

УКРАЇНСЬКИЙ СОЦІОЛОГІЧНИЙ ІНСТИТУТ.

УКРАЇНСКА РЕВОЛЮЦІЯ.

Розвідки і матеріали. Книга третя.

ПАВЛО ХРИСТЮК.

ЗАМІТКИ І МАТЕРІЯЛИ

до

історії української революції.

1917—1920 рр.

Том III.

1921.

Автор застерігає собі всі права.

Диктатура поміщиків і капіталістів.

Розділ І.

Гетьманський переворот.

І. „Вибори“ гетьмана і гетьманські „закони“ про державний устрій України. В гетьманському перевороті брало активну участь три сили: німецьке військо під проводом німецьких генералів, поміщики („Союз земельних собственников“) і капіталісти з російськими офіцерами — добровольцями та дрібна українська буржуазія — так звана „Українська Демократично-хліборобська Партія“. Самою активною і рішачою була перша сила — німецьке військо. Вона фактично і перевела переворот в порозумінню з другою силою — поміщиками та капіталістами, використавши в декоративних цілях третю силу — дрібну українську буржуазію.

Творення Німцями гетьманщини почалося з обеззброєння — в ніч з 26. на 27. квітня 1918. року — першої української „синьої“ дивізії, що складалася з бувших полонених і перебувала тоді в Києві. Роззброєння було переведено провокаційно; було використано фірму міністерства військових справ (Центральної Ради), яке, помітивши заздалегідь намір Німців збутись дивізії з Києва, виробило було свій план розформування її (з переведенням козаків в старшинські школи). План міністерства не вдавсь, але ім'я його Німцями було використано. Після цього на другий день, себ-то 28. квітня, відбувся дикий наїзд Німців з панцирниками і кулеметами на Центральну Раду, що саме відбувала засідання; арештовано міністрів, примусово припинено засідання Ради з переведенням персональних трусів у присутніх на засіданні членів Ради і публиці і тусу в канцеляріях парламенту. Нарешті, ще днем пізніше — 29. квітня — відбулись „вибори“ гетьмана на з'їзді поміщиків та сільських кулаків, що саме зібрався у Києві.

Про ці опереточні вибори газети писали таке:

„29. квітня відбувся в Києві з'їзд землевласників. Радилися вони в цирку під охороною німецького війська. З'їзд відкрив селянин Коваленко промовою, якою вітав присутніх, висловлюючи надію, що, може, скоро явиться тверда власть, котра створить порядок і „зробить наш край могутим“. Потім той самий Коваленко в своїй промові заявив: „Центральної Ради ми не признаємо, земельних комітетів також. Ми просимо негайно усунути їх, бо вони працювали не для добра, а на шкоду народові України. Нам потрібна тверда власть, і ми її створимо!“ Інші промовці — селяне і поміщики — також усі нападали на Центральну Раду, правительство та на земельні комітети. „Геть з Радою, геть з міністрами, геть з земельними комітетами!“ раз-по-раз кричали

панове землевласники. „Представникам соціалізму нема місця при власті. Установчі Збори вибиралися під загрозою батнетів, і тому вони не можуть відбутися. Досить соціалістичних експериментів!“ говорив поміщик Райхерт.

Коло другої години в сінях цирку з'явилася нова сторожа — понад 500 російських офіцерів, озброєних рушницями. Коло 3-години на з'їзд прибув генерал Павло Скоропадський в товаристві офіцерів. В той час, як він зайняв лужу, Коваленко звернувся з трибуни до з'їзду:

— Якої ж власті нам треба?

— Гетьмана! — залунало в цирку. І в цей мент всі звернулися до лужі, в якій сидів генерал Скоропадський.

Після цього знов почалися промови. Юрченко в своїй промові підкреслив, що, на його думку, власть повинна бути диктаторська. Заля задріжала від оплесків та окликів: „Браво!“ „Гетьмана!“ „Ура!“ „Нехай живе гетьман!“

Генерал Скоропадський опустив лужу і появився на цирковій сцені. Оклики ще збільшилися. Він поцілувався з членами президії з'їзду, а потім, як стало в залі спокійно, звернувся до присутніх з словами: „Панове! Дякую вам за те, що поручаєте мені власть. Не для користи беру я на себе тягар хвилиної власті. Ви самі знаєте, що всюди шириться анархія і що тільки тверда власть зможе завести лад. На вас, хлібороби, і на добре думаючих кругах населення буду опиратися. Молю Бога, щоб дав нам силу врятувати Україну.“

Промову Гетьмана покрито окликами: „Ура! Многая літа! Нехай живе неоспоримий гетьман!“ Гетьмана піднесено на руки і обнесено по залі.

Після цього гетьман Скоропадський відправився до собору св. Софії і зложив присягу на вірність Україні. На площі св. Софії відбувся молебін, а єпископ Никодим зробив обряд постриження і помазання гетьмана.

Дня 30. квітня на мурах Києва появився маніфест гетьмана Скоропадського — „Грамота до всього українського народу“, якою Українська Центральна Рада і попереднє соціалістичне міністерство, а також земельні комітети скасовано.“ (1).

Ось зміст цього „маніфесту“:

„Грамота до всього Українського Народу.

Громадяне України! Всім вам, козаки та громадяне України, відомі події останнього часу, коли джерелом лилася кров кращих синів України і знова відроджена Українська Держава стояла на краю загибелі. Врятувалась вона завдяки могутньому підтриманню Центральних Держав, які, вірні своєму слову, продовжують і по цей час боротися за вільність і спокій України. При такій піддержці у всіх зародилася надія, що почнеться відбудовання порядку в Державі й економічне життя України увійде, врешті, в нормальне річище.

Але ці надії не справдилися. Бувше українське правительство не здійснило державного будівництва України, бо було зовсім нездатне до цього. Бешкети й анархія продовжуються на Україні, економічна руїна і безробіття збільшуються і розповсюджуються з кожним днем і, врешті, перед найбагатшою колись Україною стає грізна кара голоду.

При таких становищі, яке загрожує новою катастрофою Україні, глибоко сколихнуло всі трудові маси населення, які виступили з категоричним домаганням негайно збудувати таку державну владу, яка здатна була б забезпечити населенню спокій, закон і можливість творчої праці. Яко вірний син України, я постановив відкликнутися на цей поклик і взяти на себе тимчасово всю повноту влади. От цією грамотою я оголошую себе Гетьманом всієї України.

Управа Україною буде провадитися через посередництво призначеного мною Кабінету Міністрів і на остаточнім обґрунтуванні приложених при цім законів про тимчасовий державний устрій України.

Центральна і Мала Рада, а також всі земельні комітети, віднинішнього дня розпускаються. Всі міністри і товариші звільняються. Всі інші урядовці, що працюють в державних інституціях, вістаються на своїх посадах і повинні продовжувати виконання своїх обов'язків.

В найближчий час буде виданий закон, установлюючий порядок виборів до Українського Союму. До цього я буду твердо стояти на сторожі порядку й за-

конности в Українській Державі, буду домагатися негайного виконання всіх державних розпорядків і буду підтримувати авторитет влади, не спинаючися ні перед якими найкрайнішими мірами.

Права приватної власності, як фундаменту культури й цивілізації, відбудовуються в повній мірі, і всі розпорядки бувшого українського уряду, а так само тимчасового російського уряду, відміняються і касуються. Відбудовується повна свобода по розробленню купчих по куплі-продажі землі. Поруч з цим будуть прийняті міри по вивласненню земель по дійсній їх вартості від великих власників для наділення земельними участками малоземельних хліборобів. Рівночасно будуть твердо забезпечені права робітничої класи. Особливу увагу звернеться на поліпшення правового становища і умов праці залізничників, котрі при виключно тяжких умовах ні на один час не кидали своєї відповідальної праці. На економічній і фінансовій полі відбудовується повна свобода торгівлі й відкривається широкий простір приватного підприємства й ініціативи.

Передбачую всю трудність праці, що стоїть передо мною, і молю Бога дати мені силу, щоб достойно виконати те, що я уважаю своїм обов'язком перед рідною Україною в сучасний виключний і критичний для неї час. Мені далекі і чужі якби то не були власні побудки, й головною своєю метою я ставлю користь і добро народу всім дорогої нам України. В цій свідомості кличу всіх вас, громадян і козаків України — без ріжниць національності і віросповідання — допомогти мені й моїм працівникам і співробітникам в нашій загальній великовідповідальній ділі.

Гетьман всієї України Павло Скоропадський.

29. квітня 1918. р. Київ.

Доложені ж до цієї „грамоти“ „Законои про тимчасовий державний устрій України“ звучали так:

„Тимчасово до вибрання Союму і відкриття його діяльності державний устрій України і порядок керування ґрунтується на отцих законах:

Про гетьманську владу.

1. Влада управи належить виключно до Гетьмана України в межах всієї Української Держави.

2. Гетьман стверджує закони, і без його санкції ніякий закон не може мати сили.

3. Гетьман призначає Отамана Ради Міністрів. Отаман Міністрів складає Кабінет і представляє його в повнім складі на затвердження Гетьмана. Гетьман затверджує і скасовує кабінет у повнім його складі. Гетьман приймає і звільняє інших урядових осіб в Раді, коли для останніх не обґрунтовано законом иншого порядку призначення і звільнення.

4. Гетьман є найвищий керівничий всіх зносин Української Держави з закордонними державами.

5. Гетьман є верховний воевода Української Армії та Фльоти.

6. Гетьман оголошує області на військовім, осаднім або виключнім стані.

7. Гетьманові належить помилювання засуджених, полекшення кари і загальне прощання зроблених проступних подій з касуванням проти них переслідування і визволення їх від суду і кари, а також складання державних поборів і даровання милости в особистих випадках, коли цим не нарушаються ніякі охоронені законом інтереси та громадянські права.

8. Накази і розпорядки Гетьмана закріплюються Отаманом-Міністром, або відповідним йому міністром.

Про віру.

9. Передовою в Українській Державі вірою є християнська, православна.

10. Всі не приналежні до православної віри громадяне Української Держави, а також всі мешканці на території України, користуються кождий на кождім місці свободним відправленням їх віри і богослуження по її обряду.

Права і обов'язки українських козаків та громадян.

11. Умови придбання прав українського козацтва та громадянства, а так само їх утрати, означаються законом.

12. Захист Рідного Краю — це обов'язок кожного козака та громадянина Української Держави.

13. Українські козаки та громадяне повинні платити установлені законом податки й мита, а також відбувати повинности, згідно з постановою закону.

14. Ніхто не може підлягати переслідуванню за проступне ділання іншим, способом, як тільки означеним законом.

15. Ніхто не може бути затриманий під сторожею інакше, як лише у випадках, означених законом.

16. Ніхто не може бути суджений і покараний інакше, як тільки за проступні ділання, передбачені існуючими в час їх здійснення законами.

17. Оселя кожного непорушна. Робити обшукування і арешт в будинку його господаря можливо не інакше, як у випадках і в порядку, означених законом.

18. Кожен український козак і громадянин має право вільно вибирати мешкання і працю, набувати й продавати майно та без заборони виїжджати за кордон Української Держави.

19. Власність непорушна. Примусове вивласнення нерухомого майна, коли це необхідно для якої-небудь державної чи громадської користі, можливе не інакше, як за відповідну платню.

20. Українські козаки та громадяне мають право робити зібрання в межах не шкідливих законам, мирно і без зброї.

21. Кожен може в межах, установлених законом, висловлювати й писати свої думки, а так само розповсюджувати їх шляхом друку або іншими засобами.

22. Українські козаки та громадяне мають право гуртувати громади й спілки в межах, не противних законам.

Про закони.

23. Українська держава керується на твердих основах законів, виданих в установленій черзі.

24. Сила закону без винятків обов'язкова для всіх українських підданих чужинців, що перебувають в Українській Державі.

25. Закони, особисто видані для якої-небудь області чи частини населення, новим загальним законом не усовуються, коли в нім не поставлено такої відміни.

26. Закони оголошуються для загального відома в утворенім порядку і перед оголошенням до діла не прикладаються.

27. Після оголошення законів надається обов'язкова сила від часу, призначеного для того в самім законі. В самім виданім законі може бути показано, як виповняти його, як проголосити, як виконати — телеграфом чи через курерів.

28. Закон не може бути скасований інакше, як тільки силою закону. Через те, поки новим законом остаточно не скасовано існуючого закону, він заховує повну свою силу.

29. Ніхто не може відмовлятися незнанням закону, коли його оголошено існуючим порядком.

30. Закони розробляються в кожному міністерстві по належності і передаються на загальне обміркування Раді Міністрів.

31. По ухвалі Радою Міністрів внесених законопроектів вони передаються на затвердження Гетьманові.

32. Закони, які торкаються де-яких секцій, передаються в Раду Міністрів після обговорення їх зацікавленими міністерствами.

33. Міністрам дається можливість видавати розпорядки розвитку й поясненню законів, при чім всі такі розпорядки належать попередньому ухваленню Радою Міністрів.

Про Раду Міністрів і про Міністрів.

34. Напрямок і об'єднання праці окремих секцій по прикметах, як законодавства, так і найвищої Державної Управи, складається на Раді Міністрів.

35. Керування ділами Ради Міністрів складається на Генерального Секретаря і на підлягаючу йому Державну Генеральну Канцелярію.

36. Отаман-Міністр і міністри відповідають перед Гетьманом за загальний хід державної управи. Кожен з них окремо відповідає за свою діяльність і розпорядки.

37. За проступки по посаді ділання Отаман-Міністр і міністри підлягають громадській і карній відповідальності на основах, в законі означених.

Про Фінансову Раду.

38. Фінансова Рада є найвища народня інституція для справ державного кредиту і фінансової політики.

39. Фінансова Рада складається з представників і членів, призначених Гетьманом. Крім того, в склад Ради входять на правах членів: Отаман-Міністр, Міністр Фінансів і Державний Контрольор.

40. На Раду складається: 1. обміркування часу і умов державних позичок; 2. обміркування діл, що торкаються державного кредиту, а також питань обороту коштів; 3. попередній, кожний раз з особистого розпорядку Гетьмана, розгляд діл по фінансовій частині, які належать вирішенню в законодаднім порядку.

41. Обміркування Ради передаються на перегляд Гетьмана.

Про Генеральний Суд.

42. Генеральний Суд Української Держави уявляє собою найвищого хоронителя і захистника закону та найвищий суд України для справ судівництва і адміністративних.

43. Генеральний Суд оголошує до загальної відомості всі закони і накази уряду, слідкуючи за законністю їх видання.

44. Порядкуючий Генеральний Суддя та всі Генеральні Судді призначаються Гетьманом.

Гетьман всієї України Павло Скоропадський. Отаман Ради Міністрів Микола Сахно-Устимович.

29. квітня, 1918. р. Київ."

Так почалась гетьманщина на Україні. Наведені „основні закони“ II*) виразно оповіщали про грядуще царство буржуазії.

Українська Народня Республіка касувалась, а натомість встановлялась „Українська Держава“ — цілком монархичний лад, на чолі з новопостриженим і помазаним гетьманом. В області соціально-економічних відносин привертались цілком дореволюційні порядки. Гетьман оповіщав про „відбудовання в повній мірі права приватної власності“, що мало бути основою нового ладу, як „фундамент“ (капіталістичної, буржуазної) „культури і цивілізації“ та, з особливим притиском, доводив до відома поміщиків про розгон утворених в процесі революції земельних комітетів.

Інтересно, що одночасно зі скасуванням законів Центральної Ради касувалися і закони бувшого коаліційного Временного Правительства,

*) Загальним являється переконання, що грамоти і закони гетьмана були написані німецьким військовим командуванням і перекладені на українську мову російськими добровольцями.

які, по суті, не робили корінних змін в дореволюційних соціально-економічних відносинах, намічаючи тільки шляхи до переведення, в межах буржуазного суспільства, де-яких важливіх економічних реформ. Це свідчить про тодішні настрої і апетити вигодоної за революцію буржуазії: гетьманщина хотіла повернути на Україні старі, цілком царські або ще й гірші порядки.

Але творцям перевороту — німецькому військовому командуванню — треба було як найбільше замаскувати суть перевороту. Треба було з одного боку — представити переворот перед громадською opinією Центральних Держав і всього культурного світу, як справу цілком українських рук, і з другого — новий лад, як ліберальний чи, навіть, і цілком демократичний, у всякім випадку — не реакційно-поміщицький. Для цього клявся гетьман в своїй любові до „рідної України“ та до „братів-хліборобів“; приобіцувалися в законах і грамоті гетьмана „для козаків і громадян“ України де-які політичні і громадянські права та свободи; для цього підкреслювалися особливі симпатії гетьмана до „козаків України“; для цього Німці завели, навіть, смішну і чудернацьку назву для гетьманського прем'єр-міністра — „отаман міністрів“; для цього, нарешті, наказано було німецькими генералами — Айхгорном та Гренером — гетьманові Скоропадському утворити обов'язково ліберальний, навіть демократичний кабінет міністрів з обов'язковою участю в ньому українських елементів. Дійсність, звичайно, пішла по-за цими декоративними заявами. Усунувши від влади демократію, Німці, кінець кінцем, мусли здатись на буржуазію цілком в державнім будівництві на Україні. *)

2. Українська демократія і переворот. (Формування гетьманського правительства). Ми вже вказували в свій час на те, що в процесі революції українська революційна демократія поділилась на дві частини — ліве, революційне крило, і праве, більш-менш опортуністичне. Перше менше-більше виразно і свідомо прямувало до здійснення завдань робітничо-селянської революції, друге вважало соціалістичну революцію на Україні не на часі і ставило своїм завданням в революції здійснення головним чином національно-державних домагань, з переведенням в Українській Народній Республіці головніших соціально-економічних

*) Гетьманський переворот на Україні знайшов великий відгомін в політичних і громадських кругах Центральних Держав, особливо в Німеччині. В головній комісії берлінського Райхстагу викликав він бурхливі дебати. Представники уряду намагалися довести, що переворот зроблено самими Українцями-хліборобами, які були незадоволені „комуністичною політикою“ уряду Центральної Ради і нездатністю його до праці; з другого боку, вони доводили, що переворот являвся кінче необхідним в інтересах Німеччини, бо при Центральній Раді не можна було вивезти з України потрібної кількості хліба; нарешті, згадували вони і про те, що правительство Центральної Ради неприхильно ставилось до німецького війська на Україні і збиралось перевести „різню німецьких старшин“. Однак члени комісії — депутати Райхстагу — навіть представники центру, не кажучи вже про соц.-дем. і незалежників, гостро засуджували поведження німецьких військових властей на Україні, вказували на численні втручання їх у внутрішні справи України і обвинувачували в участі в гетьманському перевороті. (В дебатах брали участь, в числі інших, Шейдеман, Ерцбергер, Ледебур, Гаас, Штрессман, Гамп, Вестарп, Гаазе, Носке, Зюдекун.)

Німецька преса тих днів переповнена вістками і статтями про переворот.

реформа. Це останнє крило виступало весь час в контакт з дрібною українською буржуазією, задержавши аж до останнього часу формальний провід в своїх руках. Відповідно до цього поділу, різним було і відношення зазначених двох частин української демократії до гетьманського перевороту.

Праве крило — опортуністична демократія — хоч і обурювалась німецьким свавільством, хоч і протестувала всією душею проти гетьманщини, проте стала на позицію можливого легального „використання“ гетьманщини в інтересах збереження українського характеру за українською державністю та збереження в ній хоч елементарного демократизму. В цих цілях вона бажала вилунувати на українську дрібну буржуазію — в першу чергу на партію українських соціалістів-федералістів, яка мала признание в німецьких генеральських кругах, — щоб вона не бавилася в протести і швидче реалізувала своє „братання“ з гетьманом: ввійшла в гетьманський кабінет міністрів і, таким чином, перейняла державну владу в свої руки. Однак досягти цього в дні перевороту не вдалося.

Коли „отаман-міністрів“ М. Устимович звернувся до соціалістів-федералістів з пропозицією вступити до його кабінету, ес-ефи відмовились, навіть не вступаючи в довгі балачки. Німцям це не сподобалося. Винувати за неуспіх переговорів вони склали на М. Устимовича і наказали гетьманові підшукати більш здатного „отамана“. П. Скоропадський звернувся тоді до „малоросса“ М. Василенка, приват-доцента київського університету, російського кадета, який однак підтримував зв'язки і з Українцями. 30. квітня цей „малоросс“ вступив в „отаманування“, як тимчасово виконуючий обов'язки отамана і міністра освіти майбутнього кабінету. Василенкові легше було порозумітися з українськими кадетами-ес-ефами, і останні принципово вже не відмовлялись від участі в кабінеті. Та тут цілком виявилася дрібнобуржуазна вдача ес-ефівської партії. Цілий час ес-ефи стояли в гострій опозиції до Центральної Ради і кабінету Голубовича, вимагали усунення Центральної Ради і утворення нового парламентного не революційного, буржуазного органу, вимагали „ділової“, тоб-то цілком буржуазної політики і відповідного уряду, а тепер, коли їх надії до певної міри справдилися, коли їх кликали до тієї „ділової“ довгосподіваної роботи, завагались, подались; не хватило рішучості піти шляхом, на який тягла їх вся їхня істота. Давши принципову згоду на участь в гетьманському правительстві, попросили дати їм змогу надуматись, порадитись з іншими українськими партіями. Почались балачки. Соціалісти-федералісти покликали на пораду соц.-демократів, соц.-самостійників і де-яких осіб з партії соц.-революціонерів.*) Соц.-

*) Партія хліборобів-демократів участі у всіх цих переговорах не брала. Пояснюється це тим, що „хлібороби“, як політична партія, були ще занадто мало організовані. Під час революції про них майже нічого не було чути. „Українська демократично-хліборобська партія“ хоч і претендувала на значіння всеукраїнської куркулівської партії, однак до самого перевороту була властиво групою куркулів дубенського повіту. Не дивно отже, що ні ес-ефи (рідна їм партія), ні Німці (які використали фірму „хліборобів“ при „виборах“ гетьмана) не приймали їх зовсім в рахунок при укладенні „демократичного“ кабінету. Ще менше доводилося рахуватися з нею пізніше, коли Німці не потребували вже „демократичного“ кабінету і взяли одверто курс на велику буржуазію.

демократи і інші члени наради радили ес-ефам йти в гетьманський кабінет, зробивши наперед спробу добитись від Німців, щоб було 1. збережено республіканську форму устрою української держави, 2. скасовано „гетьманські закони“ і натомість введено демократично-республіканську конституцію і 3. прогнано Скоропадського. Ес-ефи „образились“, що ес-деки і ес-ери рішуче відмовляються від участі в правительстві, і заявили, що в такому випадку й вони не хочуть „шлямувати своєї соціалістичної чистоти“ і на переговори з Скоропадським та Німцями не підуть. Після цього ес-деки примушені були трохи податись і дати згоду на спільні з ес-ефами переговори з Німцями.*) В результаті нарада постановила (як повідомляла „Кіев. Мысль“ з 3. травня 1918. р.):

„Звернутися до найвищих представників німецької влади в краю і вказати на ті тяжкі наслідки, до яких може привести витворене положення, викликавши виразну реакцію у всіх верствах і групах української демократії. Поруч з тим нарада постановила в'яснити перед німецькими властями повну несвоечасність того, що зайшло, бо українська влада сама йшла до своєї корінної зміни. Останнє могло би статися тим робом, що Центральна Рада сама розійшлася б і, відгравши свою роль революційного органу, передала б владу новому правительству, утвореному на діловому принципі з представників різних політичних партій і громадських груп. Це правительство спиралося б на нове державне тіло — Державну Раду, в котру увійшли б також представники всіх великих центральних політичних і національних груп, в тім числі і тих, котрі не входили в склад Центральної Ради“.

Довідавшись про ухвали наради, німецьке військове командування висловило згоду обміняти думками з представниками її з приводу виснесених ухвал. 2. квітня делегація наради в складі В. Винниченка (укр. соц.-дем.), С. Єфремова (соц.-фед.), М. Салтана (укр. соц.-рев.), К. Лоського (соц.-фед.) і Андрієвського (соц.-самост.) мала розмову з Начальником Штабу генерала Айхгорна — генерал-лейтенантом Гренером (генерал Гренер був „душею“ перевороту і фактично довгий час був „верховною владою“ на Україні: формував Скоропадському кабінети, диктував йому різні „патріотично-самостійницькі“ заяви і так далі). С. Єфремов виловив прийняті нарадою ухвали, підкресливши, що одкинення їх Німцями поставить останніх „перед необхідністю окупації України, для того треба буде ввести на Україну не шість, а 26 корпусів німецького війська“. У відповідь на це генерал Гренер, поскаржившись на старе правительство, на його ворожість до Німців, заявив, що повороту до Центральної Ради не може бути, що

„гетьмана признала найвища німецька влада, і він лишиється; але було б великою помилкою бачити в тім віднову монархічного принципу. Україна лишається і повинна лишитися самостійною республікою,

*) Найбільш палко вмовляв ес-ефів В. Винниченко, доводячи, що вони від вступлення до гетьманського кабінету нічого не втратять на своїй соціалістичній чистоті. Суперечив йому А. Ніковський, заявляючи, що соц.-фед. такі ж соціалісти, як і соц.-демократи, отже закидів в буржуазності на себе не приймають і мають право вимагати, аби вкулі з ними виступали при переговорах з Німцями і соц.-дем.

і гетьманові дано вказівки, що формоване ним правительство має стояти цілком на ґрунті української державности, зовсім не орієнтуючися ні в сторону Москви, ні в сторону Польщі. Політика нової влади має бути лівою, і через це дуже бажана участь в правительстві соціалістів, котрі могли би уложити основи конституції, які змінили б ті основні закони, котрі видано і опубліковано одночасно з грамотою.“ („Кіев. Мысль“ від 3. мая 1918. р.).

3. травня відбулася нова нарада с.-ф. з іншими поіменованими вище партіями. Постановили домагатись, щоб Німці, коли вже дійсно не можна усунути Скоропадського, назвали його тимчасовим президентом Української Республіки, скасувавши назву „гетьман“. Ес-ефи, нарешті, погодилися пожертвувати своєю соціалістичною невинністю і приступити до формування гетьманського кабінету. Та вже було пізно, як сказав генер. Гренер: „zu spät.“

Берлін, визнавши гетьмана, бажав, вимагав негайного утворення правительства. Скоропадський спішив. „Отаман“ М. Василенко з ніг падав, стараючись виправдати „довірря“ гетьмана.*) Не договорившись ні до чого з соц.-федералістами, а тим самим з Українцями взагалі, він звернувся до більш „зговорчивих“ кол, до великої російської буржуазії на Україні: поміщиків, промисловців, біржових спекулянтів, фінансистів, до обслуговуючої велику буржуазію російсько-жидівсько-польської інтелігенції. А ці давно вже тільки цього і ждали. Без торгів виявили гарячу готовність „служити ясновельможному панові гетьманові“ і взяли на себе труд переконати німецьких генералів в тому, що вони — поміщики та капіталісти й єсть тими самими українськими демократами, самостійниками і творчими силами, за якими шукають Німці.

3. травня „отаман“ М. Василенко сформував провізоричний кабінет, в склад якого увійшли, як на вибір, відомі реакціонери, монархисти і україножери. Ось його склад:

1. Тимчасово виконуючий обовязки отамана міністрів і міністра закордонних справ, міністр освіти — М. Василенко (російський кадет, „малоросс“); 2. Міністр фінансів — А. Ржепецький, (кадет, банкир, україножер); 3. Міністр торгівлі та промислу — С. Гутнік (кадет, голова одеського біржового комітету, Єврей, спекулянт); 4. Міністр хліборобства Кіяніцин (кадет, полтавський поміщик); 5. Міністр харчових справ — Ю. Соколовський (кадет, агроном, „малоросс“); 6. Міністр праці — Ю. Вагнер (кадет, бувший проф. київського політехнічного інституту, брав участь у виступі ради професорів київського політехнічного інституту проти Центральної Ради); 7. Міністр народного здоров'я — В. Любинський (лікар, власник медичної лабораторії в Києві); 8. Міністр шляхів — Бутенко (інженер, кадет, „землячок“); 9. Міністр юстиції — М. Чубинський (проф., „малоросс“, правий); 10. Державний контролор — Г. Афанасьєв (бувший управитель київської контори державного банку, правий, україножер); 11. Управляючий міністерств. військових справ — А. Слівінський (полковник); 12. Державний секретарь — М. Гіжицький (поміщик).

*) Дивись нижче подане оповідання М. Василенка про це.

Кількома днями пізніше було пороблено в зазначенім складі Кабінету Міністрів де-які незначні зміни (Головою Ради Міністрів і міністром внутрішніх справ став Ф. Лизогуб, полтавський поміщик, октябрист; виконання обов'язків міністра земельних справ взяв на себе міністр харчових справ Ю. Соколовський; виконуючим обов'язки міністра війни було призначено генерала Лігнау; „отаман“ Василенко залишився міністром освіти і тимчасово виконуючим обов'язки міністра закордонних справ). Таким чином, було остаточно сформовано гетьманське правитель-ство, цілком буржуазне, російське, україножерське.

Почалась диктатура великої російсько-жидівсько-польсько-„мало-російської“ буржуазії на Україні. Дрібна українська буржуазія залилася цілком „не у д'ял“. Ес-ефи тільки пізніше та й то на дуже короткій час добилися кількох міністерських портфелів. „Хлібороби-демократи“ даремно ждали для себе „хуторів“.*)

Багатий матеріал для характеристики настроїв української демократії в дні перевороту та її відношення до гетьманщини маємо в по-станових всеукраїнських з'їздів — селянського і робітничого, а також

*) „Отаман“ Василенко так оповідав в „Кіев. Мысли“ про утворення цього першого гетьманського кабінету: „Пропозицію вступити в склад нового правитель-ства, яко міністр народної освіти, я одержав у день перевороту. Справа вступ-лення в ділове міністерство була для мене вже давно постановлена в позитивнім смислі. Представники різних громадських груп від хвилі повороту Центральної Ради до Києва обмінювалися зі мною думками в тій справі, чи не увійшов би я в склад нового ділового кабінету. Я думаю, що в теперішню хвилю необхідна збільшена творча праця суспільних діячів для рятунку краю від повної руйни. Я думаю, що даній хвилі не відповідало б міністерство, утворене по принципі партійного представництва. На мою думку, необхідно утворити міністерство на чисто діловім, персональнім принципі, міністерство, котре могло б мати підтримку громадських груп для енергійної будуючої праці і як найшвидшої віднови нормального бігу життя та підготовки краю до нормального парламентарного ладу. І коли нагодилася фактична можливість здійснити ці основні думки, я без всяких хитань прийняв зроблену мені пропозицію і дав свою згоду увійти в нове міні-стерство. Моя ухвала не була предметом попереднього обговорення партії ка-детів, до котрої я належу, але я стрів моральну підтримку в особі моїх близьких приятелів. Я так дуже переконаний в необхідності того кроку, котрий роблю, що я не спинився б перед виходом з партії, коли б партія кадетів зложила протест проти вступлення її членів у склад нового правительства.“

Зразу я не брав ніякої діяльної участі в формуванні нового кабінету. Та 30. квітня формування кабінету перейшло в мої руки: гетьман запропонував мені взяти на себе зложення кабінету найпізніше до 10 г. вечора 1. мая. При цім гетьман заявив мені, що про правий кабінет не може бути мови, що склад правительства повинен бути лівий, що реформи необхідні, що земельна реформа, на думку гетьмана, повинна бути поведена в тім напрямі, як це намічено в його грамоті... Загалом в основу діяльності кабінету повинно бути положено націо-нальне відродження України, але, очевидно, без тих крайностей, які б дражнили населення, шкодили б правильному ходові національного життя і настроювали проти українства широкі круги інших національностей. Всі ті основи видалися мені, безумовно, такими, що їх можна прийняти, і я взявся за зложення нового кабінету, постановивши покористуватися де-якими з тих кандидатів, яких намічено в списку М. Устимовича та яких висунули різні громадські групи.

Я старався дійти до порозуміння з українськими соціалістами-федералістами, поїхав на їхні партійні збори, поінформував їх про виторчене положення і пере-конував їх вступити в склад нового правительства, вказуючи на те, що в против-нім разі мені доведеться зложити кабінет з інших елементів, вповні придатних

IV З'їзду Української Партії Соціалістів-Революціонерів та V З'їзду Української Соціально-Демократичної Робітничої Партії, які відбулися в перші дні гетьманщини. З'їзди ці інтересні також ще й тим, що на них (головним чином на з'їзді соц.-рев.) різко виявився і, до певної міри, формально відбувся вже давно намітившийся в житті поділ революційної української демократії на два крила — ліве і праве. Гетьманщина, натурально викликала гостру перевірку „вірую“ тої й иншої частини української демократії і тим самим довела до формального розколу і зафіксування його в певній формі.

Всі зазначені з'їзди намічено було ще перед гетьманщиною, і цьому власне треба завдячити, що вони, хоч і нелегально та з великими труднощами, а все ж відбулися.

Питання про скликання другого всеукраїнського селянського з'їзду (перший відбувся ще в маю 1917. р.) було поставлено на чергу ще на третій сесії Всеукраїнської Ради Селянських Депутатів (в кінці листопада 1917. р.). Та Центральному Комітетові Селянської Спільки не пощастило тоді скликати з'їзд: війна з Московщиною, евакуація Києва, не

для ділової творчої праці, елементів, котрі, без сумніву, будуть допомогати українському національному відродженню, але які не будуть мати такої виразної національно-політичної фізіономії, як соціалісти-федералісти. Я вказував, що не можна відкладати зложення кабінету і що справу треба негайно вняснити. Лідери партії ес-ефів заявили мені, що партія постановила майже відмовитися від участі в новім правительстві, але для остаточного вирішення потрібується ще де-яке обговорення справи, яке відбудеться увечері, коли і буде дана виразна відповідь. Кілька годин пізніше я зустрінувся з членом партії соц.-фед. С. Шелухиним, котрий заявив мені, що партія ставиться негативно до його участі в кабінеті і взагалі не дозволяє своїм членам входити в склад нового правительства. Пізніше зайшов до мене член партії соц.-фед. О. Шульгин (бувчий Генеральний Секретарь заграничних справ) і повідомив, що партія ес-ефів ставиться, безумовно, негативно до вступлення в нове правительство, але рівночасно О. Шульгин просив мене здержати остаточне зложення кабінету, з огляду на те, що партія одержала нову інформацію, яка потрібує обговорення. Однак здержати зложення нового кабінету вже не можна було.

Сьогодні, 3. мая, кабінет вже зложено на діловім, персональнім принципі.⁴

На питання кореспондента „Київ. Мисли“, чим можна пояснити відбуті арешти громадських і політичних діячів та заведення цензури — „отаман“ Василенко відповів: „Відбуті арешти де-яких діячів [арештовували переважно укр. соц.-революціонерів] пояснюються взагалі мірами обережності заздалегідь, і викликані вони особливостями сьогоднішніх виключних обставин. Арешти відбуті з ініціативи осіб, що відіграли видну роль в цих обставинах. Та про арешти, як про систему і взагалі розправу з політичними противниками, не може бути мови. Однак вважаю потрібним сказати, що проти тих осіб, котрі будуть вести діяльну агітацію проти зміненого ладу, відкрито не признавати його і особливо закликати до аграрних і інших неурядків, буде вжито найрішучіших заходів. В цім напрямі вже пороблено відповідні вказівки міністрам внутрішніх справ, військовому та юстиції. Що торкається заведення цензури для газет, то вона має тимчасовий характер і викликана знов-таки виключними обставинами хвилі: в найближчій часі цензуру буде скасовано“. Само собою розуміється, що всі ці заяви „отамана“ Василенка про „ліну“ політику гетьм. уряду були безсоромною брехнею. Такі речі, як арешти політичних противників, ввійшли не то що в систему, а в голій, свавільний, нічим неупорядований принцип-правило; так само сталося і з цензурою. С. Єфремов даремно писав кілька місяців поряд — по два рази на тиждень — про скасування безглуздої цензури: вона існувала весь час гетьманщини. Та про це пізніше.

дали змоги зробити це. Повернення Центральної Ради до Київа і очищення території України від московського війська ставило знов на порядок денний скликання з'їзду. Він був потрібний з багатьох причин. Треба було переобрати Центральний Комітет Селянської Спільноти і Всеукраїнську Раду Селянських Депутатів, освіжити і зміцнити звязки з Центральною Радою, намітити тверду лінію поступовання трудового селянства при нових обставинах, що ясно закидалися вже на зміцнення поміщицько-німецької реакції. Вважаючи на все це, і було вирішено скликати Другий Всеукраїнський Селянський З'їзд на початок травня 1918. в Київі. Заздалегідь оповіщені про З'їзд місцеві ради селянських депутатів та селянські повітові і губерніяльні з'їзди почали надсилати своїх представників на З'їзд ще за кілька днів до відкриття його. Перші депутати прибули в Київ на передодні перевороту; але більшості депутатів довелося їхати до Київа саме в дні перевороту. Вже в дорозі селяне пізнали новий режим. Скоропадський, хоч ще й не став твердо на своєму гетьманському стільці, проте вже подбав, щоб не допустити З'їзду трудового селянства України. Німці і місцеві агенти гетьмана арештовували селянських депутатів по дорозі — на залізницях та пароплавах і повертали їх назад або кидали в тюрми. Та все ж це не спинило приїзду депутатів. Почувши, що в Київі робиться щось не добре, що там вже пораються поміщики та сільські куркулі, селянство направилось до Київа десятками, сотками, тисячами — залізницею, пароплавами, фурами, пішки... Київ одразу переповнився селянами. На день відкриття З'їзду прибуло біля 12 тисяч селянських депутатів з усіх кінців, з усіх повітів, майже з усіх сел України. З'їзд відбувся (8.—10. травня). Спочатку спробували були відбутися З'їзд одверто. Але на перше організаційне зібрання прибули Німці з гетьманською російською офіцернею і силою зброї розігнали селян. Президію і членів мандатної комісії З'їзду (в числі останніх і майбутнього члена Директорії Ф. Швеця) заарештували і кинули до тюрми. З'їзд було заборонено. На вулицях було збільшено німецьку варту. Гуртки селян розганялись, арештовувались. Після цього члени З'їзду потайки зібрались в околиці Київа, в так званім „Голосіївськім лісі“.

Обурення і гнів охопив селянство. Всі були перейняті одним палким, непереможним бажанням: зараз же, тут-таки очистити Київ від поміщицько-добровольчої наволоки та їхнього ватажка, ворога працюючих мас генерала-поміщика Скоропадського. І тільки численне німецьке військо на Україні, тільки кількадесятьтисячна німецька залога в Київі врятували тоді від народньої розправи з „ясновельможним“ гетьманом та його добровольцями.

Обміркувавши події, що сталися на Україні, Другий Всеукраїнський Селянський З'їзд постановив „з призирством відкинути утворену панамі, великими землевласниками і сільськими кулаками та капіталістами гетьманську владу, як явно самозванну й таку, що не має ніякої опори та признання з боку демократичних кол України“ і закликати селянство до рішучої, безкомпромісової, збройної боротьби з гетьманщиною. Зокрема, що-до участі Німців у перевороті, З'їзд ухвалив:

„Вимагати, аби Центральні Держави не втручалися у внутрішні економічні і політичні справи Української Народньої Республіки, і висловити свій рішучий протест і обурення з приводу того, що представники чужоземної влади брали активну участь, користуючись зброєю, в класовій боротьбі на Україні, в розгоні українського парламенту й у відновленні гетьманщини на Україні, яка підтримується лише невеличкою купкою землевласників і капіталістів, ворожих до Української Народньої Республіки і до всіх здобутків революції.“

З'їзд закінчив свою працю слідуючою ухвалою-закликом до всього трудового селянства України (прийнятим одногolosно після доповіді О. Шадилова):

„Другий Всеукраїнський Селянський З'їзд, який з'їхався від всіх повітів України і репрезентує собою двадцять п'ять мільйонів селянства, об'являє протест проти втручання Німців у внутрішні політичні справи України, що виявилось в державному перевороті, і заявляє всім громадянам Української Республіки слідуюче:

1. Селянство не признає обраного поміщиками гетьмана;
2. Україна залишається Народньою Республікою зо всіма здобутками революції. Земля ні в якому разі не переходить назад у власність поміщикам, як то зазначає гетьман в своїй грамоті;
3. Селянство звертається до німецького народу і уряду з закликом — не йти проти українського народу і не допустити до пролиття крові двох цих народів;
4. За верховну центральну українську владу З'їзд визнає Установчі Збори, яким пропонує негайно зібратись;
5. Для підтримки Установчих Зборів і здобутків революції Другий Селянський З'їзд постановляє організувати селянство по повітах в бойові дружини і підготуватися до виступу. Селянство має виступати не окремо, самовільно, а тільки по наказу центральної організації;

6. Селянський З'їзд звертається до всіх робітничих і демократичних організацій з закликом встати на захист революції і здобутих в ній прав та об'єднатися з селянством для боротьби з контрреволюцією.

Брати селяне! Земля і воля в небезпеці! Найшла чорна хмара на нашу країну, яка хоче знова пригнітити селянство і держати його в бідності та темноті. Встаньмо ж всі на боротьбу з контрреволюцією! Умрем, а землі й волі не оддамо!“

Така була єдинодушна оцінка гетьманщини трудовим, багатоміліоновим селянством України. Тут не було мови про якісь компроміси, про якісь співжиття з гетьманщиною. Трудове — малоземельне і безземельне — селянство добре розуміло, всією істотою своєю відчувало, що з владою його давніх і запеклих ворогів-поміщиків не може бути мирного співжиття, що розв'язання економічно-соціальних суперечностей, існуючих між цими двома класами, як і взагалі внаслідок боротьби між визискувачами і поневоленими працюючими масами, може залежати тільки від збройної, насильної перемоги одної з них. „Селянська голота“, як призирили називали малоземельне і безземельне селянство „хліборобів-демократів“ в своїм листі до „ясновельможного пана гетьмана“, добре розуміла, що від поміщиків, капіталістів і „сільських кулаків“ (отих „хліборобів-демократів“, що примазувалися до гетьманської влади) не ждати а ні землі (яка, в ліпшому випадку, від поміщиків перейшла б до сільських багатіїв), а ні політично-громадянських прав — тієї „волі“, цінити яку селянство вже навчилось за часів Центральної Ради.

Так само і для робітництва, навіть для найбільш поміркованої його частини, було ясно, що гетьманщина — це найчорніша, найгіршого ґатунку німецько-російська буржуазно-поміщицька реакція, яку необхідно за всяку ціну поборовати. Другий Всеукраїнський територіальний Робітничий З'їзд (на якому російсько-єврейська фракція була чисельно більшою, ніж українська), що відбувся нелегально в Києві майже одночасно з Селянським (13.—14. травня)*, в своїх постановах що-до оцінки гетьманщини і формулювання ближчих завдань трудових мас України в боротьбі з реакцією майже ні в чім не розійшовся з постановами селянського З'їзду.

Підкресливши, що гетьманський переворот являється справою рук німецько-російської буржуазії, Робітничий З'їзд вказав далі в своїй резолюції, що значіння цього перевороту і цілі, які ставить перед ним буржуазія, сягають далеко за межі України: гетьманщина являється початком боротьби всесвітньої буржуазії з революційними змаганнями працюючих мас всього світу. За задущенням революції на Україні мало йти задущення революції в Росії. Україна являлась тільки початком, форпостом в цій боротьбі. Заяви німецьких генералів і „отаманів-міністрів“ Скоропадського про демократичність нової влади і з'окрема про її прихильність до ідеї суверенності української державності робітництво вважало лицемірством та маскуванням буржуазії. „Участь кадетів і інших споріднених з ними буржуазних груп в складі гетьманського правительства, невідповідального ні перед яким представницьким органом, — говорилося в резолюції З'їзду — мобілізуючи нові суспільні верстви на службу пануючим класам, є тільки ширмою, що прикриває реакційний зміст цієї влади.“

Закликаючи робітництво всієї України до організації своїх сил і спільної з трудовим селянством боротьби з гетьманщиною, Робітничий З'їзд намітив такі конкретні цілі тої боротьби:

- „1. Незалежна Українська Народня Республіка.
2. Скликання Українських Установчих Зборів, які мають означити характер взаємин Української Республіки з рештою частин бувшої Росії.
3. Передача землі без викупу в руки трудового народу.

*) З'їзд цей було призначено (ще за часів Центр. Ради) Всеукр. Радою Робітн. Депутатів на 12. травня в Києві. На З'їзд мали прибути представники робітників з цілої території України; сподівались, отже, великого, багаточисельного З'їзду. Однак переворот розбив ці сподіванки. Скоропадський заборонив З'їзд цілком (як і перед тим селянський) і наказав арештовувати депутатів всюди, де їх буде знайдено. Німці і різні гетьманські посіпаки арештовували робітничих делегатів в дорозі — в потягах і на пароплавах (по Дніпру), — і на місцях: в Києві, Харкові, Катеринославі і т. д. Але та частина делегатів, якій пощастило ухилитися від арештів, не зважаючи на гетьманський терор і заборону З'їзду, постановила З'їзд відбутися.

Підчас відкриття З'їзду було більше 200 робітничих депутатів з різних місцевостей України. На нім були представлені всі соціалістичні класові партії, які працювали в той час на Україні (в тому числі і російські соц.-дем. більшовики). З представників фракцій цих партій на З'їзді і було складено президію З'їзду. Через несприятливі обставини З'їзд скоротив свою програму, обмежившись обміркуванням тільки двох питань: 1. Віжучий політичний мент і 2. Утворення всеукраїнського організаційного центру.

4. Широка законодавча охорона праці, державний контроль над продукцією, з участю робітників, і восьмигодинний робочий день.

5. Повна воля коаліцій, страйків, зборів, слова, друку і т. и.

6. Непорушність демократичних органів самоврядування та інших демократичних організацій і загалом усіх вольностей, проголошених III і IV Універсалами У. Центр. Ради.

7. Повна рівноправність національностей і національно-персональна автономія для національних меншостей."

Як бачимо, по суті це було домагання привернення тих порядків, методів і цілей державно-суспільного будівництва, які панували на Україні за часів Центр. Ради. Це був програм поміркованої частини демократії України, яка вважала соціалістичну революцію не на часі, яка на самому Робітничому З'їзді зустріла гострою критикою виступ промовця-большевика, котрий закликав робітництво не сбочувати в бік справ національно-політичних, порвати з гаслами демократичного парламентаризму і боротись за радянську владу і переведення соціалістичної революції на Україні.*) Та тим ясніше виступала (на тлі настроїв поміркованої частини робітництва) вся реакційність і цілковита неприйнятність гетьманщини для робітничо-селянських мас України.

Наприкінці своєї роботи постановив Робітничий З'їзд утворити особливу „Організаційну Комісію“, на обов'язок якої поклав, в числі інших справ, „інформацію і координацію всіх виступів робочої класи в боротьбі з гетьманщиною.“

Близько до постанов Робітничого З'їзду стоять ухвали по біжучому моменту П'ятого З'їзду (Конгресу) Української Соц.-Дем. Робітничої Партії, що відбувся в середніх числах травня в Києві. В справі державного перевороту Конгрес Укр. Соц.-Дем. Партії виніс таку постанову:

„1. Українська революція в своєму розвитку висунула гасла державної самостійності України і корінних соціальних реформ, що вивели революцію за межі революції національної і поставили розв'язання її завдань в залежність від факторів міжнародних.

2. Державний переворот 29. квітня з проголошенням гетьманської влади є наслідок зростаючих впливів Центральних Держав та озброєного втручання їх війська у внутрішнє життя Української Республіки; спираючись на класу великих власників при підтримці буржуазії, за якими (великими власниками) йде частина дрібних власників, одіхнутих в цей табір неадекватною земельною політикою

*) Заслугує на увагу те, що все робітництво, представлене на З'їзді, за виключенням російських большевиків, зрозуміло революційне значіння гасла самостійності української державності в боротьбі з гетьманщиною і поставило це гасло першою точкою — конкретно цілю боротьби з буржуазно-гетьманською диктатурою. „Робітн. Газета“ з приводу цього писала: „Це перший об'єднаний виступ пролетаріату України, коли він відмовився від орієнтації в бік Москви й Петрограду та зв'язав справу закріплення своїх здобутків (в революції) з удержанням Української Республіки. Простий інстинкт самозахвону робочих мас вказав їм, що гасло об'єднання з Росією в сучасний мент є реакційним. Це гасло використовують зараз елементи, ворожі як демократії, так і українській справі, в інтересах реставрації „єдиної монархічної Росії.“ Таким чином, ті представники робочих мас, що зібралися на З'їзді, виявили свій справжній класовий розум... Інтереси демократії й українського народу вимагають, щоб Україна була самостійною державою, і всі ті кола демократії, які тягнуть до зєднання з Росією, ллють воду на колесо реакції. Ці кола мусять прислухатися до голосу Робітничого З'їзду.“

соц.-рев. більшості Центральної Ради, — цей переворот має метою знищення Української Державности і всіх здобутків революції.

3. Остаточне розв'язання завдань української революції зв'язане з ростом революційного пролетарського руху на заході, —

— тому V конгрес УСДРП проголошує:

I. В сучасний момент зусилля пролетаріату повинні бути направлені: а) на організацію і збільшення своїх сил і рішучу боротьбу з усіма проявами, як контр-революції і антидержавних та антиукраїнських тенденцій пануючих нині верств, так і з проявами втручання війська Центральних Держав у внутрішні відносини України; б) на одірвання, шляхом організованої політичної роботи, дрібних земельних власників від великих земельних власників; в) на нав'язання зносин з інтернаціоналом і утворення міжнародньої акції на користь України.

II. В політичній і національній боротьбі пролетаріат мусить висунути гасло негайного переведення виборів і негайного скликання українських Установчих Зборів.

III. В своїй роботі партія повинна провадити рішучу боротьбу за збереження всіх реалізованих здобутків революції.

IV. Партія всіма силами мусить вдержувати пролетаріат від виступів на шлях анархічної боротьби і направляти його на шлях організованих політичних виступів.

В справі національно-державній (самостійности України) Конгрес УСДРП виніс ухвалу, якою рішуче порвав з недавньою автономічно-федералістичною програмовою позицією партії.*) Зміст цієї ухвали такий:

„Зважаючи на те, що:

1. інтереси розвитку продукційних сил на Україні і зв'язаного з цим розвитку класової боротьби пролетаріату перебувають в непримиримому протиставленні з імперіалістичними тенденціями російської буржуазії;

2. що боротьба російських большевиків з українською демократією показала, що й російський пролетаріат не зміг ще й досі увільнитися від впливів імперіалізму російської буржуазії і в своєму поході на Україну був лише сліпим нарядом в її руках;

3. що, таким чином, в сучасній Росії немає жадної класи, на допомогу котрій в боротьбі за національно-політичну волю міг би сподіватися український пролетаріат і ціла українська демократія;

4. що при даних умовах гасло федерації підноситься передусім, як шлях до реставрації „єдиної, неділимої Росії“, і найбільш в тому заінтересованими поміщицькими і буржуазними колами, —

— V Конгрес Укр. С.-Д. Роб. Партії вважає, що при даних умовах лише одстоювання цілковитої самостійности України може дати, як Україні, в цілому, так і українському пролетаріатові зокрема, максимальне забезпечення їх вільного національно-культурного і соціально-економічного розвитку.

Разом з тим, V Конгрес УСДРП партії вважає необхідними при сучасних умовах, які склались на Україні і в Росії, провадити рішучу боротьбу з гаслом федерації з Росією, як з гаслом, направленим проти української революції і проти інтересів українського пролетаріату.“**)

*) Дивись постанови IV Конгресу УСДРП (сентябрь 1917. р.) в національній справі, в яких партія стала на ґрунт федерації.

**) Цією постановою Конгресу остаточно сформулювались програмові постулати УСДРП партії в національно-політичній справі. Подібного роду була і ухвала Конгресу в земельній справі, яка звучить так: „Визнаючи, що життя підтвердило вірність аграрного програму, прийнятого IV Конгресом партії, V Конгрес закликає товаришів до широкої його пропаганди. В інтересах ясности, V Конгрес надає § 2. програму таку редакцію: „Всі землі приватних власників, що мають

В справі робітничої політики Конгрес став на ту точку погляду, що підчас зростаючої реакції і великого економічного безладдя загальні основи цієї політики повинні бути скеровані „не стільки на досягнення нових матеріальних норм законодавства“, скільки на „фактичне закріплення за пролетаріатом способів впливу на збереження і дальший розвиток виборених підчас революції здобутків.“

Ліва частина української соціально-демократії (незалежники) була на цьому Конгресі в великій меншості, неорганізована і розбита морально (централістично-шовіністичною, українофобською політикою російських большевиків на Україні підчас окупації ними України); її погляди через те зовсім не одбилися в постановах Конгресу партії. Тільки пізніше (в часі Директорії) вона відродилась знова, скріпла і заявила себе окремим політичним чинником спочатку в загальних рядах укр. соц.-демократії, а трохи згодом — як окрема, самостійна партія.

Зовсім інакше відношення між лівою і правою частиною партії утворилося на IV З'їзді Української Партії Соціалістів-Революціонерів, що нелегально відбувся в околицях Києва *) 13.—16. травня 1918. р. Хоч З'їзд випав і нечисленний — в той час багатько соц.-рев. було вже заарештовано гетьманцями, а ще більше переховувалось, уникаючи арештів, — проте фактичне відношення сил в партії було відбите на ньому досить вірно. Права і ліва течія були представлені на З'їзді майже в однаковій мірі, що, зрештою, причинилося до того, що З'їзд по де-яким питанням не зміг винести зовсім ніяких рішень. Доклади на теми порядку денного (1. Справоздання фракції в Центр. Раді і Центр. Комітету партії. 2. Сучасний мент і 3. Тактика партії) викликали надзвичайно бурхливі, гострі дебати. Як в оцінці минулої діяльності партії, так і в оцінці сучасного менту та в наміченню шляхів дальшої боротьби, викрилось велике, принципове розходження між правим і лівим крилом партії.

Праве крило партії вважало революцію скінченою і пропонувало використати „передишку“ для „організації мас, піднесення їх культурності, класової і національної свідомості“ в умовах легального або напів-легального існування партії, і де-які з провідників цього крила пропонували виходити в оцінці моменту і наміченню партійної тактики „з точки погляду збереження української державності“, як одного з найбільших здобутків революції, і, в згоді з цим, висловлювались навіть за участь в сурогаті парламенту — в Державній Раді, коли б вона була скликана гетьманом, і за „дружне співділання соц.-рев., соц.-дем. і соц.-федералістів в цілях передачі влади в українські руки.“ В цей самий час ліва частина партії вважала революцію не скінченою, підносила передовсім значіння моменту соціально-економічного, протестувала проти „національно-державницької та еволюційної“ політики правої

власної землі більш встановленої норми, а також землі казенні, царські, князівські, удільні, церковні та монастирські повинні конфіскувати без викупу та передати в український земельний фонд. Норма земельної площі, вільної від конфіскації, встановлюється земельними комітетами, відповідно місцевим умовам та якості землі.“

*) В Святошинській лісі і в Пушій-Водиці (теж в лісі).

течії, висловлювалась проти „підмінювання“ класової соціалістично-революційної боротьби трудових мас культурницькою аполітичною роботою „верхів“ партії і кликала партію в „підпілля“ — для організації збройного повстання робітництва і селянства проти гетьманщини.

Для характеристики настроїв, що панували на З'їзді, і розбіжностей між правим і лівим крилом З'їзду наводимо тут уривки з промов, виголошених на З'їзді представниками лівої течії (призвищ промовців, на жаль, не можемо подати з тої причини, що в опублікованому за часів гетьманщини справозданню про З'їзд, яким ми користуємось, призвища учасників З'їзду, в конспіративних цілях, подано умовними знаками — цифрами).

„Мент, який зараз переживає Україна — говорив „тов. 6.“ — являється наслідком усієї попередньої тактики Центр. Комітету Партії і уряду, коли він поставив своєю ціллю боротьбу з більшовиками. Гетьманщина єсть дальший розвиток тієї політики. Укр. Партія Соц.-Революціонерів, вступивши в Центральній Раді на шлях єднання з контр-революціонерами, привела до знищення влади проміжочних партій. Звідси треба виходити в оцінці моменту. Зараз в Українській Партії Соц.-Рев. маємо дві непримиримі течії, котрі не мають спільної мови. Коли одна частина соц.-рев. йшла разом з Німцями проти революції, друга, коли б мала змогу організувати військо, билася б проти цієї першої частини. Не варт критикувати уряду, бо для нас ясно, що ми повинні були боротись з цим урядом зброєю. Цей уряд спірався на всіх, окрім свого власного народу. То була та сама гетьманська політика, коли шукалось опори в чужих державах. Назву соц.-революціонерів носили люди, котрі соц.-рев. не були. Коли товариші говорять, що ми повинні творити демократичну буржуазну республіку, то це ясно характеризує ту течію.

Ми повинні це припинити — розійтись. Може в висновках що-до тактики ми зійдемося з правою течією, але предпосилки і неохолія у нас різні. Це не повинно засліплювати нам очей і не затушковувати необхідности „розводу.“ Ясно, що мусять бути викинуті з партії або одні або другі.“

А „т. 17“ продовжував:

„Основна причина банкрутства та безсилости нашої партії — це те, що партія не була соціалістичною. Туди входили люди, що домагалися лише національної революції, і ті, що під прапором партії входили до уряду, щоб там творити „реальну політику“. Частина партії, котра обстоювала закликання на Україну німецького війська, мало цікавилась революцією. Вона придушила революцію у нас і задержала її в Ієрманії. Якою вгодно ціною ці типові „державники“ хотіли лише зберегти державу. Соціалні завдання грали у них другорядну ролю. Вони готові зараз відмовитись від соціалізації землі, виставляючи її, як програму максимум, тоді, як при царському режимі це виставлялось як програма-minimum. А об'єктивні умови тоді були не кращі від теперішніх.

У нас намітилось ясно дві групи: інтернаціональна і державники, котрі державу ставлять вище над усе. Як що ми не хочемо знов підносити національних гасел, розбуджувати національну ворожнечу, то мусимо відмовитись від тактики повстання. Нам необхідна партизанська боротьба невеличких по числу, свідомих босвих отрядів, котрі вели б боротьбу не проти Німців, як таких, а боролись би з тією політикою, яка провадиться теперішньою владою.“

Наведемо ще кілька слів з промови „т. 18“:

„Між тими двома групами, казав цей промовець, що намітились у нас, існує глибоке розходження. Одні зовсім відкидають революціонізм, замінюючи його під цю хвилю еволюціонізмом. У других революціонізм соціальної природи, а не тільки як метод боротьби. Маємо дві течії в партії: революційну і еволюційну. Остання — національно-революційна. Це відбилось на її роботі і в уряді і в Центральній Раді. Тепер, коли партії доводиться стати на ґрунт боротьби з контрреволюцією, розходження устугубляється тим більше, що ми розходимося і в нашій тактиці. З одного

боку культурницька робота і політична акція в формі опозиції. Це губить і затемнює класову боротьбу. В тих організаціях, які залишаються легальними, ми повинні працювати легально, але поруч з тим повинна бути і інша робота — революційна. Основна наша робота буде вестись в нелегальних умовах."

Відповідно до поділу на ліву і праву течію, було запропоновано з'їздові дві окремих резолюції по біжучому моменту, тактиці і оцінці минулої діяльності партії. Резолюція правої (урядової при Центральній Раді) течії звучала так:

"1. В минулий революційний рік партія, яка брала як найдіяльнішу участь у революції, спираючись на широкі народні маси, зуміла поставити і почати здійснити цілий ряд своїх програмових постулатів. В своїй революційній діяльності партія спиралася головню на революційний ентузіазм мас та на підтриманню цими масами програмових гасел партії, і в цьому була її сила підчас революційного періоду. Але те, що тільки цей революційний ентузіазм і ці програмові гасла були головним чином підвалиною діяльності партії, було й її слабкістю, бо, коли революційний ентузіазм мас почав, врешті, спадати, показалося, що партія не має інших, органічних підвалин, які допомогли б їй удержатися надалі в ролі провідниці народніх мас і разом з тим задержати побідний хід реакції та модеризувати процес спаду революційної хвилі.

2. Переворот, який стався на Україні 29. квітня, створив ситуацію, яка не відповідає конфігурації сил в країні і тим самим є ненормальною, з точки погляду громадської еволюції, є результатом насильної узурпації влади елементами, що не мають опори в країні. Тому одним з біжучих тактичних завдань партії є боротьба проти сучасного правительства за демократизацію політичного і соціального життя України. Для цієї боротьби партія повинна взяти активну участь в тому масовому рухові, який помічається з приводу перевороту, направляючи і використовуючи його в цілях привернення демократичного ладу на Україні.

3. Визнаючи, що відношення сил в країні не таке, щоби могла удержатися влада соціалістичних елементів суспільности, як то було в періоді розвитку революції, партія, підпираючи спроби демократизації влади і борючись за демократичний лад на Україні, сама не може приймати участі у владі і тому вважає виключеною можливість приходу партійних елементів на політично відповідальні становища в державі. Натомість основною тактикою партії повинна бути організаційна, розрахована на довгий період робота над скріпленням своїх позицій у масах і над організацією самої партії. Для того треба взятися за ширшу роботу серед мас на місцях, організацію цих мас під партійним прапором та в професійних організаціях, а також за створення як найширшої сітки партійних підприємств — економічних, просвітних, видавничих і т. п. Тим способом період політичної стагнації повинен бути використаний для органічного зміцнення партії, аби при найближчій підйомі революційної хвилі, наближення якого повинно бути одним з найголовніших завдань партії, партія могла виступити більш підготованою й сильною.

Ця тактика стосується так до соціальної боротьби, як і до національної, бо той оборот, який події прийняли на Україні, загрожує однаково і соціальним і національним здобуткам української революції."

Інакше виглядав проект резолюції, запропонований лівою частиною З'їзду. В цьому проекті не було і спомину про необхідність боротьби за демократизацію політично-державного ладу на Україні, натомість досить виразно говорилося про необхідність рішучої, безкомпромісової і активної класової боротьби не тільки з гетьманщиною, як з такою, але взагалі з світовою реакцією і капіталістично-буржуазним устроєм суспільства, за досягнення „остаточної перемоги соціалізму“. Одночасно резолюція засуджувала попередню діяльність Центрального Комітету партії і парламентської партійної фракції. Ось її зміст:

„1. IV З'їзд Української Партії Соціалістів-Револьюціонерів констатує, що з часу останнього (III) З'їзду партії керуючий орган партії — Центральний Комітет, парламентська фракція та члени партії в уряді — збочили з того шляху, який виразно диктувався ідеологічними, програмовими та тактичними підвалинами партії і самими основами міжнародного соціалізму, в результаті чого партія збанкрутувала і об'єктивно сприяла успіху контрреволюції на Україні, встановленню монархії і знищенню всіх здобутків революції; що, загубивши авторитет у трудових мас, партія цілком зісcredитувала саме ім'я Української Партії Соціалістів-Револьюціонерів.

2. Визнаючи, що позбавлене своїх здобутків трудове селянство і робітництво України в дальнішому ході революції повинно гуртувати свої сили для остаточної перемоги над запанувавшою реакцією, і сподіваючись, що революційний рух на Україні вілється організовано у всесвітній революційний рух, — З'їзд —

а) лічить завданням моменту для революційно-соціалістичної партії широку організаційно-революційну роботу в масах, аби запобігти дезорганізованим виступам народних мас, ослаблючим революційні сили демократії;

б) висовує наперед організовану активну боротьбу, згідно традиціям соціалістів-революціонерів;

в) різко відмежовується від соціалістичних і несоціалістичних суспільних течій на Україні, які компромісовою політикою затемнюють завдання класової боротьби;

г) вважає, що партія мусить непохитно прямувати до консолідації всіх революційно-соціалістичних сил, аби шляхом класової боротьби досягнути остаточної перемоги соціалізму.“

В результаті голосування перша резолюція — правого крила — зібрала більшість (дуже невелику) і, таким чином, немов би дала перевагу на З'їзді правій течії. В додаток до неї було ухвалено З'їздом ще слідуючу постанову в справі Установчих Зборів:

„IV З'їзд Української Партії Соціалістів-Револьюціонерів констатує, що єдиною народом обраною і законною владою на Україні є в даний мент Українські Установчі Збори, і визнає, що найближчим завданням всієї демократії України, в тому числі і Української Партії Соціалістів-Револьюціонерів, є рішуча боротьба за скликання в найближчому часі Українських Установчих Зборів.*)

Таким чином, немов би було обійдено гостре питання розколу партії. Однак технічна справа, переведена наприкінці З'їздом, а саме вибори нового складу Центрального Комітету Партії довершили розкол партії. З причин нестійності складу З'їзду (що викликалось тяжкими умовами конспірації), в склад нового Центрального Комітету (Л. Ковалів, Залівчий, Михайличенко, Лашкевич, При-

*) Питання про відношення З'їзду до роботи Центрального Комітету Партії і парламентської фракції залилось відкритим, позаяк ні одна з предложених З'їздові резолюцій не зібрала більшости голосів. Так само залишилось відкритим і питанням про ревізію земельного програму партії. Запропонована „тов. 21“ резолюція в цій справі викликала палкі і довгі дебати, в результаті яких, однак, більшість З'їзду, при голосуванні резолюції, утрималась від голосування, через що резолюція одпала. Ось зміст її: „Стоючи на основах соціалізації землі, як на програмі-мінімум в межах буржуазного ладу, З'їзд визнає, що в даний мент, як програм-мінімум, повинна бути проведена така реформа: земля, яка досі знаходилась в володінню приватних власників, до певної норми остається в доживотнім і спадщиннім володінню і виймається з товарообміну. Земельні участки, що перевищують цю норму, складають Український Земельний Фонд, поділ якого між тими, хто хоче обробляти землю власною працею, відбувається при регуляції держави.“

співомово виступав 23-го — Дани Вороний цей
на похороні

ходько, Шраг і кандидати: Корж, Чечель) було обрано майже виключно представників лівого крила партії.

Скористувавшись цим, ліва течія (новообраний Центральний Комітет Партії) розпустила (через кілька тижнів) всі до того часу існуючі організації партії, перевела партію на нелегальне становище і повела її роботу в напрямі свого світогляду і своїх переконань, ігнорували, як формальну ухвалу IV З'їзду партії, так і взагалі погляди правої, чи центральної, як вона себе пізніше назвала, течії партії. Своє розуміння сучасного моменту і тактику партії під ту хвилю ліва течія (Центральний Комітет Партії) формулувала в так званій „Платформі Центрального Комітету Української Партії Соціалістів-Революціонерів“, на якій ми спинимось пізніше. В органі партії „Боротьба“ (що почав виходити нелегально, як тижневик, замість щоденної партійної газети „Боротьба“, закритої гетьманцями) Центральний Комітет повів одверту боротьбу проти правої течії, чим одрізував всякі шляхи до порозуміння між лівою і правою течією партії.

Викинута фактично з рядів партії, права течія її приступила (в короткім часі по з'їзді) до організації своїх сил в формі окремої „Центральної Фракції Української Партії Соціалістів-Революціонерів“, яка, зостаючися в лоні партії, однак мала творити з організаційного боку окрему цілість — з своїм центральним зарядом, не підлягаючим обранню на IV З'їзді партії Центральному Комітетові. В склад „Тимчасового Організаційного Комітету Фракції“ ввійшли — М. Шраг (що вийшов зі складу Центр. Ком.), М. Чечель, М. Салтан, І. Лизанівський, Вол. Залізняк, В. Голубович, Ю. Охримович.

Комітет цей видав до партійних організацій і взагалі всіх членів партії свою декларацію-повідомлення, в якій виловив принципово-ідеологічні і тактичні розходження між обома течіями в партії і закликав членів партії готуватися до слідувачого партійного з'їзду, який мав розв'язати справу розколу партії.

„Події останніх місяців з нашого партійного життя, — писав Тимч. Орг. Комітет Центр. Фракції УПСР в своїй декларації, — з'окрема той результат, яким закінчився IV Партійний З'їзд, що відбувся в Києві в дні 13.—16. травня, поставили партію в скрутне становище. Вийти з нього можна було, тільки вживши надзвичайних заходів, які не вкладаються в рядці нормального партійного життя і нормальної боротьби джок в межах партії.

Цих надзвичайних способів змушена була хопитися частина партійного з'їзду, іменем якої ми маємо честь нині говорити, а саме, ця частина з'їзду постановила, з огляду на утворене становище, виділитися в окрему фракцію, яка, зостаючися в лоні партії та підлягаючи постановам партійних з'їздів, разом з тим з боку організаційного творить окрему цілість, має свій центральний заряд і не підлягає обранню на IV партійному з'їзді Центральному Комітетові. Ця фракція постановила називатися „центральною фракцією УПСР“ і вибрала в особі нижчепідписаних Тимчасовий Організаційний Комітет Фракції.

Щоб як слід зрозуміти це (наше поступовання), треба переглянути коротко історію внутрішніх відносин у нашій партії протягом останнього року. Як відомо, в партії здавна існувала течія, яка прибрала собі назву „інтернаціоналістів“; називалась вона також просто і „лівобережниками“. Була це невеличка група, що мала свої опорні точки головню в де-яких місцях Полтавщини і почасти Харківщини. Ідеологія цієї групи в багато де-чому ріжнелася і ріжнється від основної партійної ідеології. Передовсім у відношенню до ідеї держави. Коли більшість партії визнавала і визнає національне визволення українського народу

— шляхом створення незалежної української держави — за неминучий стан і за конечну передумову успішності його боротьби за своє політичне і соціальне визволення, то згадана група легковажила національно-державний момент, ставлячись до ідеї української державності менше-більше так, як ставилися і ставляться до ідеї української ж (а не російської) державності російські соціалісти-революціонери обох фракцій. Це перша кардинальна різниця.

Другою була різниця в розумінню методів класової і взагалі масової боротьби. А саме, коли більшість партії визнавала основною метою політичну і професійну організацію мас, виховання їх і організовану боротьбу мас, розраховану на довгий період, і то як на часи піднесення революційного руху, так і на часи його підпаду, згадана група меншу увагу звертала на органічну роботу серед мас і взагалі менше числилася з цими масами, надаючи виключне значіння тактиці революційно-повстанській. Коли шукати аналогій, то більшість партії в цій пункті наближалася до позиції, на якій стоїть європейський соціалізм, а згадана група стояла дуже близько до позиції, яку займає в цій самій справі російський більшовизм. В зв'язку з цим ця група виявила також велику нехиль до всякої програми-мінімум, в той час коли елементи, які нині складають Центральну Фракцію Української Партії Соц.-Революціонерів, все стояли на тій точці погляду, що програмові постулати партії треба здійснювати, як шляхом революційної боротьби, так і шляхом органічної еволюційної роботи, з огляду на що програма-мінімум і поступовість в досягненні програмових домагань зовсім не можуть з партійного становища вважатися за виключені. Це були й є основні різниці.

Таке становище вже давно потребувало радикального полегшення, але не було можливості це зробити до партійного з'їзду. На жаль, і з'їзд не полегшив справи. Відбуваючи свої наради в надзвичайно ненормальних умовах, які виникли наслідком останніх подій і при яких багато делегатів не могло просто потрапити на з'їзд, він розбився на дві майже однакові частини, що не могли знайти між собою спільної мови. І хоч в найважливіших справах — в справі оцінки моменту і тактики на будуче — з'їзд став на позицію тих елементів, які тепер змушені були відокремитися в центральну фракцію, проте, з огляду на стан хиткої рівноваги, в якому з'їзд весь час перебував, сталося при виборах Центрального Комітету так, що ці елементи в новому Центр. Комітеті майже не дістали представництва.

Це останнє створило для партії безвихідне становище. Або ново вибраний Центр. Ком. схоче числитися з постановою з'їзду — і в такому разі буде засуджений на бездіяльність, бо не зможе вести роботи проти власних поглядів, або він постарается цю постанову обійти в той чи инший спосіб — і тоді політика партії буде направлятися всупереч рішенням партійного з'їзду.

Отже потреба, з одного боку — створити організований центр для тої частини партії, яка не може поділяти позиції теперішнього Центрального Комітету, а з другого боку — потреба вяснити, нарешті, чи наша партія має в своїй класовій боротьбі засвоїти собі методи європейського соціалізму, чи піти шляхом російського анархічного бунтарства — ці причини спонукали нас до окремої організації в межах партії.

Ми не сумніваємося, що цей фракційний поділ триватиме тільки до найближчого партійного з'їзду, який ствердить правильність нашої позиції, бо ми переконані, що більшість партії за нами. Але щоб цей з'їзд, нарешті, розв'язав справу, треба до нього підготуватися і ідейно і організаційно.

Після цієї декларації розкол УПСР став довершеним фактом. Центральний Комітет Партії, розглянувши декларацію Центральної Фракції, різко осудив її і ухвалив: „1. Вважати утворення Центральної Фракції недопустимим, і 2. Заборонити членам партії брати яку-будь участь в її заснуванні, як в центрі, так і на місцях.“ Замість одної партії, стало жити дві окремі самостійні партії українських соціалістів-революціонерів.

* * *

Коротко перебігаючи ті розходження, які так виразно виявилися в дні перевороту в рядах української демократії і які кидають світло, як на пройдений вже українською демократією процес внутрішньої диференціації, так і на дальші етапи цього процесу, ми повинні зазначити, що, однодушно оцінюючи гетьманський переворот, як замах реакційної інтернаціональної буржуазії на українську революцію, спільно викидаючи гасло боротьби з гетьманщиною, українська демократія в той же час різно оцінювала ситуацію взагалі і не однаково формулювала завдання працюючих мас в ближчій революційній боротьбі. В той час, як праве, помірковане крило демократії ставило своїм завданням встановлення, чи власне реставрацію після повалення гетьманщини. Народньої Республіки з тим соціально-економічним змістом, який вона мала при Центральній Раді, чи, навіть, з більш вузьким, обмеженим, ліва частина ставила інші цілі. Шлях, пройдений Центральною Радою, вона взагалі вважала пережитим. Основну лінію політики Центральної Ради, розраховану на співробітництво всіх — не тільки демократичних, але й дрібнобуржуазних груп, вона засуджувала і протипоставила цій політиці необхідність безкомпромісової класової політики. Ліва частина демократії, перейнята почуттям інтернаціональної солідарності працюючих мас, бачила в українській революції неподільну, складову частину великої всесвітньої боротьби працюючих, визискуваних мас за ідеали соціалізму. З цієї точки погляду, вона віддавала в українській революції перевагу моментові класовому, соціально-економічному, над моментом національно-політичним і ставила соціально-економічний зміст української державности, що будувалась в революції, в залежність тільки від одної умови — успіхів міжнародньої боротьби працюючих за нове, соціалістичне суспільство. Звідси випливала й її тактика: ніяких компромісів з гетьманщиною; збереження у всій чистоті принципів класової боротьби; викривання класових суперечностей між працюючими і визискувачами і підготовка рішучої боротьби з буржуазією.

Інакше, як ми бачили, тактику намічала права частина. Вона ставила своїм завданням передовсім збереження української державности і вважала можливим входити, в цій цілі, в співробітництво з українською дрібною буржуазією і, навіть, в де-які пертрактації з гетьманськими урядовими сферами. Вона, рахуючи, що революція спинилась на довший час, вважаючи, взагалі, що українська революція не мала в перейдений вже період внутрішніх сил і сприяючих об'єктивних умов для переведення в життя і закріплення поставлених в її процесі соціально-економічних завдань, — видвигала на перший план організаційно-освідомлюючу, культурно-просвітну роботу в масах, одсовуючи збройне повстання на довший час і взагалі прихилиючись більше до методів боротьби „європейського соціалізму“, під чим розумілось віддання переваги парламентарно-еволюційним формам боротьби над революційно-повстанськими (2).

Та, не зважаючи на всі ці розходження, вся демократія — і ліве і праве крило її — конкретно стояла перед одним і спільним завданням — поваленням гетьманщини.*)

*) Вкажемо тут ще на відношення українських кооперативних кол до перевороту; зафіксовано воно в „Записці Центральних Українських Кооперативних

3. Чорне свято : гучний похорон революції і встановлення диктатури буржуазії (З'їзд „кадетів“ і „протофісовців“). Захопивши державну владу в свої руки, буржуазія України поспішила відбутися кілька своїх з'їздів, що мали урочисто одсвяткувати похорон революції й намітити загальний напрям і перші практичні кроки її класової політики в трохи незвичайних для неї умовах, в українській державі. Початок в цім напрямку було зроблено „сіллю і розумом“ російської імперіялістичної буржуазії — партією народної свободи, або так званих кадетів,*) що вперто і завзято боролись весь час революції проти ідеї не то що державної незалежності України, але навіть проти автономії її, а тепер, з милости німецьких генералів, були самою діяльною і впливовою частиною гетьманського правительтва „самостійної“ України. Щоб не псувати святочного настрою, кадетам в першу чергу треба було помирити це своє „самостійництво“ з загальною українофобською політикою партії. Це й зробив, не без успіху, кадетський (краєвий) з'їзд, що відбувся у Києві 8.—11. травня, при близькій участі гетьманських міністрів, членів партії — Василенка, Гутніка і Ржепецького.

Напрямок, в якому мала відбутись „розв'язка“ поставленого питання, намітив в своїй вступній промові, відкриваючи з'їзд, голова київського краєвого комітету к.-д. партії Григорович-Барський, заявивши, що „найвищі інтереси краю примушують нас пристосуватись (приспособитись) до нових форм державного життя та влити в них наш зміст“. З'їзд цілком поділив цю тактику „приспособлення“. Поперед всього було ухвалено, з огляду „на неможливість зв'язку з Центральним Комітетом партії в Росії і необхідну потребу керуючого партійного органу на Україні“, закласти окрему „временну“ партійну організацію на Україні, найвищою управою якої мав бути „делегатський з'їзд пар-

Установ до німецького й австрійського послів в Києві“. Гостро протестуючи проти участі Німців в перевороті, підкресливши, що встановлення гетьманщини являється грубим насильством над волею українського народу, українські кооператори писали в цій Записці далі: „Ясно передбачаючи страшні перспективи, які маює нам зроблений політичний переворот, ми кооператори, які завжди свідомо стояли осторонь од політики, примушені застерегти представників Центральних Держав, що цей переворот загрожє найгострішою анархією в нашому краю, яка, безумовно, доведе до повної економічної руйни і кінець-кінцем до голоду.

Кооперація, яка брала найдіяльнішу участь в будівництві економічного життя, вважаючи на вищесказане, примушена тепер, окрім застережень, принести і свій протест проти перевороту, зробленого на Україні, і твердо сказати, що це порушує інтереси і нашої держави і держав німецьких, що в самий близький час, напевно, ясно стане видно, але чого поправити не вдасться.“ („Кооперативна Зоря“, No. 5; 15. травня, 1918. Київ).

Таким чином, проти гетьманщини запротестувало все, що було хоч трохи демократичного в українському суспільстві. Одні тільки сільські куркулі — „хлібороби-демократи“, під проводом українських і неукраїнських поміщиків, намагались примазатись до нової влади, братаючись з генералом Скоропадським.

*) Російська „Партія Народной Свободи“ инакше називається партією конституційно-демократичною — к.-д. == „кадети“.

тії к.-д. на Україні“ та його „Головний Комітет“. *) Далі розв'язали кардинальне питання про відношення партії до „проблеми“ гетьманської влади. Докладчик по цьому питанню, п. Крупнов, похвалившись тим, що кадети вели перед цим боротьбу проти „хищнической, насильственной, разрушительной“ влади Центральної Ради, доводив далі з захопленням необхідність самої діяльної участі партії в гетьманському правительстві. З'їзд вітав мудрого докладчика. Тільки деякі промовці (з більш наївних) висловлювали при цьому побоювання, що партія кадетів, вступивши до влади, „скріпить українську монархію і тим самим утруднить повстання загальноросійської монархії“ (Левицький, Єфимовський, Іваницький) і вперто домагалися від інших членів з'їзду гарантій, що так не станеться, що робота кадетів в гетьманському правительстві піде не на скріплення української державности, а на відбудову „єдиної неподільної Росії“. Величезною більшістю голосів (за — 70 голосів, проти — 13) з'їзд вирішив підтримати гетьманське правительтво і взяти в ньому як найближчу і активнішу участь. Резолюція з'їзду по питанню про „проблему влади“ звучала так:

„Вислухавши реферат київського краевого комітету про організацію державної влади, делегатський з'їзд, лишаючися вірним ідеалам партії та її програму, перед погрозою небезпеки поневолення і загибелі краю від анархії та руїни признає необхідною участь партії в державній роботі і вважає можливим персональне вступлення своїх членів у нове правительтво.“

Так обійдено було „підводний камінь“ і розв'язано руки членам партії, які з жаждою накинулись на владу, не лякаючись навіть закидів в симпатіях до української державної самостійности. Погроза „анархії“, що виявилась була в часі революції в конфіскації селянством поміщицьких маєтків та в проєктах робітничої контролі над фабрично-заводською промисловістю, жадоба ласого життя, класові економічні, шкурні інтереси сьогодняшнього дня могли оправдати в очах буржуазії багацько де-чого, а в тому числі і „приспособлення“ до української державности, тим більше, що залишалась надія дійти через „приспособлення“ до відбудови великої неподільної монархічної Росії. А щоб тій надії одразу ж надати реальних форм, кадетський з'їзд постановив (одноголосно) „уважати необхідним негайно надати московській мові („русскому языку“) права мови державної, нарівні з українською“, наперед знаючи, що таке „урівняння“ двох мов фактично цілком усуне українську мову з усіх державних установ, обсаджених російською бюрократією та буржуазією.

*) В дебатах над цим питанням були виголошені дуже характерні для кадетів промови. Так п. Іваницький (з Харькова), підкреслюючи „временний характер“ автономної організації партії на Україні, сказав, між иншим: „Кроме того, я собственно не знаю, что понимать под термином „Украина“. Не знаю, что это теперь, не знаю, долго ли придется нам иметь дело с этимъ названієм“. Якийсь пан Горшков висловлював своє незадоволення зі слова „временный“ і пропонував яскравіше зазначити, що окрема партійна організація на Україні закладається тільки „впредь до установленія связи съ остальной Россіей“. Однак більш розумні і „практичні“ кадети заціплялися таких надто наївних промовців, що не могли одразу збагнути всієї принади і зручності „приспособлення“.

Залишалось отже тільки намітити загальний напрям політики гетьманського уряду. Та тут не доводилось розводитись довго. Розуміючи добре, що політика і економіка являються в суті річчю одним нерозривним процесом і що для успішного розвитку його, в інтересах буржуазії, являється необхідним зосередження в руках буржуазії не тільки матеріальних багатств, капіталів, але й всієї повноти політичної влади в державі, кадети і зазначили це в своїх резолюціях. „В основу відновлення зруйнованого господарсько-економічного життя на Україні“ — читаємо в постановах К.-Д. з'їзду — повинна бути покладена поперед всього „тверда адміністративна власть“. Це — головне. А далі йшли подробиці, що консеквентно випливали з цієї основної позиції, а саме: розгон демократичних міських і земських самоврядувань (в цілях припинення „демагогічної політики груп і партій в органах самоврядування, що випадково попали в ті органи в більшості“), скасування восьмигодинного робітничого дня (або, як було зазначено в резолюції з'їзду, „залишення восьмигодинного робітничого дня з тим, щоб це не привело до пониження продуктивності праці“), обмеження в правах робітничих організацій і т. д. А щоб полегшити собі переведення цієї політики в життя і по-можливості обезсилити армію працюючих, кадети піднесли голос за необхідність „задоволення земельного голоду селянства шляхом викупу поміщицьких земель і продажу їх селянству у власність“.*)

Підвівши таким способом „ідеологічні“ основи для своєї роботи в українській державі і намітивши практичний план ліквідації на Україні революційних здобутків (в тім числі і самої української державності), з'їзд закінчив свою працю виборами Головного Комітету партії, в склад якого увійшли між іншими і гетьманські міністри кадети — Василенко, Гутнік і Рженецький (3).

Та кадети тільки „поблагословили“ російсько-єврейську буржуазію на підпертя гетьманщини, дали свою вчену марку, підвели, так би мовити, принципово-ідеологічні підвалини під ту роботу, а самий напрям роботи, конкретний план її виробили безпосередньо сами „люде діла“ — великий з'їзд буржуазно-поміщицьких депутатів в Києві 15.—18. травня.

Як та чорна галіч, злетілись з усіх кінців України представники всіх галузів буржуазної, виписуючої класи: промисловці, торговці, банкири-фінансисти і поміщики — в числі до 1000 душ —

*) Ось уривок з резолюції з'їзду в земельній справі: „Делегатський з'їзд признає необхідним для партії підтримувати ті групи, котрі в основу земельної реформи візьмуть: а) охорону й закріплення дрібної власності; б) установлення найбільшого розміру землеволодіння і викупу державою всіх земель, більших від того розміру; в) установлення можливості для дрібних землевласників збільшувати свої земельні господарства шляхом надбання на власність частини земельного фонду. Разом з тим з'їзд підкреслює, що одночасно з збільшенням земельного запасу трудового господарства, треба прийняти цілий ряд мір по меліорації та для піднесення сільсько-господарської техніки, головним чином, розповсюдження освіти народу, без чого, при збільшенню населення, земельна реформа дасть тільки тимчасові результати.“ Інтересно зауважити, що ці постанови кадетського з'їзду, як і інші в економічних справах, мало чим різняться від постанов ес-ефівського з'їзду, що відбувся майже одночасно з кадетським.

на велике свято похорону революції і відродження диктатури буржуазії. Треба було бачити бурхливу радість цих чорних кружків! Треба було бути свідком їх незміряної вдячності німецьким генералам і гетьманові Скоропадському, що визволив їх з робітничо-селянської „неволі“, в якій вони перебували підчас Центральної Ради і особливо в дні большевицько-московської окупації України! Тепер вони могли знова зажити в ласоцях і роскошах, тепер вони могли знова примусити працювати на себе кількामіліонову армію злидарів-пролетарів і бідаків-селян. Тепер вони могли відплатити, жорстоко відплатити повставшій голоті за всі ті образи, приниження, бідування і страхи за життя, яких зазнали за кілька місяців революції. Тепер настав час помсти!

Відкриваючи з'їзд, голова „комітету тимчасового союзу промисловців, фінансистів і сільських господарів на Україні“, п. Щеніовський коротко, але ясно, охарактеризував ситуацію: Минув час розмов, сказав він: ставаймо до діла. Гетьман привернув право приватної власності, без якого не може бути а ні культурного поступу, а ні суспільного життя, і заповів утворення міцної державної влади. Більшого, тим часом, не доводиться бажати. Ми можемо бути певні, що нове правительство узгодить в своїй діяльності інтереси творчих, будівничих і груп суспільства, інтереси промисловців, торговців, фінансистів і сільських господарів — землевласників. Ми можемо мати надію, що свої важливі кроки нове правительство робитиме в повнім порозумінні з нами. Отже ще раз закликаю вас до діла.

На потвердження слів Щеніовського забрав слово председатель міністрів гетьманського правительства, Лизогуб. Вклонившись чорній галочі низенько і привітавши її сердечно, як представників „культури та творчих сил краю“, він сказав далі:

„Завдяки нашому патріотизмові і помочи заприязнених держав — Німеччини та Австрії, ми увільнилися від большевицьких банд і тепер стоїмо на порозі нового життя... Величезна праця жде нас, бо все треба зачинати знова... Першим завданням правительства буде привернення ладу та тривкого порядку, щоби кожний громадянин міг працювати, не побоючися за своє життя і маєток. Щоб завести лад і безпечність, правительство вживе всіх заходів; сильною рукою задумуватиме всякі спроби викликати анархію і неспокої.“

За Лизогубом привітав буржуазно-поміщицьких депутатів міністр торгу та промисловости Гутнік, який, почавши свою промову з лицемірних заяв, що гетьманське правительство не являється а ні поміщицьким, а ні буржуазним, а, мовляв, тільки безстороннім, надклясовим, „оборонцем держави, яко цілості“, під кінець своєї промови скинув з себе манкару лицемірства та „понадклясовости“ і одверто заявив:

— А зрештою, чого ми маємо соромитися чи лякатися слова „буржуазія“? Хіба ми не знаємо, хіба це не ясно всім, що тільки ми, тільки буржуазія в силі повести край до відродження! Отже хто, як не буржуазія, повинен взяти на себе політичну роботу?... Щоб перейти від дотеперішньої анархії і грабіжів до нових умов життя, треба виконати велику державну роботу. В тій цілі треба пробудити та змобілізувати всі творчі сили, треба утворити нормальні умови для приватної ініціативи.“*)

*) Пізніше з подібною промовою виступив на з'їзді і другий гетьманський міністр, Бутенко, який вітав з'їзд, як символ „пробудження буржуазних сил, які тільки й мають хист до державного будівництва“.

Радісне піднесення з'їзду після промов гетьманських міністрів досягло своїх верхів. Поміщики, промисловці, торговці і банкири заплескали в долоні, заворушилися. Під бурхливі оплески прийняли внесення голови з'їзду п. фон-Дітмара*) подякувати міністрів за ласкаве слово і вислати до „ясновельможного пана гетьмана“ делегацію, щоб „поздоровити його з гетьманством і висловити певність та довіря, що під його ясновельможним проводом Україна стане на шлях культурного розвитку і зробиться матіррю всіх своїх громадян“.

Приступивши до „ділової“ праці, з'їзд поставив перед собою просте і ясне завдання: вказати гетьманові та його правительству на ті конкретні заходи, яких вони повинні вжити, спираючись на німецьке військове, для охорони інтересів поміщиків, торговців, промисловців, банкірів і домовласників та для найгіршого й найтяжчого закріпощення працюючих мас. Питання „принципового“ характеру: „проблема влади“ і справа державної самостійності України, що так багачко уваги забрали на кадетському з'їзді, мало цікавили „людей діла“. На час існування Свіської Росії вони приймали українську державність, як щось самозрозуміле, без довгих балачок. Адже ж це була їхня, буржуазна державність, а що носила вона назву української, то це була тільки форма, яку при інших умовах не трудно буде замінити на більш підходящу.

Чи не найдокладніше розглянув з'їзд питання про охорону поміщицьких інтересів. Кадетську обережність в цім відношенню з'їзд вважав зайвою, балачки про земельну реформу в будь-якій формі — шкідливими. Зачитану князем Голіциним (вироблену сільськогосподарською секцією по докладу проф. Білімовича) резолюцію в аграрній справі з'їзд прийняв одноголосно. Ось її зміст:

„1. З'їзд вітає оголошене грамотою гетьмана відновлення приватної земельної власності, яке являється одним з основних способів можливого життя взагалі й тому має силу у всіх культурних краях. Тільки на принципі власності можливий розвиток сільського і всенароднього господарства України.

2. Осягнення найвищої продуктивності сільського господарства повинно бути основною метою земельної політики правительства, з якою зв'язані не тільки економічні, але й культурно-політичні інтереси України, а разом з тим й існування всіх верств населення. Тою метою повинні визначатися ті заходи, які матимуть на увазі при розділенні земельної власності.

3. Найкращим способом направити землю до найбільшої продуктивності є свободна продаж і купівля її. При свободній мобілізації землі інтереси селянства будуть забезпечені і, як в останніх десятиліттях, земля буде переходити саме в руки тих, хто зможе її як найкраще використати. Населення, що не матиме змоги завести сильні господарства, буде поступово відходити від землі, а тим самим буде доведено до економічного упадку дрібні господарства. Великі ж і середні господарства зостануться в цілості.

4. Від уряду вимагається широка — шляхом кредиту й інших заходів — допомога у відбудові продуктивності сільських господарств. Крім цього, належить вжити відповідних заходів, як в ділянці земельного устрою і агрономичної допомоги, так і у відношенню забезпечення збуту сільськогосподарських продуктів. Треба також дбати всіма силами про розвиток промислу й иншого нехліборобського зайняття, щоб дати працю і мало-земельному населенню.“

*) До президії з'їзду входили, крім фон-Дітмара, граф А. Бобринський, князь А. Голіцин, князь В. Кочубей, В. Демченко, А. Добрий, Дьяков і інші.

Не задовольняючись майбутніми великими державними кредитами „на відбудову продуктивності“ поміщицьких маєтків, з'їзд прийняв додаткову до наведеної резолюції постанову, в якій домагався, аби гетьманське правительство „допомогло“ поміщикам відібрати від селян „розграблене майно разом з відшкодуванням“, тоб-то з контрибуціями з селянства.

Вирішивши „долю“ поміщиків, з'їзд перейшов до рятування великих мійських домовласників, які, як сказав докладчик по цьому питанню проф. де-Мец, дуже наби́дувалися „від часу поповнення городських дум нецензовими елементами“. З'їзд постановив домагатися від гетьмана:

„1. Зміни мійського статуту в напрямі забезпечення широкої участі цензових елементів у городськiм самоуправлінню — між иншим шляхом збільшення вікового цензу виборців до 25 літ, встановлення вимоги проживання в данім місті не менше 3 років та введенням 3-х куріальної системи виборів;

2. як найшвидшого перегляду всіх законів, які обмежують право власності на дом.“

Так було підкріплено і розшифровано до кінця домагання кадетського з'їзду про розгон демократичних оргiнів самоврядування.

Перейшовши до оборони інтересів промисловців, з'їзд виніс низьку постанов, спрявлених проти робітничої класи, яку трактувано на з'їзді взагалі, як рабів капіталу і даржодів.*) Головну увагу було звернуто на те, щоб робітництву було одібрано всяку можливість оргiзовано і масово боротись за заробітну платню і скорочення робітничого дня. В цій цілі з'їзд постановив домагатись, щоб гетьманське правительство:

„1. Точно реґламентувало права робітництва на вільність коаліції в сфері охорони своїх професійних інтересів, без права втручання їх в господарське життя підприємства і розпорядчі права адміністрації.

2. Переглянуло виданий тимчасовим російським правительством закон про вільність страйків.

3. Щоб було негайно признано недійсними колективні договори, як і окремі угоди, пороблені з порушенням норм права, регулюючого ці договори, і встановлено на далі, що колективні договори можуть виникати лише при добровільній згоді з обох боків.

4. Щоб довгота робочого часу нормувалась не инакше, як при відповіднім зазначенню правових громадських умов праці: внутрішніх, міжнародніх, життєвих і економічних кон'юктур, і щоб зменшення довготи обов'язкового робочого часу провадилось тільки з відповідною поступовістю, зі збереженням нормальної продуктивності праці — без скачкових порушень економічного життя краю.“**)

Ставши далі в оборону купців-спекулянтів, з'їзд висловився за припинення всякої боротьби зі спекуляцією, замаскувавши свою постанову в формі домагання „увільнення від реквізиції заліза й инших товарів, які не появляються на базарах через страх власників їх перед рекві-

*) Гетьманський міністр Бутенко, намічаючи засоби до піднесення продуктивності промисловості взагалі і залізнодорожного господарства з'окрема, сказав: „Треба в першу чергу знищити даржодство по-між робітництвом.“

**) Між иншим, з'їзд ухвалив, по докладу Є. Родовича, домагатися встановлення для робітників на залізницях „справедливих норм платні... які були до революційного періоду“, тоб-то фактично зменшення платні проти ставок дореволюційного періоду.

зипіями“. Не будемо спинятись тут на постановах з'їзду в фінансових справах. Зазначимо тільки, що в ілянах організації фінансів на Україні торговельно-промислова і фінансова буржуазія одверто виходила виключно зі своїх класових інтересів, не роблячи великої різниці між державними коштами і своєю кешенею, дивлячись на державну скарбницю, як на вірне джерело безконечних кредитів „для відновлення економічної діяльності“.

Так було намічено конкретні заходи до реалізації диктатури буржуазії! Щоб певніше переводити це гасло в життя, з'їзд постановив утворити спеціальний буржуазно-поміщицький союз, так званий „Протофіс“*) (рада поміщиків, фабрикантів, заводчиків, банкірів і кушців, або, як називали її самі організатори — „союз представителів промисла, торгівлі, фінансов і сільського господарства“).

Одушевлений майбутніми втішними для буржуазії перспективами, голова з'їзду п. фон Дітмар, закриваючи з'їзд, виголосив надзвичайно інтересну промову (зафіксовану в тогочасних київських газетах), в якій гаряче закликав буржуазію до немилосердної боротьби „з соціалістами, які стоять під прапором Карла Маркса“. Буржуазія, — говорив цей представник „культури та творчих сил“: повинна взяти участь в державнім будівництві, як шляхом економічної, так і політичної роботи. Не треба і не можна уникати політики! Буржуазія не повинна обмежуватись тільки тими посадами, які їй пропонувані, але повинна, мусить йти до захвату всієї державної влади!

Одсвяткувавши похорон революції, буржуазія, не гаючи часу, приступила до переведення в життя своєї диктатури. Трудові робітничеселянські маси України стали перед жорстокою помстою озвірілої буржуазії.

Розділ II.

Здійснення диктатури поміщиків і капіталістів.

4. Лицемірні заяви генерала Скоропадського і його правительства. Буржуазія завше і у всіх державах намагалась прикрити свою грабіжницьку класову політику брехливими заявами про те, що немов би вона дбає не лише про свої шкурні інтереси, але передусім, про інтереси „цілої держави“, про загально-людський добробут, про інтереси культури, поспу і так далі. Цією випробованою стежкою брехні і лицемірства пішов і гетьман Скоропадський та його правительство, заявляючи перед українським і західноєвропейським громадянством про свою відданість українській державності, про свій щирий демократизм, про збереження й охорону громадянських і політичних свобод, про радикальні соціально-економічні реформи, направлені на оборону інтересів працюючих мас. Ми наведемо тут без жадних змін заяви Скоропадського й Лизогуба.

*) Промисловість, торгівля, фінанси, сільське господарство.

зроблені ними зараз же після захоплення влади в свої руки, щоб потім, на тлі фактів з діяльності цих панів, виявити все те безграничне нахабство, до якого може доходити буржуазія в своєму лицемірстві.

Почнемо з „Заяви-деклярації“ гетьманського правительства, опублікованої 10. травня 1918. Ось її зміст:

„До правительства надходять вістки, що агітатори, котрі, очевидно, заінтересовані в тім, аби сіяти заколоти й анархію в нашім краю, розпускають зловісті вістки, немов би на Україні привернено скинене народом самодержавне, при чім самодержцем є гетьман, що нове правительство стає на шлях реакції, який змагає до того, щоб відібрати у народа всі здобуті ним політичні і громадянські свободи, що буцім-то складене з великих поміщиків і капіталістів це правительство зовсім не дбає про задоволення земельного голоду українського селянства, а також справедливих соціальних домагань робітничої класи, та вкінці, що по свому духу правительство є ворогом української нації та її молодії, ще не зміцнілої державної самостійності.

При недостаточнім освідженню широких мас населення подібна злоумисна агітація може мати успіх і викликати безпорядки, здавлення яких, необхідне в інтересі збереження державного порядку та спокою, може потягти тяжкі, де-коли криваві жертви. Тому правительство вважає своїм обов'язком звернутися до населення України з поясненням, що всі наведені чутки — це або зловісна клевета тих, кому чужі інтереси українського народу та хто для досягнення влади не брідиться негідними способами політичної боротьби, або плід непорозуміння, що випливає з недосить вдумливого і серйозного відношення до переживаних подій.

Гетьман не змагає стати самодержцем. Назва гетьмана — це є втілення в історичній, національно-українській формі ідеї незалежної і вільної України. Стоючи на чолі українського правительства, гетьман тим самим відновляє і закріплює в народній свідомості думку про невіддільні народні і козацькі вольности. Грамота гетьмана положила початок нової епохи в історії державного життя України і свідчить про те, що не може бути мови про змагання нового правительства до подавлення української національності, її мови, культури і державності. Навпаки, оминаючи насильства і наглі зміни, правительство рівночасно міцно проводитиме в життя ідею дальшого та всестороннього розвитку української національної культури, забезпечення прав української мови в школі та державних і громадських організаціях і зміцнення усіх форм української державності. Рівночасно признає правительство права також усіх інших національностей, які живуть на території України; воно має повну пошану до їх культури і не виступить з ніякими мірами гніту й нетолеранції супроти якоїсь частини своїх горожан.

Готовна задача правительства, котре має тимчасовий перехідний характер, — зміцнити на Україні державний лад і в умовах повного спокою та справжньої волі довести країну до хвилі скликання народного представництва, котре висловить справжню, ніяким напором з ніякого боку непофальшовану волю українського народу щодо будучого державного ладу України. Вироблення відповідного виборчого закону є предметом найближчих заходів правительства, і в цій дуже важкій справі воно сподівається помочи людей державного досвіду і наукового знання.

Господарська й земська самоуправа надто дорогої сьогоднішньому правительству, в склад якого увійшли особи з довгою минулою громадянською діяльністю на полі місцевого життя, і підозріння, немов би правительство бажало зменшити права місцевого самоуправління й усунути з неї широкі верстви населення, повинні з тої причини зовсім відпасти. Однак досвід останнього часу показав, що правильне поставлення місцевого господарства можливе тільки під умовою притягнення до цієї справи більше підготованих елементів, для чого потрібно буде зібрати загальний демократичний характер земських і міських управ, внести у виборчий закон до цих інституцій такі зміни, котрі забезпечували б продуману та плідотворну роботу для добра місцевого населення.

Правительство не думає нарушати якісь політичні свободи, але в тривожні часи, які переживає наш Рідний Край, по таких тяжких іспитах інтереси державного ладу повинні стояти на першому місці і, коли в поодиноких випадках в ім'я цих вищих інтересів правительство буде приневолене хопитися строгих мір, так це виключно на час до привернення спокою в краю і повороту умов нормальної творчої державної роботи, якої сьогодні є так багато. Не осуджування, а підтримки має право ждати правительство в безмежно трудній ділі, довершуваним ним в таких тяжких умовах, яких ніколи не переживала ще Україна.

Так само несправедливі обвинувачування правительства в службі інтересам великих земельних власників і в повній забутті насущних потреб селянства. Під господарським оглядом сильне селянство є в таких хліборобських краю, як Україна, підставою народного добробуту, і правительство вже приступило до вироблення плану земельної реформи, поставивши собі твердою ціллю зарадити земельному голодові бідних землею і безземельних хліборобів. Правительство не думає ні піти шляхом скасування приватної власності, ні шляхом небезпечних експериментів, яких не знає ще ніяка культурна країна, ні шляхом руйни хліборобської культури, котра творить підставу народного господарства України. Однак правительство не спиниться перед ніякими жертвами, щоб створити на Україні здорове, забезпечене землею селянство, котре було б златне в найвищій мірі побільшити продукцію. Ті земельні посілості в приватнім посіданні, які треба вивласнити для цієї цілі без шкоди для інтересів хліборобської культури, закупить держава і за необтяжачою ціни передасть потрібним хліборобам. Подроbnіці земельної реформи, побудовані на сих основах, виробиться при помочі діячів, які мають довіря населення.

Так само справедливі домагання робітників, не звернені на те, щоб підірвати рідний промисел, все стрінуть підтримку й поміч правительства, а професійні союзи, наскільки вони займаються обороною професійних інтересів, користаються з боку правительства повним признанням.

Правительство не вважає потрібним оголошувати широку програму законодавчої роботи, бо остання належить до будучого народного представництва. Однак правительство вважає себе зобов'язаним здійснити зараз, сьогодні, ті законодавчі міри, котрі необхідні для привернення порядку в краю, зміцнення влади й утворення нормальних і культурних умов управління та державного господарства.

З усього сказаного ясно, які фальшиві поголоски, котрі поширюються поміж народом, якими прихованими понуками, скерованими не для добра народу, але на новий тяжкий іспит для народу, перейняті агітатори, котрі розсіялися по цілій країні. Правительство, яке не спиниться перед ніякими мірами в цілі побороювання їх шкідливої діяльності, закликає усі розумні й державно-настроєні елементи до енергійної невтомної праці в ім'я рятунку краю перед згубною анархією, грабіннями, насильствами, убийствами і безглуздим марнуванням народніх грошей, в ім'я утворення міцного державного ладу, опертого на законі й дійсній волі та поважанню найважливіших прав людини, які так довго топтано безкарно ногами. Тільки при спільнім згіднім змаганню цих суспільних елементів збудується вільна, незалежна, могутча Україна.

Предсідатель Ради Міністрів і міністр внутрішніх справ Ф. Лизогуб. Міністр народньої освіти і тимчасов виконуючий обов'язки міністра заграничних справ М. Василенко. Міністр фінансів А. Ржепецький. Міністр торгівлі та промислу С. Гутнік. Міністр харчування і тимчасово викон. обов'язки міністра хліборобства Ю. Соколовський. Міністр шляхів Б. Бутенко. Міністр праці Ю. Вагнер. Міністр справедливости М. Чубинський. Міністр народнього здоров'я В. Любимський. Вик. обов'язки міністра війни отаман Лігнау.

Київ, 10. мая 1918.

За цією „демократичною“ і „самостійницькою“ декларацією з'явилася в німецькій газеті „Berliner Tageblatt“ (а потім і в інших) ще більш „демократична“ і „самостійницька“ розмова самого „ясновельмож-

ного пана гетьмана“, а також і Голови Ради Міністрів Лизогуба, з кореспондентом згаданої газети (д-ром Л. Ледерером).

„Гетьман генерал Скоропадський, — читаємо в газеті: зупинився на тих дебатах, які саме відбулися в головній комісії Райхстагу з приводу подій на Україні. Здається, — сказав гетьман: що де-хто вважає мене в Німеччині за реакціонера й запевненого прихильника федерації з Великоросією. І те й друге невірне. Я смію запевнити, що моя програма і демократичні вимоги цієї програми йдуть навіть далі, ніж у панів Шайдеманів і Давидів. Я не думаю, щоб вони почали здійснювати і довели б до такої далекої земельної реформи, як я це хочу зробити та як це мені вдається. Я не бажаю тільки скасувати право власності на землю, як це зробив попередній уряд в III Універсалі, і тримаюся тієї думки, що кожна реформа мусить переходити в порядку та спокою. Моя Вітчизна не може стати ґрунтом для соціалістичних експериментів. Також неправдива думка, немов би я хочу перетворити Україну знову в частину бувшої російської держави. Далі гетьман заявив, що, не будучи шовіністом, він являється Українцем по походженню і поглядах. Торкнувшись питання про мову, гетьман відзначив те, що широкі кола українського населення не говорять по-українському.*) Тому українська мова не може бути єдиною мовою. Кожному з урядовців треба дати можливість на протязі кількох місяців вивчитися української мови. А тих, хто не використовує цього терміну, усунеться. Можливо, сказав гетьман, що в майбутньому буде тісний економічний зв'язок з Росією, але це питання дальшого розвитку подій, яких ніхто передбачити не може. Але й тоді Україна не перестане бути цілком самостійною, вільною і незалежною державною одиницею. Гетьман признав договір з Центральними Державами, заявляючи, що він зробить все можливе для переведення договору в життя. Я маю, — сказав гетьман, — зв'язок, хоч ще й неофіційний, з представниками Центральних Держав. При сучасних умовах я мушу цінити піддержку і присутність німецького війська, допомогою якого, між иншим, користувалися й ті, хто був передо мною. Я думаю, що тепер ми скоріше зможемо зібрати в країні хліб, який належить Центральним Державам. Непорозуміння, які існували досі, надалі зникнуть через те, що українська влада виявлятиме діяльність поруч з німецькою і австро-угорською владою. Поділилися також фінансовий стан країни. Гроші, що зібраніся у селян, знова появляться на ринку після того, як селяне одержать можливість не тільки обробляти землю, але й купувати її на власність з поділених на частки на продаж державних земель і ланів земельних власників. Я, розуміється, не обдурюю себе — закінчив гетьман — що-до труднощів, які доведеться нам перемогти. Але я беру на увагу співробітництво всіх елементів, які люблять порядок і бажають працювати. Туга за порядком та спокійною роботою в моїй бідній Вітчизні за час панування анархії зросла до нечуваних розмірів.“

За генералом Скоропадським „росписався“ перед Європою в своїй „соціалістичности“ і поміщик Лизогуб, похваляючись тим, з якою легкістю вдалось їм розігнати Центральну Раду і як „радо“ аустріло все населення нову владу.

„Голова Ради Міністрів Ф. Лизогуб, — читаємо в „Berliner Tageblatt“, — в початку розмови відзначив ту легкість, з якою новому урядові вдалось взяти владу в свої руки. Одержані з різних місць відомості відмічають безболізність переміни влади. Немає лише відомостей з де-яких повітів, не достає поки що відомостей з Харькова. Окремі заколоти, як, наприклад, в Радомислі й інших малих пунктах, для припинення котрих закликано німецьке військо, виявилися спорадичними і незначними. Др. Ледерер висловив здивування з причини того, що соціалістичний уряд так швидко відмовився від опору. Це є наслідок того, — заявив п. Лизогуб, — що попередній уряд в дійсності ніде не мав справжніх прихильників. Праві партії й партії центру

*) До речі, сам Скоропадський не вмів а ні говорити, а ні писати по-українському. (Авт.)

обіцали новому урядові свою піддержку, і прем'єр має надію, що швидко завоюється й довіря соціалістичних кругів, тому що й в цих колах прагнуть спокою. Наше гасло — робота, а не політика. При цьому ми не хочемо відбирати права народові самому визначити майбутню й остаточну форму правління. Справа національного зібрання, яке скличеться по виборах, вирішити, чи країна хоче лишитися при гетьмані або встановити якесь инше правління, чи бути Україні монархією або республікою. Ф. Лизогуб закінчив свою розмову заявою, що уряд буде направляти шкоду, котра явилася наслідком війни й анархії. Потім видається закони про вибори, і самій країні буде дано можливість рішити про свою дальшу долю. Своє право на існування новий уряд доведе своєю працею.

Нарешті, подамо ще тут уривок з розмови Ф. Лизогуба з співробітником чорносотенного „Голоса Києва“.

„Найближчим і головним завданням правительства є — сказав Ф. Лизогуб — утворення твердої влади, спокою і ладу в краю. Ми вважаємо себе за тимчасове правительство, завданням якого є забезпечити життя і приватну власність населення та наблизити хвилю, в котрій населення зможе своїм вибором заявити, якого устрою бажає собі в будучині. Заявляю, що я вважаю Україну зовсім самостійною державою, не зважаючи на зближення з Німеччиною. На питання, чи мається на увазі які шляхи до зближення з Росією, відповів Лизогуб, що поки-що під теперішню хвилю Україна є на воєнному стані з Великоросією. До Києва приїхала російська мирова делегація, і з нею саме тепер провадить переговори міністр закордонних справ. В дальшій розмові заявив предсідатель міністрів, що державною мовою зістається українська мова, а міністерства національних меншостей зліквідується. Що-до земств і мійських самоуправ — в недалекій будучині буде окрема нарада в справі перегляду законів про вибори та в справі реорганізації закона про земські й мійські самоуправи. Що торкається влади в поодиноких місцевостях, уже назначено губернських і повітових старостів, що заступлять давніших комісарів; з давніших комісарів не назначено нікого. Що-до Державного Союму, заявив Лизогуб, в найближчій будучині виробиться виборчий закон для нього. Нарешті, що-до свободи преси, тут думка правительства така, що свобода преси мусить бути й буде, однак не допуститься спроби викликати класову боротьбу чи боротьбу проти існуючого устрою. Винуватців потягнеться до судової відповідальности.“

Так лицемірно заявляв буржуазний уряд і генерал Скоропадський про свій „демократизм“, про свою „любов“ до народу, про свої гуманні наміри, щоб під покрівлею цих заяв зручніше здерти останню шкіру з того народу, щоб втопити українського робітника і селянина в морі крові, щоб протоптати стежку до єдиної неділимої, царської, реакційно-поміщицької Росії.

5. Знищення громадянських і політичних свобод (задушення преси і політичний терор). Першою справою буржуазного уряду на шляху укріплення диктатури поміщиків і капіталістів було цілковите задушення по всій Україні всієї демократичної преси — в рівній мірі української, руської і єврейської. В першу чергу було замкнено орган УПСР — щоденну газету „Боротьба“ і орган Центрального Комітету Селянської Спілки — щоденну газету „Народня Воля“. Припинення цих газет йшло поруч з бандитським розгоном II Всеукраїнського Селянського З'їзду і Всеукраїнського Робітничого З'їзду, про який ми вже згадували вище. Далі було закрито цілу низку інших газет, як в Києві, так і на провінції: в Харькові — „Мысль Народа“, в Одесі — „Земля и воля“, в Катеринославі — „Наш Луч“ (орг. соц.-дем.), в Херсоні — укр. газету „Дніпро“, в Сумах — „Луч“, в Гомелі — „Вістник

Мійського Самоврядування“, знова в Харькові — „Народне Діло“ і так далі. Ту ж пресу, що залишилась, взято було (особливо українську „Робітничу Газету“, „Нову Раду“, „Літер.-Науковий Вістник“ і інші, в тому числі й кооперативні часописи) в лещета дикої, безглуздої попередньої цензури, що випередила далеко цензуру бувших царських часів. Ніяка вільна думка, ніяка критика диктатури буржуазії, ніяка правдива звістка про становище на місцях і про діяльність агентів уряду там, ні одна серйозна стаття про потреби селянства і робітництва не допускалася цензурою.*) Газети день-у-день світили білими шпальтами і безнадійно скаржились на цензуру та доводили буржуазії необхідність скасування її. С. Єфремов (укр. соц.-фед.), писав в „Новій Раді“ з приводу гетьманської цензури:

„Я пережив на своєму віку цензуру самодержавну часів Горемикіна-Плева, пережив колишню „весну“ Святополк-Мірського, пережив період „конституційних“ конфіскацій, штрафів та процесів, закустував трохи військової цензури, навіть большевицької зазнав, — але, скажу по совісті, більш безтолкової цензури, як тепер, я не знаю. Тоді, принаймні, були спроби поставити якісь межі слову, в яких воно могло вже безборонно обертатися; були якісь закони, проти яких слово почувало свою силу і могло не пертись на рожен; була хоч система, з якою так чи інакше мусів рахуватися, хто брав на себе важкий хрест письменника. Нічого цього тепер нема. Навіть нема системи.“**)

Поруч з задуренням слова йшло повне знищення волі зібрань для робітників і селян, навіть для кооперативів, повне приголомшення всякого суспільного публічного життя, що носило хоч тінь демократизму. Для підкріплення свавільства місцевої гетьманської влади міністерство внутрішніх справ циркулярно (телеграмою No. 114—183) на імя губерніяльних і повітових старостів та комендантів заборонило всякого роду зібрання. Дійшло до того, що навіть кооперативи не могли відбувати своїх звичайних ділових загальних зборів, які вони за царських часів відбували вільно і без яких не можуть обійтись, і Центральний Український Кооперативний Комітет мусів особливими докладними записками випрохувати у генерала Скоропадського, що обіцяв Західній Європі перевершити своїм демократизмом німецьких соціаль-демократів, дозволу на відбуття чергових річних загальних зборів кооперативів для складання справоздань, вибору нових управлінь і вирішення інших господарських кооперативних справ. Про якесь партійне життя чи професійні робітничі та селянські збори, з'їзди не могло бути й мови.

Адміністративне свавільство, клясова помста набрали страшних форм. Єдиним засобом політичної боротьби буржуазія визнавала масові

*) Між иншим, гетьманською цензурою не дозволено було до друку в „Літературно-Науковий Вістник“ статі М. С. Грушевського з приводу річниці ІІІ Універсалу, в якій проводилась думка про невідлучність відродженої української державності в народних республікансько-демократичних формах.

**) Інтересно, що преса робила спробу боронитись проти попередньої цензури страйками. Так, редакції одеських часописів, одержавши офіційне повідомлення про введення попередньої цензури, скликали (18. травня) надзвичайне засідання комітету одеської преси з участю представників редакцій газет, на якому було рішено, вважаючи акт про заведення цензури порушенням одного з головних завойовань революції — волі преси, негайно припинити вихід всіх одеських часописів. Постанова була переведена в життя: страйк тягся кілька днів. Цензури, звичайно, після цього не було скасовано.

арешти своїх політичних противників, розстріли їх без суду і якого-будь слідства, висилку в німецькі концентраційні табори. Арештовували в першу чергу українських соціалістів-революціонерів і взагалі українську інтелігенцію: голов Народніх Управ, Земельних Комітетів, голов селянських спілок, членів Центральної Ради, арештовували всіх, кого заіздозрювали в большевизмі: селян, робітників і інтелігенцію. За якийсь тиждень-два-три всі тюрми на Україні було переповнено робітниками і селянами; концентраційні лагери — українською інтелігенцією. Культурно-просвітні робітничі і селянські організації припинили свою діяльність через тяжкі репресії гетьманського уряду.*) На відчити, театральні збори українського робітничого клубу в Києві (що був під впливом укр. соц.-дем. і нічим не завинив в большевизмі) кілька разів під-ряд являлись озброєні російські добровольці офіцери („гвардія“ Скоропадського), вносили заколот, припиняли працю, переводили арешти. Праця українських соц.-дем. робітничих організацій в Києві, Катеринославі й інших місцях була унеможливлена терором старостів, комендантів і німецьких військових властей.

Робітниче-селянське, демократичне населення України було тероризоване, жило в постійній тривозі, непевне свого життя, ховаючись полісах та льохах від гетьманських розбійників. Натомісць роскошували поміщики та капіталісти, розцвітала буржуазна, реакційна, монархічна московська преса, організовувалась, відбуваючи свої безконечні з'їзди (домовласників, мукомолів, поміщиків і т. д.), буржуазія,**) ціннично вишукуючи все нові й нові способи визиску і поневолення працюючих мас.

„Робітнича Газета“ (№. 282, 30. травня 1918.) писала про політичний терор буржуазії в покаліченій цензурою передовій статті слідуюче:

„Преса поставлена в становище, при якому існувати майже неможливо. Більшість соціалістичних газет уже закрито; ті, що виходять, то так ретельно цензуруються, що не лишається нічого живого.

Безправа, відсутність всякого „правового порядку“, во імя якого наче б-то зроблено й переворот, відбиваються на всьому життю. Навіть при самодержавному режимі існували де-які правила і закони, на підставі яких арештовували, цензурували, зачиняли газети і т. д. . . . Уряд самостійної національної держави допускає (а може й ухвалює) утиски проти проявів національного життя, просвіти закриваються, книжки з робітничої книгарні рахуються крамольними.

Зате відживає „союз рускаго народу“, і його діяльність не зустрічає перепон. Чорносотенне духовенство може вільно вести його чорну руйнуючу роботу“ . . .

Політичний терор, розстріли й арешти, направлені головним чином проти української революційної демократії й українських політичних та громадських діячів, набрали таких розгнущаних і цінничних форм, що гетьманське правительство примушене було (чи не німецькими властями)

*) Страхіття гетьманського режима досить яскраво і повно змальовані в меморандумі Всеукраїнського Земського З'їзду до гетьмана, який ми наводимо нижче.

**) В другій половині червня відбувся в Києві з'їзд мукомолів, а в першій половині червня з'їзд домовласників, який ухвалив заснувати постійну раду домовласників України. На з'їзді домовласників ляли революцію і добрим словом згадували старі дореволюційні часи та вихваляли царські порядки (проф. Богачевський вихвалював „царя-освободителя“).

опублікувати в кінці травня особливе „Урядове повідомлення“; в якому старалось виправдати себе в справі арештів і ще раз лицемірно заявляло про свою прихильність до ідеї української державности та толерантне відношення до українських громадських діячів. Ось характерні виривки з цього повідомлення:

„Останніми часами надзвичайно поширилася агітація, що хоче викликати в суспільности занепокоєння і посіяти в ній підозріння, ніби-то український уряд цілком байдуже ставиться до зроблених останніми часами арештів і ніби-то багато осіб арештують виключно за те, що вони були переконаними українськими громадськими діячами. . . . Уряд завжди дивився на заарештування арешти, як на тимчасовий захід, обсяг якого неминуче мусить скоротитися в міру наступлення більш спокійних умов державного життя, і був заклопотаний можливі швидким направленням належного розбору всіх наново повставших справ. Він давно поставив на чергу це некуче питання, і 28. цього травня засідання ради міністрів одноголосно затвердило низку заходів, завдяки котрим справи про арештованих мусять швидко рушитись вперед, в якому б порядку та якою владою не були б зроблені арешти. Ще більш зловмисною та брехливою являється друга з вищезазначених чуток. . . . Ніколи по волі українського уряду ні один чоловік не був і не міг бути заарештованим тільки за те, що він Українець та український громадський діяч. Уряд державної і самостійної України, очевидно, не міг йти шляхом переслідування тих ідей, які зв'язані з його державним існуванням. Але він не міг бути та не буде бездіяльним в тих випадках, коли має перед собою злочинну агітацію і злочинні вчинки, чим би ці вчинки не прикривались, бо становище України, тим більше українського громадянського діяча, не увільняє нікого від найпершого державного обов'язку скоритися законам та визнати влади, що опираються на ці закони“.

Так довелося Ф. Лизогубові після наведеної вище брехливої та хвалькуватої заяви про безболізність переміни „влади“ говорити зараз же про „лікування“ тої великої „болісті“, яку викликав переворот.

Та заяви заявами, а справжнє діло, яке робила буржуазія, посувалось своєю чергою, швидким темпом вперед, в раз наміченому напрямі — захоплення всіх апаратів державного управління в центрі і на місцях в „свої“ надійні руки і скріплення у всіх галузях життя диктатури поміщиків та капіталістів.

В цій цілі „на верхи“ було покликано бувших царських міністрів та сановників, „досвідчених“ прислужників буржуазії — чорносотенних професорів університетів, духовенство, продажних журналістів та письменників, а внизу — на різні адміністративні посади — зголоділе монархічне офіцерство, славнозвісну „доброволію“, поміщицьких синків, котрі обняли посади старостів, комендантів, отаманів, голов різних комісій і організували спеціальні „карательні отряди“ для розстрілів селян і робітників.*) На 99 % були це переконані монархисти, Велико-

*) Для історії зберіглися прізвища адміністраторів (губерніяльних і повітових старостів) генер. Скоропадського. Ось кілька з них: чернігівський — Малахов, горішньодніпровський — Демет'єв, новомосковський — Комаров, олександрівський — Ключников, славяносербський — Кудрянов, мариупольський — Харадатаєв, отаман міста Одеси — генер. Мустафін, елисаветградський — Верещакін, анінівський — Корбе, харківський — Плещев, ізюмський — Ярцев, змієвський — Сас-Тісовський, винницький — Рєпненкамф, латичівський — Соловйов, корочанський — князь Волконський, гадяцький — Мельніков, константиноградський — Фляге, лубенський — Грачов, миргородський — Лапов, прилуцький — Домонтович, роменський — Русанов, пирятинський — Юскевичіт. д.

роси по національності, що не то що не знали української мови, але просто не визнавали ні самої української нації, ні української культури, ні української державності. Підбор адміністраторів робився в найліпший спосіб. Міністерство внутрішніх справ й інші брали списки бувших царських російських міністрів, їх товаришів, директорів департаментів і інших урядовців царського бюрократичного апарату і там вишукували для себе співробітників, а через те, що в більшості всі ці „фаховці“ від самодержавя перебували на терені Східної Росії, гетьманське правительство організувало перевозку їх з Росії на Україну в спеціальних потягах піднявши з приводу цього дипломатичні переговори з Східним Правительством.*). На вищі урядові посади призначення відбувались за рекомендацією капіталістичних і поміщицьких організацій. Свого часу було надруковано в київських газетах інтересний список осіб, складений союзом поміщиків, які рекомендувались ген. Скоропадському „на вищі посади в правительстві“ („Роб. Газ.“ ч. 285, 2. червня 1918.“). В тому спискові знаходимо в числі інших і слідуючих „державних мужів“: сподвижників бувш. ген.-губернатора Галичини україножера графа Бобринського; ген.-лейт. А. Потюсєва і О. Крилова; бувших урядників управління київського генер.-губернаторства: А. Неверова, князя Жевахова, П. Забугіна, бувшого пом. попеч. київської шк. округи Базаревича, бувшого предводителя дворянства винницького повіту графа Д. Гейдена, київського великого домовласника Дьякова.

Обсаджуючи всі посади „своїми людьми“, поміщики й капіталісти при цьому цілком ігнорували дрібну українську буржуазію, що покладала такі великі надії на гетьманщину, що наївно сподівалась забрати апарати державного управління в свої руки і стати, коли не пануючою, то хоч рівнорядною з великою буржуазією клясою. Ми пізніше докладніше схиномось на становищі дрібної буржуазії при гетьманщині, тепер же згадуємо про її „прикре“ становище лише для того, щоб підкреслити виразніше великобуржуазний реакційний курс гетьманського правительства, що залишав на боці не тільки демократичні, але навіть і співзвучні йому дрібнобуржуазні кулацькі елементи. Наскільки одразу ж одірвався генер. Скоропадський від дрібної української буржуазії, з котрою по-братався в день захоплення влади в свої руки, видно, між иншим, з надрукованого в „Новій Раді“ листа лідера українського куркульського селянства С. Шемета до председателя ради міністрів „хлібороба“ Лизогуба. Нарікаючи на те, що Лизогуб не додержує даних ним „хліборобам“ обіцянок що-до напрямку політики і співробітництва з українською куркульнею, С. Шемет, схилившись зокрема на складі утвореної Лизогубом комісії по виробленню нового закону про вибори до земських самоуправувань, писав:

*) Як це робилося, видно з „Докладної записки“ тов. міністра внутрішніх справ Вішневського до міністра внутрішніх справ (22. V. 1918. 452/538) з перерахуванням 10 призвищ різних урядовців старих російських міністерств, віце-губернаторів то-що, яких Вішневський пропонував „запросити з Росії для потреб Української Держави“. Міністр внутрішніх справ одіслав цю записку до мін. закорд. справ з проханням „вжити заходів для дозволу на в'їзд з Росії на Україну“ згаданих в записці осіб. („Роб. Газ.“ No. 285, 2. червня 1918.)

„В вашій комісії немає ні одного чоловіка, котрий би користувався українською мовою в житті, як своєю рідною; немає ні одного, котрий би мав право сказати, що він є Українець, після того, як все життя твердив: я Русскій“. . . . А в кінці листа писав: „Пане Голово, в перші дні вашого головування ви казали мені, що не підете за прикладом есерівського уряду, що адміністрація на місцях і взагалі уряд весь не буде вузько партійним — одностороннім, неукраїнським, що політика уряду буде національна.“

Та Лизогуб знав, до чого йде. Хуторяннин Шемет просто не розумів, що саме ця „односторонність“ політики і з класового і з національного (поскільки велика національно свідомо українська буржуазія була незначною своїм числом і впливом) погляду, являються суттю, душею нового курсу політики, що інакше не могла і не хотіла робити буржуазія України, допавшись до влади.*)

Українські працюючі маси, українські соціалістичні класові партії, брали практичну лекцію на тему класового характеру сучасної буржуазної держави; в тюрмах, в німецьких концентраційних таборах, тероризовані і загнані в підпілля, в повстаннях проти насильників робили вони оцінку своєї роботи в минулому, зважували вартість своїх парламентарно-демократичних ідеалів і зв'язаних з ними методів революційної боротьби визискуваних з визискувачами і гнобителями.

6. Розгон демократичних органів самоврядування — земств і дум і реставрація буржуазного самоврядування. Про розгон земельних комітетів гетьманським урядом тут не доводиться говорити: цей розгон

*) Для дискредитації поваленого уряду Центральної Ради і виправдання свого бандинізму у відношенні до попереднього уряду і Центральної Ради німецькі генерали організували невиданий ще в історії „цивілізованих“ народів німецький судовий процес на Україні над де-якими бувшими міністрами УНР. 22.—24. липня німецький полевий військовий суд розглядав у Києві справу арештованого і вивезення з Києва до Харькова банкира Доброго, що був одним з німецьких агентів по організації економічного визиску України Німеччиною і одним з вдохновителів реакційного перевороту. Як обвинувачених, було притягнуто: військового міністра О. Жуковського (укр. соц.-рев.), директора адміністративно-політичного департаменту Ю. Гаєвського, начальника київської міліції П. Богачького, начальника карно-розвідного відділу міліції Красковського і урядника міліції Осіпова. Малося притягнути до суду ще й міністра внутрішніх справ М. Ткаченка (укр. соц.-дем.), який сховався. Підчас вже самого процесу було притягнуто, як обвинуваченого, і Голову Ради Народніх Міністрів В. Голубовича (укр. соц.-рев.). Обвинувачував військовий прокурор др. Тройде. Оборонців з боку підсудних не було. Міністрів О. Жуковського і В. Голубовича було засуджено: першого — на два роки і шість місяців, другого — на два роки тюрми, решту — по одному року тюрми. 26. липня німецький комендант генер. Вайке затвердив цей засуд полевому суду, і міністрів разом з іншими підсудними було кинуто до тюрми. Визволило їх вже тільки народне повстання проти генер. Скоропадського і його уряду.

Підчас суду прокурор Тройде поведився надзвичайно грубо, образливо, цілком як бандит. Різкими провокаціями (допитом зомлілого Ю. Гаєвського, істерикою його дружини і так далі) йому вдалося знервувати і вибити з рівноваги В. Голубовича і тим штовхнути його на „признання своєї вини“. Німецькі генерали після цього процесу тріумфували. В дійсності ж це „признання“ було, з одного боку, наслідком бажання В. Голубовича полекшити долю інших підсудних, з другого — провокації Тройде. Інтересно, що гетьманське правління, яке так вихвалялось своєю силою і „самостійництвом“, не посміло і пальцем кивнути, щоб процес над українськими громадянами і міністрами відбув не в полевій німецькій, а українській суді.

був „в порядку річей“, його заповів генер. Скоропадський [ще в своїй „грамоті“. Та за розгоном цих революційних класово-селянських органів пішов розгон і демократичних, позакласових, обраних на підставі демократичного виборчого права органів місцевого самоврядування — мійських дум і народніх управ (земств).

Директиву для розгону земств і дум дав, як було згадано вище, з'їзд протофісовців. Уряд Скоропадського-Лизогуба, хоч лицемірно й заявляв, що він і не помиляє про утиски проти демократичних органів самоврядування, проте з перших же днів своєї діяльності взявся ретельно до знищення земств і дум. Гетьманські „орли“, якими було обсажено всі адміністративні посади на місцях, розуміли своє завдання у відношенню до демократичних самоврядувань, як дуже просте: „тащить і не пущать“. Класичну формулюровку цього розуміння дав охтирський повітовий староста (Григорьев) в своїй оголошеній потім в пресі („Робітнича Газета“ за 11. червня 1918.) розмові з членами повітової земської управи: „на управу у меня есть кнут“, — сказав щиро цей типовий лизогубівський адміністратор. І „кнут“ — німецький і добровольчеський пішов гуляти.* На початку травня було розігнано рівненську повітову Народню Раду, арештовано голову Ради Сумневича, заступника голови Денисенка й інших місцевих українських громадських діячів і одвезено в Німеччину в табор для воєнно-полонених. Народня Управа стояла після цього кілька тижнів зачинена. В ці ж дні розігнано наказом коменданта катеринославську мійську думу і відновлено в правах стару дореволюційну буржуазну мійську управу; розігнано олександрівську мійську думу і земську повітову управу. Трохи пізніше було розігнано одеську мійську думу та миколаївську і реставровано старі дореволюційні буржуазні управи, потім канівську та липовецьку повітові земельні управи з одночасним арештом голови канівської управи д. Сліпченка й інших українських діячів (4). Так швидко було розігнано, тероризовано всі демократичні думи і земства на Україні, відновлено в мійських думах хазяйнування великих домо-власників, в земствах — поміщиків.**)

Щоб затушувати якоесь дійсне значіння розгону демократичних самоврядувань і якоесь оправдати цей свій бандитизм в очах суспільства, правительство генерала Скоропадського ухвалило перевести „ревизію діяльності органів самоврядування“ з метою дискредитації демократичних

*) Зразком офіційних зносин між старостами і Народніми Управами може служити слідуючий обіжник уманського повітового старости до волостних Народніх Управ (звичайно, на московській мові): „Приказываю волостной Народной Управѣ собрать все военное казенное имущество, оставленное какой-либо войсковой частью, а также исходящееся у жителей района волости, и немедленно передать по описи уманскому коменданту“. Уманський „диктатор“ йшов у порушення прав самоврядування далі, ніж бувші царські агенти.

**) На 9. травня був призначений з'їзд представників усіх міст України, і, як і треба було сподіватись, гетьманська рада міністрів визнала з'їзд невчасним, і він був заборонений Лизогубом. Земствам України почастило відбутися (в другій половині червня в Києві) конференцію, яка винесла низку побажань що-до зміни урядового курсу політики у відношенню до земств. По ухвалі конференції було подано гетьманові і голові Ради Міністрів спеціальну докладну записку; однак ні конференція, ні її записка не мали впливу на політику ген. Скоропадського.

самоврядувань. В пояснюючій записці до проекту відповідного закону міністр внутрішніх справ писав:

„Вибори в органи місцевого самоврядування, які здемократизували їх, відбулись в ненормальних умовах. Частина населення, найбільш свідомо і пригідно для громадської праці, була тероризована, пригнута, за незначними винятками, усунута од всякої участі у виборах. Наслідком цього було те, що більша частина повітових народніх управ і мійських дум не відповідає вимогам моменту — утворення нормальних сільськогосподарських зносин, порушених відсутністю влади, зміцнення державного ладу та української державности. Де-які з цих органів самоврядування підчас большевизму не тільки не боролись з анархією та руйнуванням, а навпаки, своєю руйницькою діяльністю чинили ще більше безладдя, вносили безпорядок в громадянське і державне життя України. . . . Немає нічого дивного, що населення, переважно найбільш солідна його частина, не має довіри до органів місцевого самоврядування, не хоче платити податків. . . . Маючи на увазі, що продовження руйницької роботи осіб, випадково ставших на чолі органів місцевого самоврядування, може цілковито дискредитувати ці органи перед населенням, відчувається невідкладна потреба взяти екстремних заходів до усунення анархічних елементів від участі в справах місцевого самоврядування“. . . .

Цими „екстремними“ заходами і мали бути — в додаток до бандиського розгону дум і земств старостами та комендантами, арештів членів управ і висилки їх в табори для полонених — гетьманські ревізії, що „повинні були (як сказано в тій же пояснюючій записці) викрити всі незаконні вчинки органів місцевого самоврядування, порушення ними прав населення, котрі довели ці органи до упадку і зросту до них недовіря з боку населення“, а тимчасом „до викриття“ намічених злочинів заборонялись земські збори,*) вибирались старостами гроші з земських кас (Брацлавське земство й інші).

Поруч з цими „екстремними“ заходами, спрявленими на ліквідацію демократичних органів місцевого самоврядування, генерал Скоропадський вживав і інших, більш основних і далекосяжних. В середині травня було утворено при міністерстві внутрішніх справ комісію для перегляду закону про вибори до мійських самоврядувань, в складі майже виключно старих „батьків міст“ — великих домовласників, під головуванням київського домовласника, бувиного голови старої дореволюційної київської думи, п. Дьякова. Комісія ця одкинула принцип вселюдного виборчого права, поставила собі ціллю утворення цензових буржуазних мійських самоврядувань і в такім напрямі довела всю свою роботу. (Вироблені цією Комісією „Тимчасові Правила про вибори в мійські думи“ затверджені були радою міністрів в серпні 1918.) В кінці травня розпочала свою роботу друга комісія по перегляду земського статуту в складі

*) Цікавою ілюстрацією до цього являється відношення міністра внутрішніх справ до київського губерніяльного старости про заборону скликання зборів київського губерніяльного земства. Ось текст цього документу: „Українська держава. Міністерство внутрішніх справ. Департамент місцевого самоврядування. Відділ земський. 10. липня 1918. р. No. 202. Д. Негайно. До п. Київського Губерніяльного Старости. На відношення Ваше від 18. червня с. р. під 653 про дозвіл скликати Київські Губери. Земські Збори, повідомляю, що скликання цього зібрання до выяснення наслідків ревізії управи, згідно закону 8. червня с. р., я нахожу завчасним, про що прохаю Вас сповістити негайно Губери. Управу. Міністр по справах внутр. Д. Лизогуб.“

визначних реакціонерів-поміщиків під головуванням князя Іоліцина. Робота її пішла в тім же напрямі, що й робота комісії Дьякова, а саме, в напрямі ліквідації демократичних (а разом з тим і українських по характеру своєї культурно-освітньої і державної діяльності) земств і передачі цих земських органів до розпорядження поміщиків — російських монархістів, ворогів української державности. *)

Це останнє особливо турбувало не тільки українську демократію, але й дрібну українську буржуазію. Ліквідація демократичних земств і будівання на їх місці цілком поміщицьких в коріні підрізувало ґрунт української державности, що в формах УНР виросла в великій мірі на базі демократичних земських самоврядувань. Ми згадували вже про лист „хлібороба-демократа“ С. Шемета до Х. Лизогуба, в якому С. Шемет висловлював своє незадоволення саме з цієї тенденції гетьманського правительства — утворити поміщицьке земство. Про цю небезпеку писала й українська преса, вказувала на неї й Всеукраїнська Спілка Земств в своєму меморандумі до гетьмана. Та це буржуазію, звичайно, не обходило. Вона в своїй подавляючій більшості мирилась з українською державністю, тільки як з тимчасовим злом, і через те патріотичні гнів і слізи української дрібної буржуазії її зовсім не зворушували.

Поміщикам і буржуазії треба було мати органи самоврядування в своїх руках, і вони до цього йшли одверто і рішуче.

7. Переслідування та виморювання голодом робітництва і руйнування економічного життя України. Похід буржуазії проти робітничої класи почався з заборони військовими та цивільними гетьмансько-німецькими властями робітничих страйків, заборон робітничих з'їздів та зборів, з розгону робітничих організацій. Здебільшого ці репресії мотивувались політичними причинами: мовляв, страйки економічного характеру допускаються, забороняються ж тільки страйки політичного характеру, як писав, приміром, в своєму наказі (в першій половині травня) Губерніяльний Комендант Катеринославицини. Та ці мотиви були тільки машкарою, про яку дуже часто власти забували і одверто забороняли всякі страйки взагалі, як це робив, приміром, німецький комендант м. Києва, генерал Вейке (В одному з своїх наказів — 10. червня 1918. — цей генерал писав, що до його відома дійшло, ніби існує замір улаштувати в місті страйки, і що він наперед „серйозно попереджає людність не брати в них участі“, погрожуючи неслухняним репресіями з боку німецького війська. Та той самий катеринославський Комендант, що в наказі погрожував робітникам тільки за політичні страйки, коли застрайкували робітники мійських катеринославських підприємств з економічних мотивів, заявив (мійському голові), що страйкуючих робітників буде звільнено і вислано за межі України, а їх місце заступлять австрійські безробітні. Так само на Херсонщині губернатор Морґенштерн своїм наказом (в другій половині травня) взагалі забороняв всякі

*) Про мотиви одкинення принципу загального виборчого права п. Єфимовський писав в „Дол. Києва“: „Ніяк не хочуть зрозуміти, що в Росії маси є дикуни, котрим не може бути доручено викладання про державні і громадські органи влади. . . . Принцип обмеження виборчих прав ми вітаємо“.

страйки, дбаючи „про забезпечення діяльності промислових підприємств, доконче потрібних для добра населення і німецького війська“. Для страйкуючих цим самим наказом встановлялась і кара — тюрма до двох років і штраф в розмірі 7.500 карб.

Так само заборонялися робітничі з'їзди та збори, без огляду на характер їх. В середині травня катеринославський Комендант заборонив з'їзд залізничників, попередивши, що коли б у відповідь на заборону залізничники застрайкували, то їх буде вислано за межі України — в німецькі табори. На Чернігівщині старости підряд забороняли збори професійних спілок (Клинці, Новозибківський фабрично-заводський район). Військовою силою розігнано було збори робітників конотопських залізничних майстерень, збори, на яких мала зробити доклад робітнича делегація, що їздила до Києва за платнею робітникам. Взагалі, що-до залізничників, гетьманська влада вживала особливо рішучих заходів. На південних і північно-донецьких залізничних шляхах було одразу розігнано всі робітничі комітети — організації професійного характеру.*) В донецькій і катеринославській вугляних районах підряд розганялись професійні шахтарські спілки та культурно-просвітні організації. На цукроварнях (Полтавщина, Київщина, Поділля і т. д.) також унеможлилювалась робота професійних робітничих спілок (спілки позбавлялись помешкань або й просто розганялись). Такою „адміністративною практикою“ гетьманських і німецьких місцевих властей та репресивними заходами буржуазної адміністрації проти промислових підприємств організоване робітниче життя руйнувалось в самій своїй основі, в своїх первісних фабрично-заводських клітинах. На верхах, в центрі, гетьманське правительство вдавало, що немов би воно не замисляє нічого злого проти професійно-економічного робітничого руху, і навіть дало можливість (після розгону всеукраїнського робітничого з'їзду) відбутися всеукраїнським залізничним з'їзду і Першій Всеукраїнській Конференції Професійних Союзів (21.—26. травня 1918.). Однак тут була тільки інша форма, а ціль та сама, яку собі ставили старости та коменданти на місцях, розганяючи всякі з'їзди. Що-до залізничних з'їздів, то гетьманський уряд, граючи на національній моменті, поставив собі ціллю розбити і дезорганізувати залізничне робітництво: він лицемірно заявляв про свою підтримку національних українських професійних робітничих організацій на залізницях, одночасно шукаючи в цих останніх спільника для себе в боротьбі з загальними робітничими залізничними організаціями (інтересно, що в Києві в цей час відбулось два залізничні з'їзди: національно-український і територіально-український). Не шкодливою була для гетьманського уряду і меньшевицька конференція професійних союзів: ховаючи революцію і закликаючи робітництво до мирної співпраці з буржуазією, конференція ця об'єктивно робила гетьманському урядові на початку його існування велику послугу, а саме — допомагала легалі-

*) На одному з своїх засідань гетьманська рада міністрів (в початку липня) вирішила (по докладу мін. шляхів) припинити правосильність зареєстрованого в київських суді статуту професійного союзу служачих, майстрів і робітників правобережних залізниць до видання нового гетьманського закону (замість закону Временного Правительства) про реєстрацію і затвердження подібних статутів, по якому союз мав наповно зареєструватись.

зації цього уряду.*) На політику буржуазного уряду ці з'їзди не вплинули в жадній мірі: як до них, так і після них (і чим далі то все більш одверто), на місцях розганялись всякі робітничі з'їзди, зібрання, руйнувались професійні робітничі організації, велася за допомогою військової сили боротьба з економічними страйками.**)

Почуваючи за собою силу, капіталісти одразу порушили заключені під час революції колективні договори з робітничими організаціями. З виступів цього роду особливо яскравим був розрив колективного договору товариством цукроварів України (в травні місяці). В своєму листі (опублікованому в свій час в пресі) до Професійного Союзу працівників в цукровій промисловості цукрові королі писали, що вони розривають колективний договір через те, що умови праці, визначені в ньому, доводять їх до страт, шкодять інтересам краю і держави. Так само мотивували порушення колективних договорів капіталісти й інших галузів промисловості. Замість колективних договорів, встановлялась сваволя заводської адміністрації, а то й просто адміністративно-військова практика. В Миколаєві порядок праці на заводах встановляли німецькі військові влади; в інших місцях — німецькі влади, коменданти і старости, обороняючи при цьому виключно інтереси капіталістів. „Повітові старости, писав чернігівський комісар праці до гетьманського міністра праці в червні 1920., вважають за свій обов'язок торкатись економічних конфліктів робітників з промисловцями і власно полагоджувати ці конфлікти; забороняють зібрання професійних спілок, які дозволені статутами спілок“. Капіталісти і правительство спільно виступали тут проти пролетаріату, намагаючись розбити та розпорошити його, щоб тим легше потім гнітити і визискувати його по одинці.

Поруч з цим капіталісти оголосили продовження робітничого дня і почали зменшувати по всій Україні заробітну платню, не зважаючи

*) На Всеукраїнській Конференції Професійних Союзів було присутніх біля 500 делегатів, в числі їх меньшевиків і бундівців двіста з лишком, „серп“ — 32, поале-ціон — 18, укр. соц.-дем. — 30, рос. соц.-рев. — 15, укр. соц.-рев. — 4, большев.-комун. — 70, лів. соц.-рев. — 15, анархистів — 13. В резолюції з'їзду про тактику економічної боротьби між иншим сказано: „Становище на Україні не лишає місця для яких би не було ілюзій в дусі большевизму. Робітники мусять рішуче порвати з цим напрямком, який приніс непоправиму шкоду робітничому рухові, фактично скасувавши економічні організації робітників“. Робітничий рух, говориться далі в резолюції, на довгий період мусить носити оборончий характер, обстоюючи коаліцію, 8 годин. роб. день, колективні договори, фабрично-заводські комітети. З позитивних наслідків роботи конференції треба підкреслити визнання конференцією потреби всеукраїнського об'єднання професійного руху, як в будівництві окремих союзів, так і в справі утворення загально-українського центру. Конференцією засновано всеукраїнський професійний центр в формі Всеукраїнської Ради Професійних Союзів. Конференція підкреслила необхідність, щоб діячі профес. руху звертали увагу на національні особливості і потреби того робітництва, яке вони обслуговують, відповідно рахуючись і пристосовуючись до цих потреб (доклад Рафеса).

**) Під час страйку горноробочих Горлівського району (в донецькому басейні) губернський староста і комендант вчинили справжній терор над робітниками. Староста оголосив, що він буде вважати страйкарів за державних зрадників, а комендантура нагами забивала страйкарів до смерті. („Роб. Газ.“ ч. 289. 8. червня 1918.).

на безперервний зріст дорожнечі на всі товари, а в тому числі й на продовольчі продукти і взагалі на предмети першої необхідності. В своїм бажанню висмокати з робітника як найбільше капіталісти доходили до нечуваної розгнузданости. В константинівському районі (на Катеринославщині) адміністрація заводів (Дружківського й інших) запровадила (в середині травня) 12-ти годинний робочий день, одночасно зменшивши робітникам платню („Роб. Газ.“ ч. 272, 17. травня 1918.). На Чернігівщині так само капіталісти організовано зменшили заробітну платню на фабриках і заводах. На багатьох цукроварнях робітничий день було збільшено до 9—10 годин, а на де-яких (як, приміром, Новоселецька) і до 12 годин. На залізницях так само було збільшено робітничий день з одночасним зменшенням платні на 50 %.*)

Ще гірші умови праці встановлялися для сільськогосподарських робітників — в поміщицьких маєтках. Богодухівський повітовий староста, Н. Смаковський, особливим наказом встановив для робітників селянсько-господарської праці робочий день „отъ восхода до захода солнца“ з зазначенням, що „никакія забастовки, стачки и агитація ни въ коемъ случаѣ не допускаются“ і що „виновные в нарушении указанныхъ въ объявленіи правилъ будутъ немедленно арестованы и привлечены къ законной отвѣтственности“. В цім же наказі встановлялись, за згодою з поміщиками (про що сказано в самім наказі), ставки заробітної платні (згаданий наказ надруковано в оригіналі — на російській мові — в „Роб. Газеті“ ч. 290, 9. червня 1918.).

Та найбільш тяжкими для робітництва і злочинними по своїх наслідках були льокауті та навмисне масове припинення капіталістами праці цілої низки фабрик, заводів та інших підприємств. Почуваючи свою силу і в той же час не почуваючи абсолютно ніяких обов'язків ні перед робітництвом, ні перед „краєм та державою“, про що так часто говорили капіталісти, коли їм треба було погіршити умови праці робітника, підприємці на синіялись ні перед чим, викидаючи десятки, сотки тисяч робітників на вулицю, на голодну смерть, і руйнуючи економічне життя краю льокаутами і повним припиненням праці підприємств. Льокауті і припинення праці підприємств почалось зараз же після гетьманського перевороту. В першій половині травня в бахмутському повіті припинились хемічний, шкляний, зеркальний, пляшечний і залізнопровкатний й інші заводи, де працювало біля 20 тисяч робітників. Тоді ж стали трубочні й інші заводи в Катеринославі, почався льокаут і закриття майже всіх підприємств в Славянську на Харківщині, чим викидалось на вулицю тисячі робітників. Те саме робилось на Чернігівщині та в інших промислових районах. Про „працю“ в цім напрямі капіталістів на Чернігівщині комісар праці чернігівського району

*) Зменшення платні залізничникам давало себе відчутти тим болочіше, що робітники залізниць вже кілька місяців зовсім не одержували платні. У відповідь на зменшення платні на залізницях почались спочатку окремі страйки, які потім вилялись у великий всеукраїнський залізничний страйк (в середині липня). До речі, страйки відбувались в ці місяці не тільки на залізницях, але широкою хвилею розілялись по всій Україні, захопивши різні галузі торгу і промисловости. Гетьманський уряд, не зважаючи на самі суворі заходи, не міг припинити цієї хвилі страйків.

п. Петровський писав слідує в своїм офіційнім докладі до міністра праці (в червні 1918.):

„На Чернігівщині набереться лише 50% працюючих робітників. Окрім занепаду промисловости через брак сировини та палива та інші відомі обставини, безробіття підтримують самі власники, які пориваються скрізь провести локаут з метою знищити революційні здобутки робітників. Інакше ніяк не можна визнати поведінки промисловців, які організовано відмовляються виконувати існуючі закони та розпорядження уряду Держави по робітничому питанню. А саме: самовласно ліквідують підприємства, порушують колективні умови, зменшують платню робітникам, одмовляються брати участь у примиряючих камерах та третейських судах, усовують з посад робітників, особливо членів фабрично-заводських комітетів, не визнають та ігнорують ці комітети, порушують закон про 8 год. роб. день та інше.“ („Роб. Газ.“ ч. 299, 21. червня 1918.)

Далі йшло в докладі перерахування фабрик та заводів, які припинили працю.*)

Не дивно отже, що фабрично-заводська промисловість на Україні цілком завмерла, економічне життя краю зруйнувалось в самих своїх основах, армія безробітних зросла до нечуваних до того часу розмірів, а разом з цим зросла страшна нужда в робітничих масах, запанував цар-голод.

Під кінець травня статистика безробітних, по даних мійських бірж праці та по інших джерелах, виказувала слідує числа (беремо їх з докладу Департам. Громад. Роб. при Мініст. Праці):

Київ. — По даних Біржі Праці: Металістів 808, дерево-обробників 268, сільськогосподарських 226, чорноробочих 1.983, будівничих 504, інтелігентів і конторщиків 975, решта 234. Загальне число безробітних в Києві, включаючи дані з інших джерел, 15.000. Бердичів — всього зареєстровано Біржами Праці безробітних 1.160 (металістів 73, дерево-обробників 57, чорноробочих 107, будівничих 95 і т. д.), загальне число безробітних, включаючи дані з інших джерел, 2.500. Біла-Церква — загальне число безробітних 600 (в числі їх металістів 94, дерево-обробн. 36, будівничих 29, чорноробочих 28); Кременчук — всього зареєстровано Біржами Праці безробітних 7.629 (в числі їх: металістів 944, дерево-обробників 280, будівничих 738, чорноробочих 3.410), загальне число безробітних, включаючи дані з інших джерел, 8.000. Вінниця — по даних Бірж Праці, безробітних 1.392 (металістів 132, чорноробочих 378, будівничих 113), загальне число безробітних, включаючи дані з інших джерел, 2.500; Прилуки — загальне число безробітних 4.000. Катеринослав — зареєстровано Біржами Праці безробітних 13.427 (металістів 1.210, дерево-обробників 291, будівничих 2.000, чорноробочих 5.100), загальне число безробітних, включаючи дані з інших джерел, 40.000; Черкаси — всього безробітних 2.500; Ізюм і повіт — всього безробітних 5.000; Маріуполь — всього безробітних 3.000; Луганськ — всього безробітних 5.000; Бахмут — всього безробітних 2.500; Бердянськ — всього безробітних 2.500; Радомисль — всього

*) Після цього докладу п. Петровського було звільнено (наказом по міністерству) з посади.

безробітних 5.000; Рівне 2.000; Луцьк — 1.000; Проскурів — 1.000; Миколаїв — 24.000; Одеса — 20.000; Херсон — 25.000; Харків — 25.000; Ніжин — 1.000; Чернігів — 1.000; Загальне число безробітних в перелічених пунктах — 180.600.

Відомости ці далеко не повні: багатько промислових пунктів, де число безробітних сягало великих розмірів, тут зовсім опущено (Клинці, Славянськ і т. д.), в перелічених пунктах статистика не обхопила всього числа безробітних. Пізніше число безробітних, в зв'язку з льокаутами і припиненням праці підприємств, зросло ще дужче. Робітництво почало буквально голодувати.

Кореспондент „Робітничої Газети“ писав з Катеринослава про становище там робітництва:

„Катеринославське робітництво знаходиться в найтяжчому положенні. Ні один димарь не курить на численних фабриках та заводах. Картини в робітничих кварталах своєю життєвою яркістю переважають знамениті нарисы Енгельса про положення робітничої класи в Англії. Справжній голод взяв робітника. Пролетаріят, що має хоч маленький зв'язок з селом, тікає туди, щоб хоч живим zostатись. І так не тільки в Катеринославі, а й по цілій Катеринославщині, особливо в районі Криворізькому. Рудники й шахти позатоплювано, промисловці роблять явний саботаж, аби тільки виморити робітників голодом.“

Звичайно, зазначене дописувачем з Катеринославу „виморювання робітників голодом“ провадили капіталісти по всій Україні. На робітничих кістках вони будували свій добробут: зазнавши холоду й голоду, розбите і вимучене робітництво мало пізніше зробитись „слухняним“, мало погодитись на найтяжчі умови праці, на найдовший робітничий день і на наймізернішу заробітну платню — цього хотіли досягти капіталісти своїми льокаутами, масовим припиненням праці фабрик, заводів, майстерень, копалень.

При такій системі виморювання пролетаріату, при обставинах, коли сотки тисяч робітників сиділи без роботи, голодуючи і даремно марнуючи свою силу, не можна було, звичайно, й думати про розвиток економічного життя країни, про відродження промисловости, зруйнованої роками війни, про що лицемірно заявляли капіталісти на своїх з'їздах та генерал Скоропадський зі своїм урядом в грамотах, деклараціях, розмовах з журналістами. Система льокаутів і закриття підприємств була єдиною „творчістю“ капіталістів в області фабрично-заводської промисловости. На більше капіталісти не спромоглись: завдання боротьби з загальною економічною руїною, завдання налагодження господарчого життя краю вони не могли виконати і не виконали. Руїнуючи економічне життя України, вони дбали тільки про дві річі: казенні субсидії, до яких привчив їх старий царський уряд, та про дезорганізацію пролетаріата голодом з метою запровадження нечуваного визиску робітників.*)

*) Заходи, намічені правительством Центр. Ради для боротьби з безробіттям — організація громадських робіт, відновлення праці підприємств, що припинились підчас війни і т. д., — були, звичайно, цілком ігноровані правительством поміщиків та капіталістів. Тільки по в середині серпня Рада Міністрів ухвалила „для підтримання безробітних організувати громадські роботи“ і асигнувала на цю справу невелику суму з коштів державної скарбниці.

8. Поміщицька „земельна реформа“, катування селянства і селянські повстання. Заворушення серед селянства почалося з часу видання відомого наказу ген. Айхгорна в земельній справі, яким поверталися поміщиків в будівні їхні маєтки. Скасування і розгон генер. Скоропадським земельних комітетів послужили гаслом для загального повстання трудового селянства на Україні. Не зважаючи на те, що і Другий Всеукраїнський Селянський З'їзд (розігнаний гетьманом)

До характеристики економічної політики гетьманського уряду треба додати тут ще кілька слів про велику експлоатацію України Німцями та австрійцями, яку вони провадили на очах, а часом і за допомогою гетьманського уряду. По-перше, Німці ввозили з України багато різних товарів, сирівців і хліба, ревізованих у населення, без жадного підрахунку. Тенденцію до такого роду „товарообміну“ Німці й австрійці виявили зараз же по вступі на територію України, але уряд Центральної Ради рішуче повстав проти цього, пригрозивши різними ускладненням в разі самовільного вивозу товарів з України. Гетьманське правительство, настановлене самими Німцями, давало їм в цім відношенню велику свободу. По-друге — гетьманський уряд заключав з Німцями явно не вигідні для України фінансово-економічні договори. Першим таким договором була так звана „фінансова угода України з Центральними Державами“, заключена 18. травня 1918. Ще при уряді Центральної Ради Німці пропонували зробити Україні позичку в той спосіб, що УНР мала продати Центральним Державам своїх серій на 400 мільйонів карбованців на дуже не вигідних умовах, що, зрештою, повертало справу на позичку певної суми Україною Центральним Державам. Справа ця розглядалася тоді в двох урядових комісіях (під головуванням В. Мазуренка, а потім Соколовського); перша згоджувалася продати Центр. Державам українських серій тільки на 200 мільйонів карб., з умовою, щоб українському урядові було видано готівкою за ці серії дві третини їх вартості, це б-то $133\frac{1}{3}$ мільйонів, а Центр. Держави пропонували тільки 100 мільйонів, решта ж мала лежати на біжучому рахунку в банках Центр. Держав; на цьому і розійшлися; друга комісія визнала, що віддавати навіть $\frac{1}{3}$ (це б-то $66\frac{1}{3}$ мільйонів карб.) серій на умовний біжучий рахунок Центральним Державам не вигідно для України, і зовсім зріклася від ухвали цієї операції, зазначивши, що операція в сути річ зводиться до позички не Україні, а навпаки — Україною Центральним Державам. Гетьманський уряд, мабуть, із вдячності до Німців за розгон Центральної Ради зразу пішов на уступки: підписав договір не на 200 мільйонів карб., а на 400 мільйонів карб., з тим, що Україна давала Центр. Державам готівкою на 400 мільйонів карб. українських серій, а собі брала з них готівки лише на 200 мільйонів; другі ж 200 мільйонів мали лежати умовно в банках Центральних Держав, або, інакше кажучи, „багатий“ гетьманський уряд позичив „бідним“ Центр. Державам 200 мільйонів карб.

Пізніше (10. вересня) було заключено новий торговельний договір України з Центр. Державами, строком до 1. липня 1919. Згідно цьому договору, із загальної кількості врожаю тільки 65% мали лишитися на Україні, решта ж 35% — (біля 100 мільйонів пудів) мала бути вивезена до Центральних Держав. Крім того, з України мали вивозитися сирівці — худоба, махорка, руда, метали і т. п. На Україну мали бути привезені головним чином сільськогосподарські машини. Але останнє тільки так писалось, а „визначалося“ інакше. Справа була в тому, що сільськогосподарських машин і сама Німеччина в той час не мала. Замість с.-г. машин, Німці везли на Україну вина, коньяки то-що. Навіть і та невелика кількість с.-г. машин, яку було привезено на Україну з Німеччини на показ, не могла бути використана: машини були дуже поганого виробу і мали надзвичайно високі ціни.

Зокрема заслуговує на увагу хижачка господарка фінансового відділу Союзу промисловців, торговців, банкірів і поміщиків (Протофісу). На підставі документів, захоплених після повалення гетьманщини, „Робітнича Газета“ (ч. 426, 2. січня 1919., стаття „Протофісида“) подала такі відомості про цю діяльність: „Головну роль у „Протофісі“ грали представники „Фі“ себ-то фінансів. Це була міцне збита група російських банків, управління яких, вигнані

і Центр. Комітет УНРСР постановили і закликали селянство не робити сепаратних виступів, які могли бути без великого труду задумані німецьким військом, в травні місяці вся Україна горіла в огні повстань: горіли поміщицькі маєтки, підпалені селянством, горіли селянські села, підпалені німецькою артилерією.

з Петербургу, приїхали до Києва. До ослаблення Германців перша скрипка в групі, Фі' належала представникові Русского для вишней торговлі Банка в особах п. п. Доброго і Криличевського, але коли Німці були розбиті, Протофіс, розуміючи, що політична діяльність являється головним успіхом усіх його інших операцій, вирішив керування цією діяльністю передати негласно іншій групі, котра опирається на капітал англійських банків, гадаючи, що та група може мати політичну вагу. Підстави ж для цього були такі. Ще в 1917., на початку революції, в Петербурзі зорганізувався негласно синдикат з англійських капіталістів, метою якого було — купівля цукроварень України, монополізація промисловості і забезпечення відповідним земельним фондом цього підприємства для дальшого розвитку. Головою синдикату став банкір Лич; але цьому панові було незручно бути на чолі синдикату, і через те на його місце було поставлено підставну фігуру — К. І. Ярошинського, пана з сумною славою в фінансових колах. На імя Ярошинського було куплено акції заводів та банків, через котрі провадилися операції по фінансуванню. Так справа була майже зовсім налагоджена; буди зацікавлені відповідні урядові кола посадами в управах банків і видачею великих хабарів. Синдицирування повинно було бути переведено головним чином через Русскій Торгово-Промышленный Банк, але, завдяки большевицькому переворотові, цей план не був здійснений в Петербурзі, і центр ваги було перенесено на Україну, в Київ. Сюди переїхали управи відповідних банків і підприємств. Тут характер цих організацій перемінився...

Протофіс починає впливати на політику гетьманського уряду в бажанім для себе напрямі. Відома записка 19 міністрів була продиктована не бажанням знайти спосіб порозуміння з Державами Згоди, а головним чином тим, що фінансові кола прагнули до того, щоб не випустити України зі сфери свого впливу, розуміючи добре, що самостійна Україна загрожувала їм не тільки втратою політичного впливу, але й значними матеріальними втратами. Після того як Німці загубили своє значіння і уряд Скоропадського став провадити русифікаторську політику, Протофіс добився закону про призначення дійсними уповноважених петербурзьких управлінь. Цей закон обійшовся Протофісу 500.000 карб., які були зібрані з управ петербурзьких банків і виплачені визначним урядовцем міністерства фінансів. Другою побідою Протофіса був дозвіл вивозити за кордон гроші, що давало можливість покалічити і загубити емісійну діяльність Державного Банку. З моменту переходу керівництва в Фі' до англійської групи пан Ярошинський провадить фінансову діяльність в слідуючих рамках: реалізується велика кількість фіктивних цінностей і комбінацій і виручені гроші (иноді через підставну особу) вивозяться за кордон в чужоземні банки. Шляхом самих інтенсивних хабарів в міністерствах, головним чином у військовім та продовольчім, одержуються підряди, поставки, замовлення й инше, иноді зовсім міфичні; видаються величезні аванси й асигновки, і все це робиться з Державного Банку, з такої криниці, з якої, здавалось, можна черпати без кінця. Таким чином, за короткий час Державний Банок вичерпав всю суму дозволеної йому емісії; гроші пішли невідомо куди, зовсім не залишивши сліду в народнім господарстві. Щоб оформити діяльність Синдикату в спекулятивних справах і мати всюди свої відділи, Ярошинський відчиняє Міжнародне Транспортне Страхове Вартісне Товариство (Трансвар). Це Товариство розвиває величезну спекулятивну торгівлю, головним чином харчовими продуктами. Щоб поширити його операції, агенти Товариства зацікавлюють німецьке Центральне Залізничне Правління у Києві і міністерство харчових справ. Більшість нарядів, перевозок

Першим ступнем поміщицько-буржуазного правительства в земельній справі було (після гетьманської грамоти і основних „законів“) видання (в половині травня місяця 1918.) „Тимчасових правил про встановлення і предмети відомства губернських і повітових земельних комісій.“ Після цих правил комісії засновувались по всіх губерніях і повітах України і мали працювати „під керівництвом міністра хліборобства“. Склад земельних комісій встановлювався цілком поміщицько-бюрократичний, з домішкою селянської куркульні. В розділі I „Правил“ читаємо про це:

„а) Председателя комісії земельних справ назначає міністр хліборобства; далі в склад Комісії входять:

б) двоє сталих представників від місцевого союзу власників і хліборобів. В місцях, де є кілька організацій хліборобів-власників, кожна організація посилає в комісію по два сталих представники;

в) сталий представник судового відомства, по розпорядженню міністра юстиції;

г) сталий представник від земської управи;

д) волосний старшина або председатель волосної земської управи тієї волости, якої торкається розглядана справа, і представник лісного відомства;

е) податний інспектор, по призначенню управляючого казенною палатою.“

Ці поміщицько-бюрократичні комісії мали працювати „по справах, встановлених для бувших землеустроїтельних комісій“ за царських часів. Вони мали „виконувати обовязки колишніх установ по селянським і землеустроїтельним справам, передбачених окремим додатком до т. IX св. зак. видан. 1912. і т. X ч. 3. того ж св. зак. видання 1912.“ В розділі IV „Правил“ перелічено безпосередні обовязки повітових земельних комісій; це перелічення яскраво вказувало, для кого творилися нові установи і чий інтересам вони повинні були служити. В ст. 13. цього розділу читаємо:

„Повітовим земельним комісіям доручається:

а) повернути власникам (в першу чергу дрібним хліборобам) їх хазяйства, при чім, коли понадобится, комісії звертаються за допомогою до губернських і повітових голов;

б) допомогти власникам при підрахунку величини їхніх страт, а також побудити населення до добровільної видачі розібраного майна та до добровільного поповнення страт;

в) вирішати непорозуміння між власниками і населенням при використуванню посівів на чужій, самовільно захопленій або по розпорядженню скасованих земельних управ, землі і т. д.“

В розділі V „Правил“ доручалось губернським чертежним установам „в перший обовязок видати власникам встановлені кріпосні акти

і комбінацій в офіціальні книги не занотовувалось. Товариство увійшло в тісний звязок з консульськими представниками України за кордоном і дало інструкції допомагати синдикатові.

За всі ці спекуляції „Протофіс“ віддячився гетьманському урядові в той спосіб, що, коли гетьманським міністрам і самому Скоропадському довелося тікати з Києва, „Протофіс“ заздалегідь перевів за кордон в Стокгольм гроші для уряду.“ По згоді з німецькою владою, — читаємо в „Роб. Газеті“ — пересилку грошей (для гетьманських міністрів) доручено було особливим курерам. За останні часи туди вислано було біля 20,000.000 карбов., з якими виїхав бувший начальник гетьманського штабу генер. Аккерман.“

і документи.“ Зазначеним в „Правилах“ земельним комісіям скасовані селянські земельні комітети мали, під загрозою суворих кар, здати всі свої справи й відчити.

Як бачимо, наведені „Правила“ не тільки легалізували основні думки айхгорновського „земельного закону“, але й розвивали та поглиблювали їх. Поміщикам надавалось легальне право вживати для оборони своїх маєтків військової сили, а також „дбати“ про повернення забраного підчас революції селянами майна і „поповнення срат“, інакше кажучи — розкривався повний простір для карних експедицій проти селянства і накладення на села нічим необмежених контрибуцій на користь збіднілих за час революції поміщиків. І поміщики скористувались цим своїм „правом“ як найкраще. Почалась вакханалія контрибуцій і жорстоких езекуцій, почались справжні бої з селянами.

Ще до видання зазначеного закону, а особливо після нього, губерніяльні і повітові старости та коменданти почали силою одбирати від селянства все те майно (зерно, знаряддя, худобу і т. д.), яке перейшло до селянських рук, згідно законам і розпорядженням уряду Центральної Ради. Поміщики входили в „свої права“ в маєтках, відбираючи землю у селян вкупі з урожаєм і підраховуючи „страти.“ Бачучи все це, селяне почали випасати сіножати, озимину та ярину на бувших панських ланах, щоб хоч таким способом, „використати“ вкладену на засів ланів працю і не дати поміщикам скористати з неї. Такі випаси і нищення засівів і рубка лісу набрали широких розмірів на Херсонщині, Київщині, Полтавщині і в інших губерніях. Поміщики кинулись до старостів, комендантів, до самого правительства за німецькою військовою допомогою. Управа союзу поміщиків телеграфувала (17. V) з Одеси до ради гетьманських міністрів:

„Селяне, передбачаючи відібрання від них земель з урожаєм, які вони зайняли до приходу чужоземного війська на Україну, виганяють на сіножати й озимину худобу, стараючись знищити врожай поміщицьких земель. Це загрожує великими наслідками для цілого краю і шкідливо відібється на хлібному вивозі. Тому управа настоює, щоб було вжито заходів в справі охорони засівів шляхом розіслання по цілому краю окремих австро-німецьких відділів.“

А що й Німцям було не так легко охоронити поміщиків від селянства, доки в селянства була зброя, почалося обеззброювання Німцями сел, що часто переходило в справжні бої. Про один з таких боїв читаємо в „Роб. Газеті“ (ч. 277, 24. травня 1918.):

„20. травня в ямпільському повіті (на Поділлі), на ґрунті обеззброєння селян, сталась між австрійськими військовими частинами та селянами бійка; збитих з боку селян більше 30, ранених двоє, двоє згоріло; у австрійців — забитий один та ранених семеро. Села Качківка, Писарівка, Клембівка та Дзигівка обеззброєні та зайняті австрійським військом; йде обеззброєння інших сел. Підчас бійки виникла пожежа в селі Качківці, де згоріло більше 150 хатів.“

Спочатку Скоропадський та Лизогуб замовчували справу війни з селянами, і з їх наказу цензори викреслювали в газетах найменший натяк на них, але з кінця мая, коли вже було смішно пробувати втаювати повстання і твердити (як то був зробив на початку Лизогуб), що

немов би „звістку про гетьманський переворот людність стріла з радістю і цілком спокійно“, — гетьманське „Українське Телеграфічне Агенство“ з урядових джерел почало публікувати відомості про „анархичні, большевицькі та бандитські“ виступи на селах. Хоч ці публікації й намагались говорити більше про втихомирення селянських повстань та „заспокоєння“ населення, проте і в них ми зустрічаємо часто виразні страшні червоні рядки боротьби українського працьовника-селянина за землю і свою людську гідність. Подамо тут виривки з кількох таких звідомлень „Укр. Тел. Агенства“, а також з хронікальних газетних заміток, пропущених цензурою:

„Одеса, 25. V. Головний окружний комісар оголосив, що всяка навмисне зроблена шкода засівам, нищення лісів, харчових продуктів і сільських господарств буде каратись суворим чином. Винуваті будуть покарані військово-польовим судом.

Могилів, 26. V. З приводу виниклих демонстрацій селян, австрійцями переводиться обеззброювання. В одному селі арештовано 31 чол., котрі не хотіли видати зброї.

Чернігів, 25. V. В Козелецькому повіті щоденні підпали й грабунки. Для боротьби з анархичним елементом українського війська мало. На межі Кролевецького та Сосницького повітів зорганізувалася большевицька банда і розграбувала фільварок.

Полтава, 25. V. Іуберніяльний комендант просить дозволу сформувати при коменданті Костянтиноградського повіту особну кінну сотню для охорони маєтка герцога Мекленбург-Стрелицького. Цей маєток селяне руйнують і грабують.

Катеринослав, 25. V. У Верхньодніпровському повіті розграбовано одного поміщика.

Суми, 29. V. В хотинській економії графа Строганова селяне запалили майже всі будівлі. Горить графський палац міліонової вартости. В підпалі і грабунках беруть участь села Річок і Ястребенна. Для втихомирення з Сум послано отряд.

Кременчук, 29. V. На ґрунті земельних відносин вбито великого землевласника Іусева в його маєткові.

Київ, 30. V. З Чигиринського повіту повідомляють, що селяне громлять Будянську й Останську економії. У Звенигородському повіті також грабують.

Київ, 30. V. Повстанський рух по Україні: В Костянтиноградському повіті настрій населення кепський, горять маєтки, землевласників забивають. В Гадяцькому повіті ведеться большевицька агітація. В Пирятинському повіті ведеться агітація проти існуючої державної влади. В Роменському повіті земельні комітети не слухають розпорядження повітового старости, пасуть худобу на хлібах і рубують ліси. Ведеться агітація проти влади. В Золотоноському повіті населення розхвилюване. В Прилуцькому, Миргородському, Хорольському та Полтавському повітах ведеться большевицька агітація. В Ізюмському повіті настрої населення неспокійний. В Білгородському повіті роззброєння селян йде дуже тяжко; селяне ховають зброю, хто де може. В Рильському повіті населення дуже прихильно ставиться до большевиків; в ніч на 21. травня бандою було обстріляно караульних козаків із кулеметів і рушниць. Бій йшов біля 20 хвилин.

Київ, 5. VI. По відомостях військового міністерства, австрійське військо стріляло з гармат по селу Окна, Ананіївського повіту на Херсонщині. Австрійське військо, довідавшись, що селяне села Окна мають багато зброї, оточили село і наказали видати всю зброю, попередивши селян, що, коли вони не видадуть зброї у призначений строк, по селу буде одкрито вогонь. Селяне не виконали цього наказу і не віддали зброї. Крім того, велика юрба селян прорвалася через лінію війська і, засівши на хуторі Флора, укріпилася там і відкрила кулеметний вогонь по війську. Австрійська артилерія випустила по селу сім набоїв,

після чого селяне видали зброю, яка у них була. Матрос, що командував селянами, застрелився.

Київ, 10. VI. В Радомисльському повіті в с. Ораному вбито поміщика; в цьому ж повіті пограбовано маєток графині Браніцької. В маєтку Раєвських в Чигиринському повіті група озброєних селян стріляла в тих, що працювали на полі. Другого дня німецькі військові частини приступили до обеззброєння с. Суботова. Суботівці не віддавали зброї по добрій волі, і тоді Німці пустили по Суботу коло 20 снарядів з гармат. Убито трьох.

По відомостях військового міністерства, в Канівському повіті почалося повстання, яким керує Веливченко. Там вбито 5 салдатів і 1 офіцера, поранено 12 салдатів.

У Звенигородському повіті в де-яких місцях по карательним отрядам почали стріляти. Є жертви. Отряди стріляли з гармат. На місце бунту прибуло німецьке військо.

Підпалювання маєтків і вбивство поміщиків (чого, до речі, майже не траплялось за часів Центральної Ради) являлись відповіддю на той терор, який запровадили поміщики з Німцями в селах; відповіддю на „карательні“ добровольче-офіцерські загони, які били селян різками, заганняли чоловіків і жінок з дітьми в воду — в ставки й иншими способами знущались з селянства, масово розстрілюючи селян; відповіддю на тяжкі поміщицькі контрибуції, накладені на селянську голоту.

Про поводження гетьманських властей на Полтавщині дописувач „Боротьби“ (нелег. органу Центр. Ком. УПСР) писав:

„Коли було знято справу повертання майна до поміщицьких маєтків, селяне одразу ж поспробували гайдамацьких нагайок та німецьких куль (Золотоносський, Корсунський та Кобеляцький повіти). Обурення селян дійшло до краю, коли почалося безгрунтовне знущання з селян. Були випадки розстрілу селян через дев'ять десятого (с. Попівка) за те, що селяне не видавали своїх крадих заступників.... Найбільше в тямку селянам даються повітові старости. Як на приклад, можна вказати на Полтавського повітового старосту Мгебрієва; не задовольняючись безкрайними карами селян, він, врешті, дійшов до того, що по заяві кількох „хліборобів“ Тахтаудівської та Диканьської волостей, що їм селяне не повертають майна, накладає на кожну волость від села по 60.000 карб., 60 штук свиней і инш., і похваляється, що в противному разі карною експедицією геть знищить села.“

Що-до контрибуцій, то бували такі випадки, коли, приміром, на село, що мало 200 хатів, накладалось поміщиком 2,000.000 карбованців. В рахунок контрибуцій поміщики примушували селян відбувати в своїх маєтках паничину. („Боротьба“ ч. 3, жовтень 1918.)

Найбільших розмірів набрала війна селян з поміщиками на Київщині, де селянськими повстаннями пізніше керував лівий укр. соц.-рев. М. Шинкарь (бувний Начальник Київської Військової Округи за часів Центральної Ради). Подаємо тут за „Боротьбою“ (ч. 2, жовтень, 1918.) характеристику цих повстань, їх гасел і напрямку:

„Незабаром після розгону селянського з'їзду в Звенигородському повіті відбулося перше повстання. Згодом повстання охопило майже весь повіт. Поволі через де-який час воно перекинулось на Київщину і почасти на Уманщину. Кривавим терором при допомозі Німців повстання подавлялось. Не зважаючи на тяжкий терор з боку уряду, повстання не припинялось, а тільки з Лисянки переходило до Звенигородки, Богуслава, до Корсуня і т. д.

Останній час повстання захопило Сквиру і почасти Таращанський повіт, захопило потім Бердичівщину і Васильківщину. Словом, треба констатувати, що з появленням на село карательних отрядів вся Київщина повстала. Повстання набирає все більш і більш широких розмірів, про що яскраво

свідчить те, що незабаром, частина губернії опинилася в стані повстання. Повстанческі сили можна зважувати і підраховувати на основі офіційних повідомлень і почасти по безпосереднім звідомленням уповноважених партійних товаришів. Наприклад, канівські власті повідомляють: організована банда селян в кількості 6000 чоловік захопила багато сел, сили її зростають і т. д. Повстанческі отряди були значних розмірів і нараховували до де-кілька тисяч чоловік.

Першою, як було зауважено, повстала Звенигородщина з організованим центром в Лисянці. З точних джерел маємо такі відомости. Початок повстання був цілком стихійний, без проводу яких би то не було партійних серйозних організацій. Вибухло повстання через провокаційні заходи Німців і представників гетьманської влади. До повстання властям і Німцям було відомо, що Звенигородка має сильні і добре налагоджені антиурядові організації, але ніякими способами не удавалось їх розкрити. Через те власті й Німці рішили прискорити вибух, аби таємні організації себе виявили і таким чином можна було би з ними своєчасно розправитись. За-для цього були зроблені порки і знущання в цілому ряді сел. Селяне не витримали і повстали. Елемент організаційно свідомий приєднався тільки згодом з ціллю надати рухові організованости.

Що торкається гасел повстанців і вимог, то в цьому відношенню одностайности не помічається, але здебільшого — вимагали повернення добутих революційних прав і вольностей, відновлення діяльности Центральної Ради і скликання в найблизчий час Установчих Зборів. Документом, що potwierджує це, можуть служити умови миру під Звенигородкою повстанців з Німцями. Німці обіцяли довести вимоги до відома вищих своїх властей. Було гасло і об'єднання з Росією. На Канівщині в більшості повстання йшли під гаслами большевиків. Так, коротко кажучи, уявляються повстання на Київщині в головних своїх складових елементах.

Як висновок, треба підкреслити, що так чи інакше, а повстання є факт, і що, чим далі, воно набирає все більш значних розмірів. Сумне явище, що повстання відбувається не під одним гаслом, що шкідливо відібеться на напрямку майбутнього перевороту. Ріжниця гасел приведе до змагання центральних політичних організацій в разі успіху всеукраїнського повстання. Отже на нас лягає обов'язок по змозі надати рухові певну організованість. Що торкається відношення партійних організацій до повстання, то в цьому напрямку вони твердо стояли і стоять на тому, що потрібно вести не повстання, а партизанську боротьбу. Делегати до повстанців одсилались з наказом ліквідувати великі сили і розбиватись на боеві таємні організації, партизанські отряди."

Знищення диктатури буржуазії, повернення здобутих в революції прав і вольностей, відновлення діяльности Центральної Ради, скликання Установчих Зборів, а то і домагання заведення народоправства в формі рад селянських і робітничих депутатів — ось ті глибші гасла, ті цілі, за які накладало трудове селянство своїми головами в боротьбі з генералом Скоропадським, російською, німецькою й українською буржуазією.

Та буржуазія не хотіла бачити цих цілей в тій боротьбі, яку вело селянство, вона мовчала про них, вона кричала про анархію, бандитизм, грабіжництво і в той же час вперто, послідовно, жорстоко, і дійсно по-бандитському вела далі свою лінію — лінію скріплення своєї класової диктатури, повернення до своїх рук награбованих раніш багатств й зосередження в своїх руках нових матеріальних цінностей, лінію повного економічного і політичного поневолення працуючих мас. За наведеними вище зразками поміщицького законодавства в земельній справі пішли інші, не менш яскраві.

В першій половині червня, після настійних домагань ген. А й х-горна і барона Мума,^{*)} які були занепокоєні хвилею повстань на Україні і загрозою знищення врожаю, гетьманська рада міністрів ухвалила тимчасовий земельний закон, головні основи якого зводились до наступного: перше — одна особа має право набувати сільськогосподарської землі не більше 25 десятин. Друге — спілки окремих осіб мають право набувати таку кількість землі для сільського господарства, яка не переходила б кількості, яку мають право набувати учасники спілки кожний зокрема. Третє — протягом двох років по затвердженню купчої записі набутий спілкою маєток повинен бути розмежований між членами спілки на окремі участки з тим, щоб кожний володів не більше, як 25 десятинами. Четверте — державний земельний банк набуває сільськогосподарські і лісові землі без обмеження розмірів і банк має їх розпродувати, на основі нового закону, тоб-то не більше 25 десят. на кожну особу. П'яте — в разі порушення вищевказаних правил, вся набута на одну особу звыш 25 дес. земля переходить без винагороди до скарбу після рішення суду.

От і вся „земельна реформа“. Поміщик міг продавати свою землю окремим селянам чи державному земельному банкові, міг і не продавати. Генерал Скоропадський та поміщик Лизогуб хоч і заявляли, що „не спиняться ні перед якими заходами“ для задоволення селянства землею, однак на ділі не вважали потрібним хоч в малій мірі вплинути на поміщиків в напрямку продажу ними землі селянам чи банкові. З другого боку, зовсім не чіпав новий закон питання про опріділення цін на землю — це також полишалось на волю поміщиків. Єдине, що встановляв закон, це норма в 25 десятин, поверх якої нікому не вільно було набувати землі; таким способом малось на увазі шляхом вільної і повільної мобілізації землі утворити на Україні верству „кріпких мужиків“, маленьких поміщиків-фермерів, про яких мріяла українська хліборобсько-демократична партія, а ще раніше один зі стовпів старої самодержавної царської Росії Столипін. Нема чого говорити, що це була ніяка реформа, хоч проти неї і виник цілий рух серед поміщиків.^{**)} Не тільки безземельне селянство, голота, але навіть і трохи заможніше малоземельне селянство не могло з неї скористати: землю міг купити тільки сільський кулак, котрий збив копійчину, визнаючи селянську голоту. Для селянської ж бідноти залишалось одно — німецьке військо, офіцерські карательні загони, контрибуції.

Трохи пізніше (на початку липня) Рада Міністрів виробила ще один закон (затверджений гетьманом в середині липня) про так звані „ліквідаційні комісії“ (губерніяльні і повітові), які мали прийти на зміну

^{*)} Представника правительства Німеччини на Україні.

^{**)} Поміщики Золотоноського повіту (на Полтавщині) подали в липні місяці 1918. дуже інтересну „Заяву панові Гетьманові“ (підписану головою поміщицького союзу Рудковським і секр. Кліментовичем), в якій поміщики, між иншим, домогались, щоб „постанова про обмеження набування й продажу землі була скасована, з огляду на те, що вона являється явно-соціалістичного напрямку і має метою підкопати той ґрунт непорушної власности, на якому тільки й може тривати будуватися держава“. Пізніше поміщики виступали кілька разів в такому ж напрямку.

тимчасових комісій, що регулювали справу збирання урожаю 1918. року. В склад цих комісій мали входити: повітовий староста, представники міністерств земельних, внутрішніх, судових і фінансових справ та державного контролю, представник повітової земської управи і по два представники від поміщиків і багатих селян — земельних власників. Мета комісії определялась законом так: комісії мали відновити в дореволюційних формах порушене землеволодіння, а також подбати про повернення поміщикам забраних у них по законах революційного часу підприємств, рибних промислів, інвентаря і иншого майна, а також і про повернення відшкодування за страти, понесені поміщиками під час революції, і за користування майном, про виплату селянами поміщикам за посіви, зроблені на поміщицьких землях. Одним словом, узаконення на майбутнє того здирства, яке вже переводили поміщики за допомогою карательних експедицій, накладаючи на села міліонні контрибуції.*)

Нарешті, завершенням поміщицької творчости в земельній справі явився „Закон про засоби боротьби з розрухою сільського господарства“, затверджений генералом Скоропадським 8. липня 1918., яким заводилась справжня панщина для селянства (на зразок тої, яку в свій час хотів завести при правительстві Керенського Верховний Главнокомандуючий генерал Корнілов). Ось зміст цього закону:

„1. Надати губерніяльним земельним комісіям право під керуванням із затвердження міністра земельних справ видання обовязкових постанов про примусове використовування живого і мертвого сільськогосподарського інвентаря власників, котрі не вповні використовують його у власних господарствах, для робіт у других господарствах, для перевозок, які мають державне значіння.

2. Надати губерніяльним земельним комісіям право, під керуванням із затвердження міністра земельних справ, видання обовязкових постанов про норми платні за сільськогосподарчу працю та про примусове виконання місцевим населенням строчних сільськогосподарчих робіт.

3. Надати право губерніяльним земельним комісіям в тих обовязкових постановах, які вони видаватимуть, визначати за порушення цих постанов кару — арешт до трьох місяців, штраф до 500 карб. Накласти на повітових старостів обовязок призначення на винних них кар. Постанови про те повітових старостів можуть бути оскаржені до губерніяльних старостів: рішення останніх по цих скаргах остаточні.

4. Установити кару з заміною тюрмою строком до одного року чи призначення до примусових громадських робіт на такий же строк за слідуєчі вчинки, коли за них по закону не установляється суворіща кара: за силомічне псування і знищення засівів врожаю зібраного хліба, за свавільне закриття чи припинення сільських робіт, а також і за підбивання до таких вчинків.

5. Діла про вчинки, які зазначені в ст. 4, розглядаються в звичайному судовому порядку по-за чергою.

*) Міністр внутр. справ І. Кістяковський (що заступив після Лизогуба) в своїм обіжнику (розісланім в серпні місяці) одверто писав про те, що ліквідаційні комісії мають продовжувати справу карних загонів, в иншій тільки формі, звичайно. „З виданням статута тимчасових земельно-ліквідаційних комісій, — писав Кістяковський: установлено законний порядок що-до повернення збитків, які мають землевласники, і повернення одібраних у них маєтків, а також й інвентаря. Тимчасом у багатьох місцевостях все ще й досі провадять свою діяльність удержувані на приватні кошти карательні загои („отряды“), які чинять івалтовні речі“.

6. Закон цей перевести в життя по телеграфу“*)

Таким чином, віддавався селянин разом зі своєю худобою, возом і иншим інвентарем в повне розпорядження поміщиків. А ні відмовитись від праці в поміщицькому маєтку, а ні вимагати певної платні за свою працю він не міг. Повертались справжні кріпацькі часи: селянина намагались зробити рабом, власністю пана; нема чого говорити, що таке „законодавство“ генер. Скоропадського тільки підливало оливи в огонь.

На селах діялось щось страшного. Здавалось, не було ніяких меж знущанням над селянством. Не задовольняючись контрибуціями, поміщики намагались знищити селянство фізично і морально, вживаючи нечуваних, образуючих людську гідність середньовічних кар, івалтуючи жіноче населення. Людей брав часом одчай. До Центрального Комітету Всеукраїнської Селянської Спільки весь час прибували селянські делегації, сотнями надходили протоколи сільських громад з усіх повітів України з проханням визволити селянство від того лиха, „якого самі старіші люди не памятають“, як завше вказували селяне.

Наводимо тут для характеристики становища на селах витяг з протоколу-прохання громади села Бісівки, Ляховецької волости, Острожського повіту на Волині, надісланого до Центрального Комітету Селянської Спільки саме влітку. Вказавши на тяжке селянське життя, безправство і свавільство поміщиків, селяне писали:

„У поміщика Яворського, який сам за часів Центральної Ради зрікся свого маєтку, випадково якоюсь проходящою військовою частиною забрано трохи майна. Перед Великоднем, коли наступила гетьманщина, поміщик привів до нашого села Німців. Було заарештовано щось чоловіка 14-тих, котрі були поміщиком начитані зі списку, но чогось через якісь власні міркування, чи які причини, усіх одустих до дому, тільки речі, які в кого є, щоб привезли і щоб повернули соломі, котру в нього розібрали. Соломі йому повернули, а хто не мав, то віддав йому грошми; также були повернуті йому всі речі, котрі селяне розібрали, а ті речі, котрі большевики вивезли, то де ж ми їх могли взяти. Через де-який час він знов зібрав усіх своїх прибічників і переказав через них, щоб люди порахувались з ним та заплатили йому 20.000 карбованців. Таку суму для нашого села де було взяти, та й за що платити, коли ми не винні (у нашому селі 120 хат, село бідне) та зараз і грошей не було де взяти, а треба було що-небудь продати, а більше треба було хліба з поля дочекатися та продати і тоді можна було гроші віддати. Так пройшло аж до розпорядження уряду про зформування карательних отрядів. Поміщик, змовившись з міліцією навіть другого повіту та з начальником державної варті м-ка Білгородки того ж таки повіту, почав збирати „сход“ у селі. Хто йшов, того зараз зачиняли в лях, а хто не хотів іти, того виконавці волі панської (люде каратель-

*) В додаток до цього закону треба нагадати ще про „Закон про передачу хліба врожаю 1918. р. державі“, затверджений Скоропадським в середині липня 1918. Згідно цьому закону, вся кількість хліба врожаю 1918., за винятком кількості, потрібної для харчування і господарських потреб володаря, поступала по твердим цінам (встановленим Врем. Правительством в 1917. році) в розпорядження гетьмано-німецького уряду. За ухиляння від „добровільної задачі“ хліба закон погрожував ревізіціями. Хоч закон цей було складено немов би взагалі для всіх хліборобів — поміщиків і селян, проте направлений він був виключно проти селян, які від нього і потерпіли багацько. Поміщики ж були в спілці з продовольчими й иншими органами і продавали свій хліб по вигідним цінам.

ного отряду) били, скільки їм бажано було, і заставляли силою йти та гроші нести. Хто приніс гроші, того відпускали до дому, но проти тих, хто може колись за правдою виступав, та на кого поміщик злість мав, били, скільки могло здоровля витримати, по голому тілі нагайками. Знущались, тішилися стільки, скільки їм бажано було, навіть таких старих били, котрі неадужали на „сході“ їти (їх били біля своїх хат). Били також жінок та знущались над ними так, що одна жінка збожеволіла. Хто не мав грошей, то забирали з хати подушки, килими, взагалі все, що мало цінність, та держали до тієї пори, поки не приносив чоловік грошей. Це доставалося усім без розбору, крім його прибічників. А щоб люде не могли повтікати з села, то в селі по всіх шляхах були розставлені постові, а це все було як раз у живна, як хліб на полі сам просив праці. Дякуючи тільки сусідньому поміщикові, котрий дав у борг людям більше як 20 тисяч карбованців, та кілька худоби рогатої, котра годувала нам дітей, продали, то тоді трохи загодили. Певно тисяч 50 заплатили, бо саме менше брав з хати 700 карб., а то й по півтори тисячі, тільки не взяв зі своїх прибічників. Певної суми не знаємо, скільки взяв, бо трудно дізнатись: усяка людина залякана, що боїться озватись про це; а ще більше боїться одкрито виступити та шукати правди, а врешті писали повітовому старості, то нема ніякої відповіді, та ще де-кому (писали), але щось усі мовчать. Здається, що вже повинен закрити всю цю справу, а проте ще не задовольнився його син, бо його — самого поміщика — вбили в другому селі, де теж збірив таку контрибуцію; він був управителем тамешнього маєтку і шукає ще винуватців та хоче заарештувати чоловік 10 до вязниці.

Такого знущання ніхто не пам'ятав; самі старші люде не пам'ятають такого лиха.

Допіро треба додати, що цей самий поміщик, Яворський, був Поляк, тяжкий ворог українства, бо ще на початку революції почав свою організацію проти українства і вів прихилити більш як третю часть села до себе та проводив усе польське. Навіть, окрім Поляків, котрих у нашому селі є досить, пристало до його організації де-скільки Українців. Таким робом, виростала страшна ворожнеча між Поляками та Українцями, через що він клав усі сили, аби помститись на тих, хто не пристав до його організації; і помстивсь, бо дер гроші з противних йому та в додаток і набив добре.

Щиро прохаємо вас порадити нам, куди звернутись, щоб захистити себе від такого знущання та від неправдивої контрибуції; куди не писали, то гаяли тільки час, а користи нема ніякої. Маємо певну думку, що ви не залишите нашого прохання без відповіді, а може й ваше юридичне бюро взяло б цю справу на себе, звичайно, по уповноваженню та й за кошти.

При цьому для відповіді посилаєм 2 карбованці марками.

Прохачі селяне села Бісівки: (підписи, печатка).“

Та що могли відповісти на все це революційні організації та партії? Здавалось, найліпша рада була б взяти в свої руки провід над тими повстаннями, що весь час йшли на Україні, об'єднати їх в могутній суцільний повстансько-революційний фронт і збройною силою скинути з гетьманування ген. Скоропадського, розігнати карательні отряди, вигнати з маєтків поміщиків, — коротше кажучи — повалити диктатуру буржуазії і взяти державну владу в свої — робітничеселянські руки. Селянство і видвигало цю думку не оден раз, добре розуміючи, що боротьба з поміщиками, боротьба з контрибуціями і знущаннями, боротьба за землю, волю і звичайну людську гідність може закінчитись успішно тільки в тому разі, коли вона набере виразного політично-державного характеру, а не лише сепаратних, порізаних аграрних розрухів. В де-яких повітах селянство викидало домагання повернення Центральної Ради, в інших домагалось скликання Україн-

ських Установчих Зборів; подекуди викидало загальні гасла боротьби „за землю і відновлення прав та вольностей“: були випадки, як ми вже згадували і вище, коли селянство боролось за владу рад (селянських і робітничих). Провідник найчисленнішого і найбільш організованого повстанського ядра на Київщині, Шинкарь, вів розмови з Головою Центральної Ради М. Грушевським про необхідність надання рухові форм всеукраїнського селянсько-робітничого повстання; закликав старого Грушевського йти до повстанців і стати на чолі руху, запевняючи, що одного імені його буде досить, щоб огнем запалала вся селянсько-робітнича Україна і спалила в тому огні до-щенту поміщицько-буржуазну диктатуру.

Та обставини не сприяли тому, щоб підняти загальне повстання на Україні. Великою, дисциплінованою німецькою армією, що сягала числом до семи корпусів і була слухняною зброєю в руках реакційних німецьких генералів, не можна було легковажити. Хоч би й як щиро відгукнулись на заклик до повстання робітниче-селянські маси, хоч би яку велику повстанську армію вдалось з них зформувати, все ж розпочинати в той час війну з регулярною німецько-австро-угорською армією на Україні було дуже і дуже небезпечно: така війна могла би закінчитись нещадним винищенням українського працюючого населення. Вязало руки також і неясне відношення до справи повстання (під проводом української революційної демократії) Світської Росії. Підтримуючи різкі авантюри з „робітниче-селянськими урядами України“, які формувалися час-від-часу в Москві і безуспішно пробували наступати на Україну, Світська Московщина в той же час зовсім не виявляла бажання звязатись з українською революційною демократією і не подавала ніяких надій на підтримку повстання з свого боку, коли б воно виникло. Повстання могло розпочатись і при байдужості до нього з боку революційної Московщини могло бути подавлене арміями Центральних Держав. Все брало на увагу і політичні партії, і Селянська Спілка і старий Грушевський, якого хотіли бачити на чолі всенароднього повстання де-які селянські повстанські загони.

Селянство вислухувало всі ці міркування, але спинити своєї збройної боротьби не могло, хоч і несло великі втрати в боях з гетьманськими карательними отрядами та з регулярним німецьким військом. Повстання то розбурхувались, то на якусь хвилю стихали. Але селянин і в думці не мав того, щоб хоч на хвилю скоритись банді розбійників, грабіжників і насильників на чолі з генералом Скоропадським і поміщиком Лизогубом. Від хати до хати, від села до села перебігала думка про необхідність масового, одночасного по всій Україні селянського виступу проти катів. Зусилля Української Партії Соц.-Рев. і Центрального Комітету Всеукр. Селянської Спілки, направлені до того, щоб здержати селянство від передчасних сепаратних виступів, що здебільшого кінчались тільки задушенням їх і немилосердними розстрілами селянських ватажків, не мали успіху.*) Селянство не могло стерпіти гетьмансько-поміщицького

*) 28. червня 1918. Центр. Комітет Всеукр. Ради Селян. Депутатів оголосив відозву (у виривках надруковану в пресі) до селянства, в якій, вказуючи на окремі сепаратні неорганізовані селянські повстання по всій Україні і на їх

терору та знуцання і бралось за зброю в надії, що таки вдасться повалити панування поміщиків та капіталістів і повернути назад соціально-економічні і політичні здобутки української революції, які селянини вже мав, відчував, розумів і цинив.

9. Українська дрібна буржуазія бе на гвалт (Заснування Українського Національно-Державного Союзу). Ми вказували в свій час на ті великі надії, які покладала українська дрібна буржуазія на гетьманський переворот. Слідом за хліборобами-демократами пробували „побрататись“ з гетьманом й інші українські буржуазні групи і передовсім українські соціалісти-федералісти. На урочистім відкритті Українського Клубу в Києві (19. травня) с.-ф. Л. Старицька-Черняхівська в своїй промові, зверненій до присутнього генер. Скоропадського, висловлювала певність і тверду надію, „що ті, хто зараз держить у своїх руках долю України, користатимуться допомогою щирих синів України та спільними силами виведуть її на шлях самостійного вільного життя“. Генерал Скоропадський відповів на це в своїй промові, що в основу політики він кладе демократичні принципи і буде щиро їх додержуватись. На вечері, що була влаштована після „офіційної частини свята“, „щирі сини України“ (др. Лукасевич, А. Галіп і інші) знова вітали „ясновельможного пана гетьмана“ і висловлювали певність, що він не забуде їх своїми милостями, а генерал Скоропадський в своїй промові „ще раз прохав вірити, що він уживе всіх заходів до того, щоб Україна була вільною і незалежною“, і обіцяв працювати спільно з українською дрібною буржуазією. І, справді, жмені „щирих синів України“ генерал Скоропадський дав хліб (Д. Дорошенко, І. Красковський, П. Холодний, С. Шелухин, О. Шульгин, П. Стебницький, І. Саліковський, Слівінський, А. Галіп, др. Лукасевич, Карпинський і ще кілька осіб одержали різні призначення в гетьманському уряді). Але тільки жмені і то більше як окремим особам, персонально, так би мовити, а не як представникам певної класи. Загальний же напрям політики, весь урядовий апарат — в центрі і на місцях — залишався цілком в монополюному володінню великої аграрної і промислової буржуазії, яка в своїй діяльності зовсім ігнорувала українську дрібну буржуазію, полонивши і надію українського міщанства та куркулів — „ясновельможного пана гетьмана“.

Ріжні українські „хлібороби“, самостійники, ес-ефи почули, що ґрунт з-під їх ніг усовується, що укохані їхні мрії про гетьманщину, як українську дрібнобуржуазну державу, розвіваються, що не вони,

згубні наслідки (розстріли селян і підпали цілих сел), закликав селянство до організації і звязку з Центр. Комітетом. Щоб ввести організаційну роботу між селянством в легальні рямці (подібно до того, як велась організаційна робота серед робітництва в формі професійних спілок), Центр. Комітет Селоспілки виробив статут для організації селянства на місцях в професійні селянські спілки „для захисту класових і професійно-економічних інтересів, а також для об'єднання всього українського селянства на ґрунті культурного та ідейного політичного розвитку селянства.“ 6. липня відбувся з'їзд членів Всеукр. Ради Селянських Депутатів, який ухвалив заходи, пороблені Центр. Ком. в справі організації селянства.

а инша кляса надає зміст гетьманщині і стає в ній пануючою. І от тут і починається шалотня української дрібної буржуазії, починається нервування, виникає думка про необхідність зробити опір тому непрошеному панові, що силоміць вдерся в „рідну хату, збудовану з таким трудом“, і сів на покуті, поставивши „господаря“ її в дверях, як наймита. „Хлібороби-демократи“ почували найбільшу кривду. Вони, що стільки постаралися для повалення „анархічної і розбійницької“ Центральної Ради, вони, що, можна сказати, „вільними голосами“ обрали гетьмана і навіть носили його на своїх горбах по цирку після обрання, тепер були в меншій пошані, ніж навіть „підмочені“ своєю роботою в Центральній Раді соціалісти-федералісти. Становище було зовсім прикре, і з нього треба було шукати виходу. Таким виходом і було утворення в травні місяці Українського Національно-Державного Союзу Партією Демократів-Хліборобів, Українською Партією Самостійників-Соціалістів, Українською Трудовою Партією, Партією Соціалістів-Федералістів і Об'єднаною Радою залізниць України та Головною Радою Всеукраїнської Поштово-Телеграфної Спідки. Останні дві організації, в наслідок національної боротьби українського робітництва з московським, боротьби, що підтримувалась почасти і гетьманським урядом в цілях дезорганізації робітництва взагалі, попали до рук націоналістично-настроєних елементів українського робітництва (переважно інтелігентських), які з мотивів національного характеру і тягли ці організації до співробітництва з українською дрібною буржуазією.

Свою діяльність Український Національно-Державний Союз почав з меморіяла, поданого генер. Скоропадському 24. травня, в якому дрібно українська буржуазія писала „своєму гетьманові“ наступне:

„29. квітня цього року стався державний переворот, наслідком якого Українська Центральна Рада та її уряд припинили свою діяльність і вся влада управління перейшла до Гетьмана України й поставленого ним нового уряду. Україна нині управляється призначеним Гетьманом кабінетом міністрів на точній підставі указаних в грамоті законів про тимчасовий державний устрій України. На призначений Гетьманом кабінет міністрів, як це свідчить заява п. Гетьмана з'їздові Хліборобів-Демократів і офіційні акти, видані урядом в роз'яснення майбутньої його політики, покладено обов'язок здійснити тверду владу на Україні, завести лад і спокій в Державі, при забезпеченню інтересів, як широких працюючих верств, так і всього люду на Україні, проводити тверду національно-державну політику в напрямі скріплення самостійності Української Держави і забезпечення інтересів українського народу, що створив Державу та служить її підвалиною, при повній толерантності до інших народів України.

Але цих завдань і обов'язків утворений кабінет міністрів не виконує і виконати не може. Політика і діяльність його йде зовсім в протилежнім напрямку. Кабінет міністрів є не-український по своєму складу і по своїй політичній орієнтації. В кабінет міністрів не ввійшли представники українських політичних партій і українських громадських груп (українські діячі), які власне і творили Українську Державу. В новий кабінет міністрів ввійшли російські кадети, октябристи та взагалі представники тих громадських не-українських груп, які завжди вороже ставились до українського руху і до української державности, поборювали їх з усіх сил в ім'я „єдиної, неділимої Росії“. Антинімецька орієнтація цих партій і груп, орієнтація в бік Антанти, всім давно й загально відома. Ці партії та групи вєлавилися на Україні своєю обрусительною, антидемократичною діяльністю, і тому прикликання їх до влади цілком справедливо утворило повне недовір'я в українським народі до

Гетьманського уряду в справі належного відношення з його боку до інтересів українського народу. Своєю політикою і діяльністю новий уряд дає ґрунт і підстави для повного недовірря і навіть ворожого відношення до нього широких народніх мас.

За нового уряду поширив свою антидержавну й антиукраїнську діяльність „Русскій Союз“ на Україні, який поставив собі ясну мету: мобілізацію сил для відбудування „єдиної неділимої Росії.“ В цей союз входять члени різних російських партій, від демократичних до крайніх реакціонерів, отже й ті партії та громадські групи, до яких належать і члени сучасного кабінету міністрів. Члени „Русского Союза“ на Україні притагуються новим урядом до державної роботи. Завдання: завести лад і спокій на Україні — не тільки не досягається, а досягаються результати, діаметрально протилежні.

Заборона з'їздів земств, міст, а особливо робітничого й селянського з'їздів, розгін останнього навіть з допомогою збройної сили, в той час як дозволяються з'їзди представників капіталу, торгівлі і великої земельної власності, тільки може переконати широкі працюючі маси в тім, що новий уряд стоїть на варті не їх інтересів. Наслідки заборони селянського з'їзду страшенні: ця заборона кинула бідніше селянство в розпуку і безпорадність; через те повстала скрізь страшна ненависть до господарів-хліборобів, убийства їх, підпали, знищення, спалення посівів і таке инше. Зміна комісарів і комендатів, а часом їх ув'язнення без суду та слідства й настановлення на їх місце осіб не-української орієнтації, а то й україножерів, часом з бувших жандармів і поліцейських приставів, які, замість боротьби з анархією, борються з українським елементом урядового апарату та з українським елементом громадських і державних інституцій. Разом з тим розвязуються демократичні органи самоврядування і реставруються старі цензові думи і земства. Така однобічна в інтересах великої земельної власності й капіталу, безтактна, а то й жорстоко брутальна діяльність новопоставленої адміністрації обурює всі верстви українського народу, а надто селян. Нова адміністрація відкриває скрізь похід проти українства й українського руху, припиняє діяльність „Просвіти“; українські діячі, а то й просто свідомі Українці на провінції переслідуються і арештуються. Нарід має всі підстави переконатись, що йде рішуча і безоглядна реставрація старого ладу в національній і соціальній розумінні. Уряд провадить таку політику, як би революції зовсім не було, і цілком ігнорує утворену революцією свідомість народніх мас. Рішуча і послідовна заміна по всіх міністерствах українського елементу не-українським елементом, головним чином великоруським, витиснення з ужитку української мови по міністерствах — довірря новому урядові не утворює.

В суді знову панувала російська мова, яка поки-що обявлена рівноправною з українською. Суддями, навіть на вищі посади, призначаються люди і не з громадян Української Держави. Міністр судових справ дбає не про утворення українського суду, а про збереження прав і привилеїв бюрократів бувшої самодержавної Росії. В міністерстві освіти, найважливішій для нашої молоді Держави в її будучім розвитку, ми маємо міністром хоч і Українця родом, але російського кадета, який ніяк не може відійти від тактики та практики своєї партії, найшкідливішої для нашої державности, і, завдяки його розпорядкам, державна мова, що потребує в школі найбільшої підтримки, залишається на власні сили в боротьбі з московською, яка досі єдина панувала в школі; увільнення новим міністром всіх директорів та інспекторів шкіл і заявлена ним автономія шкіл, при нових виборах на ці посади шкільними радами, що складаються з денационалізованих елементів, вихованих у ворожнечі до української ідеї, наперед забезпечує усунення українських педагогів від керівництва освітою. Разом з освітою треба звернути увагу на церкву, яка обявлена паном Гетьманом державною. А проте за час гетьманства войовничий настрій московської церкви набрав особливої сили: іде похід проти українського собору, заводяться нові митрополії, нагірка на Українців-духовних збільшується до крайности, наша державність в церкві замовчується або проти неї робляться одверті виступи та взагалі робиться все можливе, щоб за всяку ціну не допустити до утворення автокефальности нашої церкви. Наше військо, що відіграло головну роль по відбудованню нашої держави й серед якого єсть найбільше патріотів і фаховців всякого роду зброї, лиші свідомо руйнується і заміняється московським елементом або в кращім разі цілком байдужим до української справи.

Виконуючий обов'язки міністра — людина Україні стороння, а має змінити його генерал,* про якого нам відомо лише те, що, виловивши торік під Фокшанами два корпуси Українців (VII і VIII), вживав потім заходів, аби замкнутити українізації війська дорученої йому армії. Витісняючи скрізь з армії Українців, заводиться радом, замість контр-розвідки, політичну шпіонажу, куди набираються на службу особи, ворожі не тільки українству, але і всякій державності (як, наприклад, більшовики). Морське міністерство, що так нам потрібне, бо гине наша дорожкоштовна флота, зовсім не зорганізоване. Земельна справа, така болюча і така небезпечна в цей час, яка потребує для себе найбільшої уваги, передається в руки такого „діяча“, який, підбором собі товаришів (не-Українців) і відношенням до своїх співробітників по міністерству, зразу ж зумів викликати проти себе лише загальне обурення. Земельні закони Тимчасового Російського Уряду й Центральної Ради грамотою п. Гетьмана скасовані, а нові навіть не намічені, що дуже хвилює українські народні маси. На чолі міністерства праці також повинна б стояти людина з Українців, близька до робочих мас, а не фаховець-професор, сторонній дорученій йому справі, через що і в міністерстві ми бачимо відміну попередніх законів і повну недостатку ініціативи утворення нових. На чолі міністерства фінансів поставлена людина, добре відома українському громадянству по своїй попередній праці в Татянівському Комітеті, яко свідомий ворог української ідеї. На чолі міністерства торгу і промисловости поставлено кадета, добре відомого ворога української державности і біржевого спеціаліста, а зовсім не фахівця дорученій йому справі; чоловіка, який буде тягти (і вже тягне) до забезпечення інтересів окремої класи людей, а не до постановки діла в державнім розмірі і до самостійности нашого торгу та промисловости й незалежності їх від московської держави; для цього в першу чергу ним проводиться скасування державної контролю над торгівлею і портофранко на московським кордоні.

Української мови міністр не признає, а тому наказав, щоб всі реферати подавались йому на московській мові. В міністерстві харчових справ тов. міністра, йдучи проти постанови Всеукраїнського Союзу Земств, дає розпорядок про передачу всього майна Союзу Земств і Городів центральним московським інституціям. Міністерство закордонних справ цілком здеорганізоване: нема ні міністра, ні його товаришів, ні закордонного представництва. А справа — наше сучасне міжнародне положення — вимагає до себе щільної уваги. Справи з Кримом, Бессарабією, нашими східними сусідами (Південно-Східним Союзом), справа миру з Московщиною, холмська справа і, нарешті, полагодження непорозумінь по нашим мировим умовам з Центральними Державами — все це потребує негайного розв'язання, бо кожний день проволікання несе нашій державі нечислені збитки. Найважливіша інформаційна організація уряду — Державне Телеграфне Агенство доручено старорежимникові й найгіршим ворогам українського руху — галицьким москвофілам, які роблять офіційною мовою Агенства московську мову.

Таким чином, вся політика нового уряду тільки збільшила анархію і заклоти по селах: швидким темпом стихійно наростає озлоблення селянських мас, які почули себе непевними що-до одержання землі, про що селянство мріяло цілі віки. Більшевизм знову почав набирати сили по селах. Почались експеси, озброєний опір, пожежі, спаш на поміщицькій землі, викопування сходів, жорстока розправа з тими, що на з'їзді хліборобів тягли руку велико-земельних власників, і т. п. З'явився і почав ширитися стихійний аграрний терор. При таких умовах ніяка збройна сила в справі запровадження спокою і ладу на Україні допомогти не зможе. При таких умовах Українська Держава не зможе виконати своїх обов'язків по мировому договору з Центральними Державами. Все доводить, що сучасний кабінет міністрів врятувати державу від анархії й безладдя, установити тверду владу, оперту на довіррю народа, та зміцнити самостійну Українську Державу не зможе, і тому нижче підписані українські партії й організації висловлюють йому вотум недовірря. Добрий державний лад може завести тільки національний демократичний кабінет, складений в більшості з відомих українських діячів, взагалі з осіб української орієнтації, які б мали повне довірря широких українських мас.

Київ, 21. травня 1918 р.

*) Йде мова про генерала Рагозу.

В імени українських партій і організацій підписали уповноважені: Української Партії Самостійників-Соціалістів, Української Трудової Партії, Партії Демократів-Хліборобів, Партії Соціалістів-Федералістів, Об'єднаної Ради Залізниць України, Головної Ради Всеукраїнської Поштово-Телеграфної Спільноти.

Висловивши вотум недовіри гетьманському правительству і поставивши перед генералом Скоропадським вимогу українізації політики і всіх державних органів на Україні, з паралельною демократизацією їх в дрібнобуржуазному розумінні, Національно-Державний Союз тижнем пізніше звернувся зі скаргою на прикре становище української дрібної буржуазії в Українській Державі до німецького народу.

„У стражданнях і пониженні пробував український нарід під московським пануванням більш, ніж два з половиною століття, — писав в цій скарзі Національно-Державний Союз. Зачинена була книга життя його. Але в глибинах народнього духа невпинно горіла ідея вільної самостійної України. І коли велика революція струснула іржавий, трухлий організм Росії, з-під попелу та руїни з'явився молодий нарід, щоб поквапно утворити свою самостійну державу. Та ледве була оголошена перед цілим світом відроджена Українська Держава, ледве український нарід зробив мирову згоду з Центральними Державами, як колишній поневолювач України — московська нація оголосила криваву війну українському народові і в формі так званого більшевизму московський нарід залив своїми варварськими ордами територію України; московські варвари мстилися за відокремлення України. Одуруючи темні селянські маси демагогічними закликами, московські орди плондрували, грабували й руйнували Україну. Але, руйнуючи український нарід, вирізуючи його інтелігенцію, вони виразно щадили московську та жидівську колонізацію на Україні. Метою московської навали було знищити українську самостійність, вирізати провідників українського народу. На горе собі, пізно зрозумів український нарід справжні цілі Москвинів. Він дав себе одурити брехливими словами і, замість того, щоб збройною рукою витрощити насильників і викинути їх з України, щоб на завжди свою самостійність і незалежність забезпечити, український нарід здебільшого пасивно відносився до більшевицької навали. Тодішнє українське правительсто змушене було облишити столицю України, Київ, і незабаром побачило, що навіть існування самої Української Держави zagrożене.

В цей грізний момент воно обернуло свої очі до великого і могутнього німецького народу, з яким Українці ніколи не ворогували на всім протязі своєї історії, народу, до якого Українці мають традиційну пошану. І од цього народу Україна одержала великодушну поміч. Німеччина, а потім Австро-Угорщина, послали кожда своє військо на поміч Україні. Ті війська прийшли, щоб допомогти українському військові вигнати з України московські орди. До внутрішніх справ Української Держави допомогове військо не мало втручатися, як про це свідчить зміст телеграми канцлера Гертлінга у відповідь на телеграму українського міністра-президента Голубовича, в якій є, між иншим, отсі слова: „Я маю сміливість заявити, що як тільки ви прийдете до переконання, що справа німецьких військ скінчена, негайно буде даний наказ про їх вивід.“ Українська інтелігенція з ентузіазмом витала його великодушну поміч, український нарід великодушно приймав гостей-визвольників і охоче ділився з німецьким народом хлібом — сіллю.

Але по мірі того, як німецько-австро-українські війська виганяли з України московські орди, почала дуже зростати ненависть до українського народу у тих, хто був радий цим ордам, хто ненавидів ідею Української Держави, кому поневолення українського народу йде на користь. Москалі, Жиди та польська шляхта побачили себе zagrożеними зростом української державности і, безсилні стати до одвертої боротьби, вони почали свої потайні інтриги. Це — хатні вороги українського народу. В більшевицько-московським наїзді добачили українські Москалі повернення свого національного панування над українським народом, повернення єдиної Росії; через те навіть помішники-Москалі, якаяючись соціальною програмою більшевиків, витали вороття пануючої

московської мови й московського кулака над Україною. Жидівський нарід, буржуазія якого вже цілком з'асимілювалася по мові з Москалями, бачить у відокремленню України територіальне скорочення своєї торговельно-промислової діяльності, а в національним і культурним відродженню українського селянина вбачає безпосередню загрозу своєму звичному способу життя торговельного посередника. Жидівський нарід прагне єдиної Росії і ненавидить українську самостійність. Польська шляхта, маючи величезні маєтки на Україні, неприхильно ставиться до державного відродження українського народу. Отже, об'єднані ненавистю до українського народу, Москалі, Жиди і Поляки добачають свій порятунок тільки в тім, щоб український народ пересварити з німецьким. Гасло до цього подали представники московської та жидівської демократії, що на правах членів Центральної Ради засідали в Малій Раді і робили безконечні запити. Роздмухуючи де-які малозначні вчинки з діяльності німецького війська й надаючи тим вчинкам першорядне державне значіння, вони систематично й свідомо провокували українсько-німецькі відносини. А тимчасом і московсько-жидівська буржуазія почала нашішувати проти українського народу, впливаючи німецьке командування, що зрілої інтелігенції української немає, що увесь нарід український складається з простолюди, дикого та некультурного. Московсько-жидівська буржуазія, вказуючи на склад Центральної Ради, впевняла, що ніби інших культурних людей, як ті, що в Центральній Раді, український нарід зовсім не має. З другого боку, Москалі й Жиди посередню й безпосередню впевняли українського селянина, що Центральна Рада продала Україну Німцям, що Німці прийшли з тим, щоб повернути землю панам, щоб не допустити ніяких політичних та соціальних реформ, щоб поневолити Україну або при нагоді запанувати Україною Англії, Франції та Московщині.

Українська інтелігенція — національно-свідомі верхи українського народу були саме тоді відірвані українськими лівими соціалістами від усяких впливів і значіння, і через те вони не мали змоги запобігти ворожим заходам московсько-жидівського комплоту, який мав тим більшу силу, що його підтримували й польські поміщики на Україні. Завдяки цим сварам, помалу утворювалось між Німцями й Українцями обоїмільне непорозуміння. Коли ж виникли непорозуміння ще й між українським правительством, яке зміло говорити тільки мовою соціалістів, і військовим німецьким командуванням, яке говорило мовою войовників, тоді надійшли зміни відносин, і первісні цілі набрали зовсім нового характеру: принцип неутручання до внутрішніх українських справ був порушений.

Тимчасом в українським народі відбувалася природна і здорова реакція проти утопійних, нежиттєвих і шкідливих захоплень, особливо в аграрній справі. Ця реакція йшла двома шляхами: одна частина землевласницького селянства, зорганізована в союзи ще за московського самодержавія земськими начальниками, йшла під проводом московських і москофільських поміщиків; друга частина хліборобів, зорганізованих українською інтелігенцією та поміщиками-патріотами, була під проводом цих останніх. Організації йшли нарівню, але і тих і других об'єднувало бажання оборонити принцип власності, загрожений від соціалістів-утопістів. Та коли українські провідники хліборобів хотіли тільки ґрунтовної реорганізації Центральної Ради й правительства введенням буржуазних українських елементів, в той час московські провідники хліборобів, підшитаючись під українську шкуру, хотіли повного знищення самої ідеї Центральної Ради. Треба зазначити, що саме тоді і в Центральній Раді назрівала реакція проти лівих соціалістів.

Замість виждати й дати самому українському народові змогу подужати свою хворобу і знайти шлях до трансформації своєї революційної влади, німецьке військове командування взяло участь у перевороті. А творючі цей переворот, німецьке військове командування увійшло у згоду не з українськими, але з російськими провідниками. І треба рішуче зазначити, що московські поміщики ніколи не зважились би й не здохали б зробити перевороту, коли б 29 квітня, під час з'їзду хліборобів, — з'їзду, що розколовся на дві половини, відповідно до руху й намірів своїх провідників: з одного боку Москалів, а з другого Українців, — коли б в цей мент не відбувся, по загаду німецької військової влади, публічний

арешти Центральної Ради та правительства в самім будинку парламенту. Арешт був наче гаслом.

Переворот віддав усю владу на Україні в руки чужинців, ворогів українського народу. Міністерство Лизогуба зложено здебільшого з так званих малоросів, цеб-то осіб української крові, але з московською душею, які в часи українського національного поневолення покинули свій народ, пішли на службу московському (народові) і, як ренеґати, ще й досі ненавидять українство. Бувши людьми московської орієнтації, вони однаково ворожі, як українському народові, так і німецькому народові. Опиливши при українській власті, ці пани, під усякими вигідними претекстами, відбувають вакханалію вигонення Українців з державних посад, продовжуючи по суті річи з національного погляду чорне діло своїх одноплемеників-большевиків, надуживаючи довіря гетьмана і німецького військового командування. Всі урядові інституції систематично заповнюються московськими урядовцями, навіть не-українськими підданими, яких простісенько виписують з Петербурга або Московщини під тим фальшивим претекстом, ніби між українською інтелігенцією нема культурних сил. Усі посади губерніяльних і повітових старостів (комісарів) та комендантів віддано старим ворогам українського народу, що віддавна боролися з українським рухом. Згори їм про людське око згадано говорити про будову Української Держави, але дійсне їх призначення підготувати на Україні реставрацію російської державности, щоб в слушний час злучити Україну з Москвою, щоб знов утворити єдину неділиму Росію.

Українські хлібороби, які утворили рух для забезпечення принципу приватної власности, бачать з жахом, що, чіпляючись за цей принцип, чужонаціональні елементи захопили політичну владу на Україні в свої руки і знов обертають українську націю в рабство. Широкі народні маси бачать, що не тільки земля, але, що найгірше, уся політична влада перейшла знов до рук чужинців, старих ворогів українського народу. Народ бачить, що хоч і лишилась ще форма Української Держави, але в неї вливається антинаціональний зміст, і все, що здобула національна революція, обернено фактично в нівець, а його історичні вороги знову беруть гору навіть у його власній державі... (конф.). Пара мільйонів Москалів знову панує над трьома десятками мільйонів Українців. В Українській Державі Українцями напихаються тюрми... (конф.).

В цей грізний час небезпеки для життя українського народу та його держави Союз всіх українських національних партій звертається до німецького народу і з повним розумінням ваги менту для будучини наших обохліпних відносин кличе: Берестейська умова повинна бути свято додержана, і військове німецьке командування не має втручуватись до нашої внутрішньої боротьби, не має підтримувати московську меншість, яка нині через Раду Міністрів захопила владу на Україні. Український народ має змогу утворити свій національний діловий кабінет міністрів з елементів державних і досвідчених фаховців. Цей національний кабінет дасть Україні спокій, зміцнить владу, положить міцні основи до будування національної держави і забезпечить точне виконання берестейської умови, як в інтересах німецького народу, так і в інтересах українського народу. В ім'я справедливости, яка для кожного Німця і для кожного Українця є найсвятішою річчю, в ім'я принципів людськості нехай буде усунена небезпека для української нації, бо ця небезпека в будучині може зробитись небезпекою також і для німецького народу!

Київ, 30. мая 1918. Український Національно-Державний Союз політичних партій і організацій.

Наведені документи краще всяких слів характеризують позицію української дрібної буржуазії в часі гетьманщини. З них ми бачимо, що позиція ця була гостро національною і вразно класовою. Та українська дрібна буржуазія не виявила і не могла виявити сили і здатности, потрібної для того, щоб стати пануючою класою в українській державі. Історично-економічні умови суспільного розвитку на Україні були проти дрібної буржуазії. Вона не в стані була організу-

вати господарство України; не в стані була перевести земельної реформи (заплутавшись в протиріччі між необхідністю примусового переведення її й обстоюванням непорушності принципу приватної власності, як основи економічного життя), а вже про організацію фабрично-заводської промисловости, про організацію економічного життя в загальнодержавному, всеохоплюючому масштабі не доводиться й говорити: для того вона не мала жадних даних і поперед всього не посідала потрібних капіталів. Смішно було б говорити про підпорядкування цій класі з одного боку великої аграрної буржуазії, капіталістів, фабрикантів і заводчиків, тисячею ниток зв'язаних з світовим капіталістичним господарством і капіталістичними колами, а з другого — класи будуччини — пролетаріату України. І перша і друга класа почували в собі кожна з'окрема більше сил, мали під собою більше ґрунту для організації господарства (кожна, звичайно, на свій зразок), ніж українська дрібна буржуазія, і через те не хотіли і не могли безпідставно підпорядкуватись посередній суспільній класі, якою була дрібна українська буржуазія. Навпаки, ця остання по умовам свого існування могла підтримувати або ту (капіталістичну) або иншу (пролетарську) класу в їх взаємній боротьбі. І коли українська дрібна буржуазія, через захоплення влади на Україні великою національно-неукраїнською буржуазією, опинилась, з відомих мотивів, в опозиції до цієї великої буржуазії, як перед тим була в опозиції до робітничо-селянської національно української демократії, то в цім її становищу ніхто не міг її врятувати — ні генерал Скоропадський, ні апеляція до „німецького народу“ в ім'я „справедливості“.*)

З цих причин Національно-Державний Союз не міг захопити ширших народніх мас і досягти помітного впливу на суспільне життя на Україні, доки не трансформувався в иншу, більш демократичну організацію, з иншою платформою. Тим же часом українська дрібна буржуазія безрезультатно метушилась, ходила до Німців, до Скоропадського, просила, потрожувала, а життя йшло своєю чергою. Правительство Скоропадського від терору над робітництвом і селянством переходило послідовно до нагінок і на дрібнобуржуазні українські партії та ґрупи, в тому числі й на хліборобів-демократів (5).

*) Поступовання німецького правительства на початках гетьманщини, як знаємо, давало українській дрібній буржуазії надію на „заступництво німецького народу“. Пригадаймо, як Німці налягали на гетьмана, щоб він вів українську політику і по знозі продовжував державні традиції Центральної Ради. Пояснилось це, звичайно, тим, що Німці не були певні в гетьманщині. Це останнє видно також з домагання, поставленого Скоропадському, щоб мир з Центральними Державами було ратифіковано розігнаною Центральною Радою (Центральна Рада прийняла закон про ратифікацію миру, але закон цей не був ще республікований і ратифікаційні грамоти не були підписані. Тепер Скоропадський через дир. деп. міл. зак. спр. К. Лоського й инших агентів вживав марних заходів перед президентом Центральної Ради для підписання ратифікаційних грамот; але голова М. Грушевський і секретар М. Чечель, до котрих ці люди звертались, відмовились рішучо, і гетьманові прийшлося ратифікувати договір від себе). Але з бігом часу обставини змінились: Німці одмовились „заступатись“ за дрібну українську буржуазію перед великою буржуазією України, і скарги дрібної буржуазії лишались „гласом воюючого в пустині.“

Розділ III.

Московські націоналісти на Україні і гетьманський уряд. (Боротьба двох культур і двох державних ідей).

Ю. Російська буржуазія і демократія скріплюють свої пануючі русифікаторські позиції на Україні. (Заснування „Русского Союза“.) За часів Центральної Ради пануюча московська демократія на Україні почала була поволі при звичаюватись до свого нового становища — не пануючої демократії. Та гетьманський переворот — перехід влади в державі до рук московської буржуазії, розворушив свіжі ще рани розвінчаного національного почуття її, розбудив нові надії, розпалив бажання вернутись на старі позиції пануючої демократії. А поскільки цей націоналістичний запал російської демократії на Україні йшов в парі з ще більшим націоналістичним запалом російської буржуазії, він вилявся, врешті, в огидливі форми завоюницького великоруського, русифікаторського націоналізму.

Не встиг ще генерал Скоропадський розташуватись як слід в своєму новому гетьманському помешканні, як по всій Україні пробудились до життя російські чорносотенні монархічні організації „союза русскаго народа“, почали відбуватись різні з'їзди та наради чорного московського гайвороння. 14. травня відбулось в Одесі гучне зібрання „союза русскаго народа“, що переіменувався з якоїсь причини в „русский государственный союз“; 6. червня відбулось вже третє зібрання російських монархистів в Харкові, яке обрало для керування справами організації комітет; 7. червня відбувався в Одесі під головуванням митрополита Платона чорносотенний місіонерський з'їзд; 7. липня відбувся в Києві в Софійському Соборі молебень „за здоровья його царської величності, раба божого Миколи Олександровича“ (Миколая II), з співами „Боже, царя храни“ і маніфестацією; 23. липня відбувся в Києві великий монархічний з'їзд, який обмірковував справу відновлення Російської Імперії в старих межах під скипетром всеросійського монарха; 24. липня відбулася в Києві панахида по болюму цареві Миколі II з участю урядовців-Росіян міністерства фінансів. Це — приклади розвитку великоруського чорносотенно-монархічного руху на Україні. Характерною рисою його була ворожість і цілковита неґація українського руху. Великоруські монархисти не визнавали ні українського народу, ні української культури, ні тим паче української державности, хоча б і в формах монархії-гетьманщини. Навіть з тактичних міркувань, навіть в цілях відбудови єдиної монархічної Росії вони не хотіли визнати гетьманщини і, користуючись „гостинністю“ генер. Скоропадського, в той же час одверто виступали проти возглавляємої ним української держави, що довело пізніше навіть до де-яких (правда часових) конфліктів між правительством „самостійної Української Держави“ і московськими чорносотенцями-монархистами. Зате оця безоглядна їх ворожість до українського народу споріднювала їх з русифікаційною роботою російської пануючої демократії на Україні.

Демократія, звичайно, підводила під свою націоналістичну роботу инший ґрунт й инакше формулувала свої цілі, ніж чорна сотня, але

об'єктивні наслідки її роботи мало чим різнилися від наслідків роботи одвертих україножерів. Засновання в травні місяці „Русского Союза“ (з центром в Києві) мотивувалось необхідністю об'єднати сили „руських“ на Україні для оборони і розвитку московської культури на Україні і передовсім московської школи. В дійсності ж мета була цілком інша. Говорити про необхідність оборони московської культури було просто смішно, бо ніхто її прав не порушував: навпаки, гетьманщина робила все, щоб під формулою рівності української і московської мови в державних, громадських і наукових установах України привернути московській мові і культурі давнє пануюче становище. Справа і йшла про це останнє. По-за цим „Русский Союз“ переслідував ціль відбудови Росії в старих, дореволюційних межах. Ця ціль, конкретне формулювання якої кожна московська група чи партія давала відповідно до свого соціально-політичного світогляду, разом з боротьбою за пануюче становище московської культури на Україні об'єднувала в „Русскомъ Союзѣ“ самі різнорідні московські групи, партії і класи на Україні, починаючи від кадетів і де-яких правіших груп і кінчаючи московськими народними соціалістами, соціал.-революціонерами і соціал.-демократами меншевіками. Не входили в склад „Русского Союза“ з лівих соціалістичних російських партій тільки більшовики.

Об'єднані в „Русскомъ Союзѣ“ і кожна окремо, московські групи на Україні вели послідовний похід проти української державности, українських політичних партій, української культури. Вся московська преса того часу на Україні („Русский Голосъ“ — орган „Русского Союза“, що видавався під проводом кадетів, „Кіевская Мысль“ — орган русько-єврейської ліберальної торговельно-промислової буржуазії, що обслуговувався жовтими соціалістами, переважно меншевіками, „Народное Дѣло“ — орган рос. соц.-рев., „Рабочая Жизнь“ — орган рос. соц.-дем. менш. і інші київські і провінційні російські газети) дружно „гризлась“ з українською пресою без різниці напрямків останньої. Кожне слово в українській пресі, сказане в оборону української культури і державности, вважалось демократичною московською пресою за шовінізм і антидемократизм, кожний вчинок гетьманського уряду, направлений на „урівноправлення“ московської й української культури, викликав в російських колах і пресі радість і похвалу. „Гризня“ між московською й українською пресою тих днів набрала застрашуючих форм і може служити зразком того, до якого занепаду може зайти демократія, піднявши психозові національного шовінізму.

Найбільша боротьба велася біля питання про мову в державних установах і про національний характер школи на Україні. Поміщики (організовані в союз „Хліборобів-собственников“) в своїй декларації, поданій міністрові внутрішніх справ, домагалися не менше не більше, як того, щоб правительство „отмѣнило введенный революціоннымъ правительствомъ галицко-латинскій языкъ, некультурный и чуждый для Украинны“.

З приводу цієї інтересної вимоги „Нова Рада“ (серпень 1918.) писала:

„За останній час ми вже звикли до всякого трактування ідеї національного відродження нашого народу. Але одверте звертання до центральної влади, яка силою самого факта існування незалежної держави повинна являтися її реальним символом, щоб ця влада знищила найцінніший культурний скарб нації, літературну мову, — навіть у цей час неможливих можливостей являється це надзвичайним.“

Звичайно, для тих, хто це робив, в цьому нічого надзвичайного не було: навпаки, тут була певна послідовність і логічність. Ті, що звикли десятки й сотні літ вважати український (селянський) нарід бидлом, некультурною німою робочою силою, що на економічній і духовній (національній) рабстві цього народу будували свій добробут, своє сите життя, не могли примиритись з тим, щоб мова цього народу розвинулася, набрала літературних форм і, ставши мовою державною, мовою політичного, економічного і культурного життя, тим самим стала одним з могутніх засобів визволення працюючих українських мас з-під всякого гніту, а передовсім з-під гніту національного, з рабства духовного.

За поміщиками потяглась і решта. „Протофіс“ подав до Верховної Колегії Правителів (що заступала генерала Скоропадського підчас його подорожі до Німеччини) „Записку о русскомъ языкѣ“, в якій, хоч і більш дипломатично, ніж це робили поміщики-феодала, в суті речі домагались тої ж самої „одміни“ української мови. Зазначивши, що, на їх (капіталістів) думку, „украинскій языкъ имѣетъ полное право на существованіе и развитіе“, протофісівці писали далі, що державною мовою, мовою урядових канцелярій, українська мова може і повинна стати „только тогда, когда она (украинская мова) выработается и словарь и грамматика“; до того ж часу, доки буде вироблятися отой „словарь и грамматика“, повинна панувати на Україні московська мова. „Раньше чѣмъ давить богатый и могущественный русскій языкъ, — повчали гетьманське правительство капіталісти, — украинская мова должна вырасти естественнымъ, органическимъ путемъ.“*)

*) Відповідь на ці лицемірні безпідставні заяви про недорозвиненість і бідність української мови дали урядовці Державного Секретаря в своїй записці до Державного Секретаря з приводу постановки питання про державну мову на Україні в Раді Міністрів (в жовтні місяці). Наводимо тут кінцеву частину цієї записки:

„З початку існування державних установ на Україні ми працюємо в державній канцелярії, де, між иншим, зосереджуються законопроекти всіх міністрів. В названій інституції, крім Українців, котрі здавна вживають рідної мови, перебувають і такі, що не знали української мови. Але й ці останні через де-який час навчилися писати і говорити по-українському, і тепер вони разом з всіма своїми товаришами працюють в законодавчій справі цілком вільно. Працюючи на протязі року над виготовленням різного роду докладів, проектів, статутів, записок, проектів законів, над перекладом і обробкою самих законів, провадячи до того ж все службове листування тільки на українській мові, ми упевнились, що український язык гнучкий, барвистий, дуже багатий словарним матеріалом, має надзвичайно велику кількість синонімів, омонімів і т. ин. для вислову різних відтінків мисли. При опрацюванні законів доводилось зупинятись перед труднощами не достатчі термінів, а великої кількості їх. Річна праця нас упевнила, що зрозуміла при новітності справи нестійність термінології вирівнюється, і ми стоїмо на передодні того, коли ця справа може вважатись цілком полагодженою. На підставі практики і півторарічного досвіду, ми посвідчуємо, що при сучасному рівні розвитку українського слова нема ніяких об'єктивних даних знов підняти старі балачки про бідність українського языка взагалі або нездатність його до адміністративної чи законодавчої практики.“

В тон буржуазії співала й московська демократія. Жовті соціалісти з „Кіев. Мысли“ писали довгі статі про недорозвиненість і непридатність української мови для державного вжитку;*) інші демократи, не вдаючись в оцінку української мови та навіть і похваляючи її, домагались урівноправлення обох мов на Україні в розумінню визнання московської мови державною на Україні. Агенти правительственной влади на місцях зовсім усовували українську мову з ужитку своїх канцелярій.

Усовуючи українську мову з державних установ, московська буржуазія і демократія намагалась усунути її й з школи, особливо середньої та вищої. Заслугує тут на увагу всеукраїнський з'їзд батьківських комітетів середніх шкіл і вчительських делегатів, що відбувся в Києві на початку червня 1918. Скликали його Росіяне і при тому таким способом, що батьківські комітети українських шкіл або зовсім не були запрошені, або одержали запрошення невчасно; через це з'їзд вийшов московським.***) Російські делегати докоряли урядові Лизогуба і міністрові освіти Василенкові „за спішну й насильну українізацію“, яка виявлялась в плятоничних намірах Василенка ввести навчання в народніх (сільських) школах України на українській мові і поволі ввести останню в середні школи. Пані Луначарська — докладчик на тему про „Майбутнє російської школи на Україні“ — доводила, що „підтримка московської школи на Україні потрібна не в ім'я російського шовінізму, а для інтересів української державності... на Україні завжди були і будуть дві культури: стара—московська і молода—українська. Стремління останньої виперти першу в короткім часі не дасть нічого практичного і приведе тільки до загуби всякої творчості і всякої культури на Україні.“ Рятуючи цю „всяку творчість і всяку культуру“, з'їзд виніс по загальному питанню про школу резолюцію, на початку якої говориться, що з'їзд вважає необхідним, щоб школа на Україні була збудована, згідно з основними потребами населення; далі висловлюється жадання, щоб перехід до навчання українською мовою українських дітей робився з великою обережністю, а наприкінці вже просто говориться, що для українського народу з'їзд признає необхідною москов-

Подаючи зазначені думки до Вашої ласкавої уваги, Пане Державний Секретарю, просимо, коли Ви визнаєте слушність нашої точки погляду і погодитесь з наведеними вище думками, довести до відома Ради Міністрів цю нашу записку підчас розгляду питання про природні права української мови в Українській Державі.

Директор Департаменту Законодавчих Справ Державної Канцелярії Володковський, Секретарь Ради Міністрів В. Дітятин, Директор Департаменту Загальних Справ Державної Канцелярії С. Гаєвський, Директор Державної Друкарні Г. Говенко, Редактор „Державного Вісника“ І. Ющинин, постійний член Термінологічної Комісії професор А. Кримський. 11. жовтня 1918. м. Київ.

*) „Кіев. Мысль“ (вересень 1918.) в одній з своїх статей, пролившись сльозу над урядовцями, що „преодолюють трудности украинского языка“, писала: „Панови Шелухину (що виступив в сенаті в оборону української мови, Авт.) треба було б потурбуватись зпершу про українську граматику, українську школу, культуру, а потім вже про державну українську мову.“

**) З цієї причини делегати Українці заявили (6. червня) на з'їзді, що вони будуть брати участь на з'їзді тільки з інформаційною метою.

ську школу. Щоб підвести тривалі основи під русифікаційну політику на Україні, з'їзд висловився, крім наведеної резолюції, ще й за тим, щоб навчання української історії в школах України провадилося через навчання московської історії, без якої, мовляв, не можливе правильне розуміння історії України.

Ті самі настрої панували і на всеукраїнській конференції російської партії народних соціалістів підчас обмірковування нею питання про шкільне національне будівництво на Україні (конференція відбулась в першій половині червня). Докладчик Д. Бархін твердив, що „інтернаціональною мовою для всіх національностей України повинна бути московська, як мова європейської культури, і що коли Євреї й Українці не погодяться з цим, то на Україні занепаде всяка культура.“ Щоб уникнути страшної і ненависної українізації, докладчик висунув далі навіть такий радикальний засіб, як незалежність школи від центральної державної влади (звичайно, української), і автономне управління школами батьківськими організаціями та органами самоврядування, що перетворювалися гетьманським урядом в органи російської та зрусифікованої буржуазії.

Підбадьорені русифікаційною хвилею, директори багатьох українзованих за часів Центральної Ради гімназій почали самовільно переводити свої школи назад на московську мову і розганяти учителів-Українців. Українські гімназії не знаходили для себе помешкань, не кажучи вже про грошеву підмогу з боку уряду,*) тоді як московські гімназії й інші школи містились в добрих помешканнях, з великими бібліотеками, фізичними й іншими кабінетами. Налагоджена було трохи за часів Центральної Ради справа організації української школи для дітей українських селян і робітників почала занепадати: стара московська школа фактично знову ставала пануючою й єдиною школою на Україні.

Так само занепадала і справа позашкільної освіти. Гетьманські „орли“ розганяли „Просвіти“, зачиняли народні бібліотеки, реквізували помешкання народних культурно-освітніх установ, припиняли діяльність робітничих клубів.***) Українська культура занепадала, воля українських робітників і селян до світла грубо приголомшувалась, русифікація провадилась на всіх ділянках життя, а московська демократія гатасувала про утиски над російською культурою та нарікала на уряд гетьмана за „насильну українізацію“.

*) В свій час набрала розголосу справа з помешканням для українських гімназій в Києві. На загальних зборах батьків учнів 2. гімназії (6. жовтня) директор і делегація, яким доручено було попередніми зборами підшукати помешкання для гімназії, доложили, що делегація одвідала багато урядових осіб, які обіцяли дати помешкання для гімназії і навіть видавали відповідні розпорядження, але з того всього нічого не вийшло: гімназія залишилася в тісному незручному помешканні. Інтересним являється одвертий лист М. Юркевича (вміщений в ч. 352. за 25. серпня 1918. „Роб. Газети“) в справі помешкань для українських гімназій.

**) Ця діяльність атентів державної влади на місцях примусила міністра освіти Василенка звернутись (у вересні місяці) до міністра внутрішніх справ з особливим проханням вжити заходів до того, щоб старости не чинили перешкод діяльності „Просвіт“.

А яку ж позицію в дійсності займало правительство Скоропадського-Лизогуба в цій справі, в боротьбі української демократії за право на свою мову, свою культуру в своїй країні? Фактом існування української держави і домаганнями Німців виявляти її „самостійність“ правительство гетьмана примушене було декларувати свою прихильність до української культури, видавати навіть накази про обовязкове вивчення всіма урядовцями української мови, про діловодство на українській мові, оголошувати закони про обовязкове введення по всіх школах українознавства то-що, одначе, в дійсності йшло цілком за вказівками „хліборобів-собственников“ і „протофісовців“. Накази окремих міністрів, що, може, й широ хотіли одстояти права української мови в державних установах (Бутенка, Вагнера), зовсім не виконувались їхніми співробітниками, як в самих міністерствах, так і в провінціальних органах міністерств.*) На наказ про вивчення української мови вищі урядовці відповідали (як, приміром, п. Афанасьєв в міністерстві праці): „все одно скоро України уже не будеть, поэтому украинского языка учить не надо.“ („Роб. Газета“ ч. 324, 23. липня 1918.). Дуже помірковані заходи міністра Василенка, спрявлені на поступенне введення української мови й українознавства в школи, залишались на папері мертвою буквою.

Заходи, пороблені гетьманським урядом для „розвитку української культури“, заходи, якими гетьманщина любила вихвалюватись перед українськими „патріотами“ і на які, в потрібні для неї моменти, завше посиалась, мали в сути річі цілком декоративний характер. Мали вони на оці не дійсну освіту народніх мас, а лише декорацію освіти. Гетьманський уряд не спромігся в цій справі ні на один самостійний серйозний ступінь. Він лише поспішив задекретувати де-що з того, що було створено і організовано за часів Центральної Ради. Так було з Академією Наук і з Київським та Камінецьким Державними Університетами. Організований цілком при Центральній Раді Київський Український Вільний Університет просто було тільки декретовано державним; так само головну роботу і по організації Камінецького Університету було пророблено за часів Центральної Ради (проф. Огієнко). Справою організації Української Академії Наук клопоталось ще до гетьманщини Київське Українське Наукове Товариство, і вона була вже близькою до успішного закінчення; гетьманське правительство взяло її в свої руки і вирішило її по-своєму. Генерал Скоропадський затвердив бюрократичний Статут Академії, призначив президента й академиків і поблагословив їх на роботу під своїм високоосвіченим керівництвом.**). Щоб захити собі більше слави „покровителів української науки“, гетьманці намага-

*) Так, наприклад, Начальник Комерційної Служби при Управлінні Правобережних Залізниць п. Р а д о в и ч, побачивши папера, писаного українською мовою і поданого йому на підпис, сказав: „Як довго є я начальником комерційної служби, ніяких українських паперів не підписуватиму“. Катеринославський губ. староста генерал Черніков розіслав до повітових старостів таємного обійжника (на російській мові — 1. червня 1918. ч. 227), в якому прохав вести листування з ним „на русскомъ языкѣ“. В Київському отаманстві (градоначальстві), полтавській скарбовій палаті й інших урядах демонстративно негували українську мову.

**) Президентом Академії було призначено акад. Вернадського; з українських вчених в Академії брали участь проф. Кримський і Багалій.

лись навіть притягти до участі в справі організації Академії проф. М. С. Грушевського, та це їм не вдалось. Служити декоративній освіті і науці, а разом з тим хоч би й посереднє допомогти легалізації цим самим поміщицько-капіталістичного, насильницького монархічного режиму на Україні М. Грушевський не міг, хоч найбільш попрацював для створення вищої української наукової інституції, за кілька років перед революцією виставивши сей постулат. Рішучо відмовив він ак. Вернадському і проф. Кримському, які добились з ним побачення, щоб намовити його до участі „в інтересах української науки“.

Так було на горі, з Академією наук та Університетами, де потрібна була декорація. Тут хоч санкціонували, декретували те, що було підготовлено раніше. Але вже зовсім нічого не було зроблено нижче — в справі народньої нижчої і середньої освіти, без якої не могли розвинутиись і університети та Академія. Тут, як ми вже вказували і будемо спійнятись нижче, все зроблене перед тим, за часів Центральної Ради, поверталось назад, регресувало. Українські школи і з'окрема гімназії, засновані за часів Центральної Ради, були зовсім занедбані. Про відкриття нових ніхто і не думав. Українська школа, мова, культура, освіта народніх мас занепадала.

Натомісць мали повний успіх заходи різних гетьманських адміністраторів і міністрів-україножерів, направлені проти української мови і культури. Державний контролор Афанасьєв, не завдаючи собі клопоту вивченням української мови, розсилав (в червні) директорам контрольних департаментів повідомлення, в якому „покорно просив“ „г. г. Директоровъ, въ случаяхъ обращенія“ до нього „съ письменными докладами или представленія на просмотръ бумагъ“, давати „ихъ написанными по-русски“. „Это избавитъ меня отъ излишней траты времени“ — писав цей гетьманський „покровитель“ української культури. Ще далі йшли інші міністри. Товариш Державного Секретаря Романов подав в серпні місяці до ради міністрів, дуже інтересну записку про права московської мови на Україні, в якій, між иншим, писав:

„На російській мові говорить і пише більшість громадян України (!). Відсутність певних норм що-до прав російської мови в звязку з відміною закону про національно-культурну автономію примусить багатьох осіб, в тому числі й мене, удержатися від залічення себе до складу українських громадян“. В кінці п. Романов домагався визнання московської мови державною мовою на Україні. Рада міністрів не зніяковіла, звичайно, від цієї записки і самої постановки питання п. Романовим. Вона обіцяла задовольнити його домагання і уклінно попрохала п. Романова не спротити Українській Державі і не одмовлятись від зачислення себе до складу українських громадян. Другий Романов — міністр юстиції*) — зняв питання про державні права московської мови в Державному Сенаті і знайшов там завзятих ворогів української мови на чолі з сенатором

*) В складі гетьмансько-лизогубівського уряду відбулись пізніше деякі зміни, а саме 26. липня міністром внутрішніх справ було призначено І. Кістяковського; 1. серпня міністром юстиції було призначено (замість Чубинського) О. Романова, 12. серпня міністром харчових справ С. Гербеля.

Лашкарьовим. В результаті бурхливих дебатів протоколи засідань сенату почали складатись на двох мовах: московській та українській.

Наведених фактів досить для того, щоб сказати, що не московську, а українську мову й культуру було загнано на задвірки державного і суспільного життя на Україні, що не московська, а українська школа терпіла поневіряння і була в занепаді за часів гетьманщини. *) І „Робітнича Газета“ мала повну рацію писати:

„Українська нація перебуває й досі в становищі поневоленої нації; українському громадянству щодня доводиться боротись за права української „державної“ мови в українській Державі. Українські школи на становищі пасивних супроти російських, для українських державних гімназій в столиці України немає помешкань, в той час як російські гімназії мають добрі помешкання і ще й не хочуть випустити в них українських гімназій, хоча би на вечірню зміну. По провінції коли й одкриваються середні школи українські, то лише заходами місцевих „Просвіт“ й інших громадських установ, а не державою. Початкова школа й досі не перейшла на українську мову. З великою потугою входять у життя два на всю Україну українські університети; в той же час заходами держави відкривається або має бути відкрито цілий ряд російських вищих шкіл **) . . . . . „Просвіти“ закриваються, як крамольні установи, старости забороняють українські вистави. Новопризначені цензори самоврядування стараються викоринити всяку українізацію. Вся ця низка фактів набрана з купки випадкових газет, подібних фактів, які свідчать про поневолений стан української нації, можна знайти скільки угодно майже в кожній газеті.“ („Роб. Газета“ ч. 354, 28. серпня 1918.)

Московська буржуазія і демократія вільно скріплювали свої пануючі русифікаторські позиції на Україні; робітниче-селянським же масам України одверто відбирались всякі можливості до культурного розвитку.

II. Україна стає центром всеросійської контр-революції (організація боротьби за відбудову єдиної Росії). Самостійність України — це був один з найбільш неприємних і прикрих фактів не тільки для російської буржуазії, але й для демократії. З ним Росіяне не хотіли примиритись ні за яку ціну; його вони вважали якимсь непорозумінням, шкідливим не тільки для них — Росіян, але й для цілого світу. Російська демократія тішила себе надією, що через довший чи коротший час „справедливість“ візьме гору, протиприродну самостійність України буде скасовано і відновлено єдину велику Росію. А щоб цей сподіваний час прийшов швидче, вона намагалась зробити в цім напрямі все, що було в її силах. Московська преса день-у-день писала, що „отстаивание государственного и хозяйственного объединения России является необходимым условием не только нашего национального, но и общечеловѣческаго прогресса“ (Кіев. Мысль“). „Голосъ Юга“ — орган краевого комітету донецького і криворізьського басейну і харківського комітету Рос. Соц.-Дем. Роб. Партії — писав (в статі Сана „За дверью“, ч. 37, серпень 1918.): „Російські монархисти — прихильники обєднання — грають більш поступову роль, ніж інородчеські націоналісти — прихильники відокремлення“. Виходячи з цієї тези, соц.-дем. орган доводив

*) Що торкається урівноправнення української і московської мов у вищих школах України, то це було переведено особливим законом, затвердженим ген. Скоропадським. Закон цей встановляв, що різні вчені дисертації можуть писатись і оборонятись у вищих школах України як на московській, так і на українській мові.

**) Кілька рядків сконфісковано гетьманською цензурою.

далі необхідність утворення єдиного російського фронту, від крайніх правих груп до лівих соціалістичних, для боротьби за єдину неподільну Росію, для зламання сепаратистичних самостійницьких тенденцій недержавних націй бувшої Росії. Невтомно писав проти самостійности України й орган комітета катеринославської організації Рос. Соц.-Дем. Роб. Партії, „Начало“, впадаючи в незвичайну радість кожного разу, коли у внутрішній чи міжнародній політиці з'являлися фактори, ворожі самостійности України. День-у-день намагалось ес-ерівське „Народное Дѣло“ довести Українцям перевагу федеративної злуки України над самостійністю і так далі без кінця.

До соціалістично-демократичних органів преси приєднувалась кадетська преса, а до цієї останньої — монархично-реакційна на чолі з „Голосомъ Кіева“. Так творився нерозривний ланцюг єдиного національного російського фронту для боротьби з українською самостійністю. *)

З кожним днем гетьманського панування агітація за відновлення єдиної Росії набрала все ширших і брудкіших форм. З Совітської Росії наїздило все більше московського гайвороння. Колишні офіцери, царські міністри і чиновники, поміщики, спекулянти, письменники і літератори, артисти, члени Державної Думи і Державної Ради, монархисти, кадети, народні соціалісти, ес-деки, ес-ери — по одинці, десятками, сотнями, тисячами переїздили до Кієва, до інших міст України: розташовувались тут, займали державні посади, знаходили инший заробіток, одгодовувались і, одійшовши від страху, якого зазнали в Совітській Росії від большевиків, починали розмахувати руками, грозити „ворогам“, гуртуватись, будувати пляни повалення самостійности України і відбудови єдиної Росії (6). Підживлені цими найжирнішими елементами, місцеві російські кола зовсім „розхрабріли“. Видатніші чорносотенні лідери демонстративно не хотіли приймати українського горожанства (як того вимагав гетьманський закон), займаючи часто в той же час різні громадські чи навіть державні посади на Україні. **) Московські офіцери почали організовувати різні військові товариства і боеві частини для боротьби з ворогами єдиної неподільної Росії, в тому числі й з Українцями. Кадети на чолі з Мілюковим відбували численні наради, вишукуючи способів „відродження Росії“. В вересні-жовтні відбулись в Кієві

*) Подаємо тут уривок з статі кадета Єфимовського (вміщений в „Голосъ Кіева“ в серпні 1918.), в якій він „болів душею“ з приводу того, що де-які кадети немов би прихилились до визнання української державности: „Съ какой болью въ душѣ читать, писалъ цей истинно-русский кадет: „что идея Великой Россіи равносильна идеѣ Великой Украины. Какой жгучей краской стыда покрывается лицо при воспоминаніи о тѣхъ всѣхъ извѣстныхъ заявленіяхъ, кои дѣлались лицами, стоящими въ единой и недѣлимой партіи к.-д., продавшихъ свое первородство за чечевичную похлебку, хотя бы и изготовленную на европейской кухнѣ“.

**) Так, гласний кійвської Мійської Думи і член урядової ревізійної комісії (що переводила ревізію демократичного мійського самоуправління) п. Йозефі в своїй промові, виголошеній в кійвській Мійській Думі 28. липня, заявив, що він дивиться на українську владу, „як на тимчасову владу російської держави“. Пізніше (в серпні) цей пан подав, разом з иншими „істинно-руськими“, заяву, що він зрікається бути громадянином Української Держави.

наради членів IV Державної Думи і Державної Ради (під головуванням г-р. А. Бобринського), присвячені тій самій темі — організації боротьби за єдину неподільну Росію.

Поразка Німеччини і початок мирових переговорів (Німеччини з Америкою) в жовтні місяці підбадьорили московську буржуазію й демократію на Україні й викликали надію на швидке здійснення їх націоналістичних, великодержавницьких московських ідеалів. 9. жовтня П. Мілюков писав вже (в передовій статті „Русского Голоса“) ні про що інше, як про організацію загально-російського уряду, який би репрезентував колишню Росію в її цілому на мировій конференції і був би протиположним, як большевицькому урядові, так і „місцевим“ урядам. З планами організації загально-російського уряду почали носитись в цей час і московські соціалістичні партії на Україні, заміряючи в першу чергу повалити, за допомогою Антанти, уряд генер. Скоропадського. Та про ці плани пізніше.

Спочатку правительством Скоропадського немов би намірялось боротись з ворожими Українській Державі єдинонеділчеськими московськими організаціями на Україні, де-кого з особливо бурхливих „єдинонеділчців“ було навіть на кілька днів заарештувало, погрожувало вислати „за межі України“ лідера кадетів П. Мілюкова, але швидко кинуло цю гру в „самостійництво“ і далі вже нічим не перешкоджало Великоросам творити з України форпост всеросійської єдинонеділчеської контр-революції. Коли ж з Заходу повіяло новим повітрям, коли почало виписуватись розбиття Німеччини і перемога Антанти, правительство Скоропадського і собі заспівало на ноту „єдина неділчма“. Та про це також пізніше. Українська демократія з своїм обстоюванням принципа незалежності України опинилась в своїй країні, немов у ворожій стані. В російському таборі вона не мала спільників ні зліва, ні зправа. „Всяке взаємне розуміння між нами і Росіянами тепер зникло, — писала українська соц.-дем. газета в вересні місяці („Роб. Газ.“ ч. 378, 29. верня 1918.). Не існує між ними і нами жадної спільної мови. Опинились ми і вони по різних боках барикад.“

Національні відносини досягли найбільшого напруження. Всеросійська контр-революція загрожувала повною ліквідацією не тільки української державности, але й всіх національно-культурних революційних здобутків українського народу.

Розділ IV.

Українська демократія в часі гетьманщини (тактика правих і лівих).

12. Перетворення Українського Національно-Державного Союзу в Український Національний Союз. Угодовство. Хоч національний момент і відігравав в світогляді і діяльності української демократії весь час революції дуже важну роль, однак українська демократія не давалась затуманити себе почуттям національної виключности і шовінізму. Так

було за часів Центральної Ради, так залишилось і на початках гетьманщини. Через це в той час, як українська дрібна буржуазія стояла в опозиції до гетьманського уряду майже виключно з мотивів національних і домогалась заміни неукраїнського буржуазного правительства на українське буржуазне ж, українська демократія — та її частина, що вважала можливим і потрібним входити в якісь відносини з гетьманом Скоропадським і вести боротьбу з його правительством в легальних формах — в основу своїх домагань, свого ворожого відношення до диктатури буржуазії на Україні ставила мотиви соціально-економічного і політичного класового характеру. Для неї уряд Скоропадського був неприємлемий не тільки через те, що він національно був не українським, а, головним чином, через те, що він був урядом буржуазним, ворожим робітничо-селянським масам України взагалі, без національних різниць, а українським — ворожим двічі: і з соціально-економічного і з національного боку. В такім напрямку повела українська демократія боротьбу з гетьманським режимом з дня його повстання. Перетворення цієї боротьби в національні форми (що правда, з задержанням соціально-економічного змісту її) сталося поволі, під великим впливом зросту московського націоналізму і шовінізму на Україні, на проявах якого ми вище спинались. Український Національно-Державний Союз, що повстав в перші дні по гетьманським перевороті і, гуртуючи біля себе українські дрібно-буржуазні та націоналістичні елементи, мав тенденцію до перетворення в дорадчий орган при гетьмані в справах національної політики гетьманського уряду, не знайшов співчуття та прихильності в колах української демократії. Українській демократії, навіть найправішим її групам, було не по дорозі з реакціонерами „хліборобами-демократами“, хоч ці останні й галасували за українську державність, за український уряд і українську національну політику, бо все це мало бути не тільки українським, але в той же час і гетьмансько-монархічним, буржуазним, реакційним, суперечним класовим інтересам українського трудового селянина і робітника.

В яким напрямку працювала думка правої української демократії, куди направлена була її воля в легальній боротьбі з гетьманщиною, показує меморандум Всеукраїнського Земського З'їзду (що відбувся в червні місяці 1918. в Києві) до генерала Скоропадського. Ось текст цього взагалі інтересного документу*):

„Всеукраїнський Земський З'їзд, зібравшись 16. червня для розв'язання надзвичайно важливих питань загально-земського життя на Україні і намітивши програму земської роботи, що має скріпити будівлю Української Держави на полі культурно-просвітнім та економічно-господарським, не міг обминути всіх тих явищ і подій сучасності, що стоять на перешкоді нормальному процесові цієї роботи.

Численні повідомлення з міськ, заяви, листи (часто з вязниц), документальні дані розвернули перед з'їздом жахливу картину небувалого адміністративного самоуправства, „уємотрєнія“, реакції і руїни. В грізний час, коли рішається питання, чи встановиться по селах і містах той лад, спокій і правопорядок, що є єдиною запорукою відновлення добробуту населення і Держави, коли важиться доля України — агенти влади на місцях роблять все, аби ще більше розхитати

*) До речи, за підписання цього меморандума укр. ес-ерів Д. Одрину і М. В. Левитського було виключено Центр. Ком. УПСР з партії.

і без того розхитану будову державну, роблять вчинки, що дискредитують владу, закон і справедливість, виривають і ту крихту довіри до якої-будь влади, що досі теплилась на селі.

1. Карні відділи, якими влада України гадає встановити лад і спокій, роблять насильства, катують селян, насилують жінок і дівчат, грабують, накладають контрибуції, палять села, арештовують, безсудно і безвинно розстрілюють.

2. Адміністратори, що неначе нарочито підбіраються з вчорашніх ворогів народу (жандармів, поліцейських приставів, станових, охранників і всяких бувших членів 'Союза Русского Народа') і посилаються на старі насижені місця, доповнюють картину безкарного, безоглядного адміністративного самоуправства. Наділені повнотою влади і правом 'усмотренія', вони широко проводять арешти, зводячи особисті свої рахунки клясової помсти великих власників над селянством і його діячами (по проскрипційних списках з'їздів власників та окремих осіб).

3. В своїх вчинках місцеві адміністратори так далеко йдуть, як не йшли в царській Росії і міністри: зміщують виборних суддів, призначають других, призначають голов з'їздів мирових суддів, одмінюють постанови, роблять вчинки явно протизаконні і, дякуючи терору, залишаються безкарними. Цим всім вкінці підривається всяка віра в порядок, законність та авторитет влади. Стероризоване нелюдськими насильствами населення або кидається в одчай розпуки, безпорадності і розбігається по лісах, ховається в льохах і ровах, або, зневірившись в законі і справедливості, не маючи ні від кого захисту, стає боронити само себе збройною силою.

І, замість торжества права і закону, ладу і спокою, виникають страшні збройні повстання, убивства афентів влади, поміщиків, пожежі й стихійний аграрний терор і за ними, як привид, погроза страшної економічної руйни.

4. Народні самоврядування, що могли б сприяти встановленню ладу і спокою, дбати про добробут села і держави, об'явлені цими адміністраторами 'внѣ закона' (хоч закон про них ніким не одмінений), взяті під підозріння і особливий догляд, — арештовуються члени управи, розпускаються і запечатуються цілі управи; над заарештованими, зводячи рахунки, знущаються, без вини і слідства по місяцях тримають хворих в нелюдських умовах, в тяжкій режимі у в'язницях; забороняються і розганяються з'їзди, зібрання, призначаються образливі незаконні ревізії, ставиться протизаконно, 'по усмотрѣнію' старост, постійний контроль грошових й інших операцій, розпускаються наказами волості земства по цілих повітах; погрозами шибеницею та висилкою на роботу в Ірманию примушують народні самоврядування займатися не своєю роботою, — обеззброювати населення, збирати гроші для контрибуцій, відбирати від бувших земельних комітетів, збирати серед селян і повертати потім водворяемому за поміччу земства ж поміщичкові розграбоване майно, і, нарешті, повернення старих цезових земств і просто призначення наказами осіб 'благонадійних', ворожих не тільки демократизмові чи українському народові, а й самій Українській Державі. Словом, робиться все, аби знищити єдині демократичні органи держави і дискредитувати їх в очах населення. Це викликає надзвичайне обурення людності, зневіри в якій-будь роботі народних органів, унеможливає цілком роботу народних самоврядувань, руйнуючи тим самим і підвалини будови держави.

5. Не залишають без своєї руйнуючої уваги адміністратори Української Держави і національні придбання: переведення твердої національно-державної політики в напрямі скріплення самостійності Української Держави (як це обіцяно в гетьманській грамоті) робиться шляхом трусів і закриття 'Просвіти', адміністративною висилкою вчителів-Українців, заборонаю просвітніх з'їздів, ізгнанням української мови з українських урядових інституцій. Змагання українського народу до автокефальності української церкви розбиваються самочинним виступом чорносотенних клерикалів, і місце українського Pontifex Maximus займає, з благословення і наказу російського Св. Синоду, людина, що вславилася своєю лютою ворожістю до українського народу; з урядових інституцій, з військового штабу увільняються Українці цілими групами, і на їх місце приходять ті, хто вчора ще ставився вороже не тільки до Української Держави, а й до самого імені українського. Все українське взате під підозріння, арешти

робляться широкою рукою. Всю Україну до тюрми звозять, як кажуть селяне, дивлячись на картини адміністративного самоуправства. Зрозуміло, що селянство, українська демократія і взагалі творчі сили України, які створили Українську Державу і служили її підвалиною, а тепер незрозумілою політикою уряду зараховані в стан ворогів цієї держави, мають всі підстави перекопатись, що йде рішуча безоглядна реставрація старого ладу не тільки в соціальному, але і в національному розумінню.

6. Разом з загальним скасуванням горожанських вільностей повернулось і старе відношення до преси: цензурні заборони тяжать над живим словом, урядові ж відповідальні інформаційні органи (як УТА) тенденційно переказують або фальсифікують факти життя, і преса втрачає вплив і значіння для населення; ширяться чутки і провокація. Забороняються і розганяються селянські та робітничі з'їзди, і в той же час надзвичайно опікуються з'їздами земельних власників, промисловців і капіталістів; навмисне і всупереч правді обвинувачують українську інтелігенцію в більшевизмі. Все це ще більше впливає на народні маси, що нова влада стоїть на сторожі не їх інтересів, а тільки веде безоглядний похід проти них, допомагаючи цим і тій деморалізації та дезорганізації, що зараз так шириться.

7. Нарешті, сама центральна вища влада, вимагаючи лояльності від народу і народних органів щодо своєї політики, видаючи закони і декларативні запевнення, разом з тим дає підстави вивнитись в своїй нелояльності, нещирості щодо своїх же розпоряджень: запевняючи, наприклад, народні самоврядування в доброзичливому відношенні до них, прилюдно обурюючись самоуправством і „усмотрінієм“ місцевих адміністраторів, вона таємно видає протилежного змісту циркуляри і розпорядження (Приклади: 1. Телеграма. Срочно. Секретно. Губерніальнимъ Старостамъ. Поручить Повитовымъ Старостамъ подобрать върныхъ людей, которымъ было бы возможно передать деньги, для волостныхъ земствъ, подлежащихъ упраздненію въ ближайшемъ времени. Составить списки этихъ людей и о составленіи срочно сообщить мнѣ по телеграфу. Тов. Министра ви. дѣль Вороновичъ. 2. Циркулярно. Губерніальнимъ Старостамъ Української Держави. Повідомять цимъ Губерніальнихъ Старост для відповідного розпорядження, що скликання земськихъ зібрань до осені цього року я вважаю в сучасний мент не відповідаючимъ часу. В разі надзвичайної потреби зібрання можуть бути скликані не інакше, як з дозволу міністерства внутрішніхъ справ. За Міністра В. С. Вишневецький. В. И. О. Дир. Департам. Гладировський). Ці факти, а також те, що до влади прийшли люди, які завжди вороже ставились до українського руху, до Української Держави, поборювали її з усіх сил в ім'я „єдиної неділимой Росії“, що вславились обрусительною і антидемократичною діяльністю, цілком справедливо утворили в українському народі ґрунт і підставу для повного недовіря і навіть ворожого відношення до гетьманського уряду широких народніх мас.

8. Незвичайними і погрожуючими тяжкими наслідками для спокою і будучини краю вважає З'їзд ті форми взаємовідносин, що суть нині між українським народом і німецьким та австро-угорським військом, а разом з тим і Центральними Державами. Політикою гетьманського уряду військо заприязнених нам Держав витягнуто в боротьбу зводячих особисті і класові рахунки аграріїв з селянством; за допомогою німецького і австро-угорського війська робляться арешти, провадяться карні експедиції, насильства, реквізиції і т. и. Цілий ряд фактів та повідомлень з міст свідчать, що поки військо заприязнених нам держав не брало участі в згаданих актах насильства, до нього широкі кола населення України ставились прихильно і сприяли виконанню Україною своїх обов'язків перед Центральними Державами. І зовсім инше відношення тепер, коли, піддаючись вказівкам і намовленням уряду і груп землевласників та промисловців, груп, для яких інтереси приязни України з Центральними Державами були завше чужими і навіть ворожими, війська держав ідуть, як їх агенти, — народ зневірений, в розпучі й безпорадності зустрічає їх, як ворогів, зі зброєю в руках. Земський З'їзд має відомості, що в таких заколотах вбито багато селян і салдат заприязнених нам держав. З тяжким сумом і обуренням проти політики втрав-

лення дружнього нам війська ворогами українського народу і держави в боротьбу класової помсти констатує З'їзд ці факти і гадає, що продовження такої політики неминуче потягне за собою нові експеси, конфлікти і нові невинні жертви. Це не в інтересах ні українського, ні дружніх народів. Виконання берестейського договору, що вже почало було налагоджуватись, зараз стало і не скоро стане можливим при таких умовах. Тому З'їзд в імені заохання і зміцнення приязні з Центральними Державами рішуче вимагає усунення можливості втручання війська заприязнених нам Держав в політику насильства, карних експедицій, арештів і т. п.

Всі ці сумні факти дійсності і особливо в цей грізний час, коли рішається доля України, впливають нас в тім, що новий уряд не тільки не зменшив анархії, не встановив ладу і спокою, торжества права, закону і справедливості, а навпаки — політикою безоглядної реакції та реставрації старого ладу викликав нові хвилі анархії, заколотів, збройного повстання і стихійного аграрного терору, викликав до себе повне недовір'я і гостру ворожість широких кол людности і захитав підвалини Української Державности.

Тому Всеукраїнський Земський З'їзд вимагає:

1. негайного припинення адміністративного самоуправства і усунення всіх урядовців від нижчих до вищих, порушуваних закони, з відданням їх під суд.

2. Відновлення протизаконно розігнаних народніх самоврядувань, негайного увільнення заарештованих земських та громадських діячів, або пред'явлення їм обвинувачень.

3. Негайного розв'язання комісій по виробленню нових Земських і Мійських Положень, спинення походу проти органів місцевого самоврядування і гарантовання земствам, як народнім органам, можливості виконувати накладені на них народом і законом обов'язки.

4. Повернення і повної гарантії всіх горожанських вільностей.

5. Негайного розв'язання сучасного кабінету і доручення особі, що користується довір'ям широких кол українського громадянства і народніх органів, складення нового кабінету.

6. Негайного скликання Тимчасової Державної Законодавчої Ради з представників народніх та мійських самоврядувань, поповненої представництвом всеукраїнських центральних організацій, політичних партій, професійних робітничих союзів, кооперативів, промисловців та спілки земельних власників — в кількості не більш половини складу Законодавчої Ради.

Відповідальності кабінета міністрів перед Законодавчою Радою.

7. Негайного призначення виборів і терміну скликання (не пізніше кінця 1918.) Українських Установчих Зборів, на ґрунті існуючого закону,*) які мають встановити основні закони України.

Тільки при цих умовах і можлива дальша праця органів народнього самоврядування, відповідальна праця по скріпленню Української Держави в економічно-господарським та культурно-просвітнім напрямках, можливе встановлення ладу, спокою і порядку, заохання заприязнених стосунків з Центральними Державами і зміцнення міжнароднього становища України. Дальше ж продовження вищою центральною владою політики антидемократичної, антинаціональної та антидержавної загрожує тяжкими наслідками для спокою та сульби Рідного Краю і виключає всяку можливість співробітництва Народніх Самоврядувань з даною владою, і тому Всеукраїнський Земський З'їзд, як представництво Української Землі, в імені своїх обов'язків перед народом складає з себе і народніх самоврядувань відповідальність за всі можливі наслідки розриву вищої центральної влади з народом."

*) Ухваленого Центральною Радою (прямі, рівні, загальні, таємні і пропорціональні вибори).

Підписали меморандум члени Президії Всеукраїнського Земського Союзу: С. Петлюра (с.-д.), М. Савченко-Більський, А. Новик і Уповноважені З'їзду: Ковтуненко (у. с.-р.), М. Левитський (с.-р.), Іванченко, Б. Пріснухин, О. Саліковський (с.-ф.), В. Прокопович (с.-ф.), К. Мацієвич (с.-ф.), Сидоренко, Д. Одріна (с.-р.).

Генерал Скоропадський у відповідь на зазначені* в меморандумі вимоги збільшив терор проти земств.*) Почались ще більші, ніж до того часу, арешти українських громадських і зокрема земських діячів, в числі яких було заарештовано і С. Петлюру. Придивляючись до змісту, до основного тону меморандума, бачимо, що в суті річ З'їзд Земств вимагав того, на чім настоював часовий блок соціалістичних українських партій (УПСР, УСДРП) в дні перевороту перед німецьким штабом, а саме: повної демократизації режиму, обмеження генер. Скоропадського в правах певною демократичною конституцією і скликання, на основі п'ятичленної демократичної формули, Установчих Зборів, які мали встановити основні закони Республіки і скинути Скоропадського з гетьманства. В площині досягнення цих загально-демократичних вимог мислилось і розв'язання національних потреб української демократії. Звичайно, генерал Скоропадський і поміщики та капіталісти, на яких він спирався, не могли погодитися на таке самогубство; вони були „реальні“ політики і з меморандума земств витягли тільки одну науку для себе: арештами, в'язницями, терором вбити і викорінити в самім зародку всяку можливість організованого опору української демократії пануванню буржуазії. Однак довгий час українська демократія не втрачала надії на досягнення своїх цілей в спільній боротьбі всієї демократії України, без національних різниць, як це заповідалось на Всеукраїнському Робітничому З'їзді, розігнаному генер. Скоропадським та Німцями. І тільки особливі, спеціальні репресії гетьманського режиму проти української демократії та психоз україножерства, який охопив всіх Росіян на Україні і двигнув їх на активну боротьбу з усім, що носило ознаку українства, викликав в широких колах української демократії думку про необхідність гуртування своїх сил по національно-демократичній ознаці, для оборони в першу чергу національно-політичних революційних здобутків українського трудового селянства та робітництва.

В міру того, як зникало „всьяке взаємне розуміння“ між російською й українською демократією, в міру того, як московська демократія (за виключенням російських большевиків) все більше захоплювалась боротьбою з українською державністю, як ідеєю визволення українського народу від національного гніту, з українською культурою і оборонницею цієї ідеї і культури — українською демократією, в міру того, як російська демократія всю свою енергію зосереджувала в „Русскомъ Союзѣ“ і направила її на повалення української державности і відбудову єдиної Росії, хоч би ще й більш реакційної, ніж якою була гетьманщина, — в міру всього цього в правих колах української демократії почала вини-

*) Делегация, що передала Скоропадському меморандум, мала з Скоропадським довгу і бурхливу розмову. Скоропадський розгнівано виправдував правительство і виявляв велике незадоволення з вимог земців.

кати навіть думка про примирення з гетьманщиною при умові де-якої демократизації лизогубівського режиму і виразного національного курсу політики Скоропадського.

Зазначену еволюцію в настроях української демократії легко простежити по тогочасній українській пресі. Ми наведемо тут де-які приклади що-до цього. Так „Робітнича Газета“, орган Центрального Комітету УСДРП, писала в липні місяці (в статі „Перед провалля“, ч. 315, 11. липня і ч. 317, 14. липня 1918.) про відношення до українського руху російських громадських кругів на Україні:

„Картина, яка малюється перед нами тут, ніяк не може бути названа втішною. Спостерігаємо перш за все зворушуюче обєднання у відношенню до української справи всіх російських течій на Україні... Вражає перш за все тенденція всіх російських течій цілком ізолювати себе від українського життя, як в національному, так і в краєвому зміслі. Як були вони весь час чужоземцями на нашій землі, так і тепер, при нових змінених обставинах, вважають за краще лишитись на тому ж становищі. Всі інтереси і настрої свої звязують вони з Петербургом і Москвою...*) При своїй добровільній ізоляції від українського життя звязує всі російські течії дика ненависте до українства. Спільна вона нині у всіх: с.-р. „Народное Дѣло“ конкурує з „Голосом Кієва“, користуючись всіма засобами і прийомами літераторів з київлянинської підворотні...“

Чия ж вина є у тому неминучому вже в даний момент загостренню російсько-українських відносин на Україні? Чи справді винні ми, Українці, з своїм націоналізмом і шовінізмом, як змагаються запевнити нас в тому російські круги? Чи навпаки — українські діячі праві, коли вони корінь всього лиха бачать в природженому централізмі Росіян, неможливості для них стати на точку погляду пригнічених національностей?“

Відповівши на поставлене запитання, що винні не окремі політичні діячі чи партії, а об'єктивні умови національних відносин на Україні, і що взагалі не шуканням злочинців можна розплутати справу російсько-українських відносин на Україні, „Робітнича Газета“, спинившись на тих об'єктивних умовах, вказує далі на неукраїнський характер міст на Україні, а також на безробіття російської інтелігенції на Україні в звязку з демобілізацією різних установ, що обслуговували фронт, а також напливом інтелігенції з Московщини.

„Українізація життя, утворення української державности для всіх цих шукачів хліба і грошей (російської інтелігенції) — нині далі „Роб. Газета“: утворює лише перепопи в підшукуванні посад. І серед цих кадрів україножерство розвивається і шириться самим швидким темпом... Зріст українського руху загрожує стану посідання всіх російських інтелігентських груп на Україні: зменшується попит на їх роботу коштом зросту попиту на роботу українську.“

Передбачаючи в майбутньому надзвичайне загострення національних відносин на Україні і можливість диких ексцесів на цім ґрунті, газета писала:

„Хто їх (ці ексцеси) почне, хто явиться наступаючою стороною? Чи це будуть ширі Українці, з якої-небудь високо-патріотичної української організації? Чи, навпаки: буде розпочато наступання в формі, скажемо, биття шибок в українському клубі „високо-революційними“ російськими с.-р.-ами?...“

*) Звичайно, не з червоними Петербургом і Москвою. Автор.

Та з чийого боку не розпочато було б ці експеси, вони лишаться однаково гидкими, однаково обурюючими. Єдина надія на змякшення й усунення до певної міри цих національних антагонізмів це — діяльність і відповідна тактика с.-д. на Україні.

Отже не єдиний національний український фронт, не творення „високо-патріотичних українських організацій“, а „діяльність і відповідна тактика соціально-демократії на Україні“, соціалістична інтернаціональна (в кращім розумінню цього слова) робота серед робітництва України — ось рецепт української демократії для змякшення і усунення національних антагонізмів на Україні.

Та через недовгий час в позиції української соціально-демократії помічаємо вже досить значні зміни; правниця партії тягла вже не тільки до єдиного українського національного демократичного фронту, але навіть і далі, в бік голого „українського державництва“, народження угодовства, примирення з гетьманщиною ціною збереження національно-політичних здобутків української нації. В статті „Розрухи на Україні“, „Робітнича Газета“ (ч. 346, 17. серпня 1918.), спиняючись на аналізі „розгонових суспільних сил“ на Україні і на питанню про можливі способи ліквідації збройних повстань і взагалі заколотів та розрухів на Україні і запровадження в краю спокою, писала:

„Приблизна класифікація розгонових сил нинішніх розрухів, на нашу думку, мала б бути така:

1. елементи, незадоволені передусім характером соціальної політики нашого уряду, а особливо його місцевих агентів та адентів;
2. люди, котрі до того ж вважають, що й національна політика уряду йде всупереч інтересам українського національного відродження та української державної самостійності;
3. що керуються виключно зазначеними національними мотивами — група найменш численна;
4. грабіжники, вибиті з колії війною та революцією;
5. большевики в змислі от-того перманентного івалтовного „уравненія“;
6. большевики, як прихильники пануючого в Московщині „ладу“ та приєднання України до цієї большевицької Московщини;
7. різного роду „обединителі“ (з Росією): тут і большевики, і ліві ес-ери, праві ес-ери, а навіть чорносотенці.

Звичайно, така класифікація, як і завжди, є лише ідеальною; в дійсності провести різку грань між різними розгоновими силами розрухів не так легко; часто навіть комбінація їх набирає найдивовижнішого, коли не найдикішого вигляду. Проте все ж таки така класифікація є конче потрібною, коли хочемо, щоби методи боротьби з розрухами були дійсними, а не приводили до як раз протилежних наслідків.

Отже, коли з останніми двома групами — 6 і 7 — боротьба мусить провадитись без всякої пощади, коли з 4 та 5 боротьба має бути твердою і рішучою, то з трьома першими безперечно можна дійти до порозуміння, а навіть повернути їх проти всіх останніх.

... Наше правительство само позбавляє себе тої зброї, котрою воно могло б запровадити спокій взмученій країні, збільшити свої сили до боротьби з ворогами української держави. Ми вже казали, що цих результатів можна було б досягнути, залишаючись навіть при тій програмі, прихильником котрої визнає себе нинішнє правительство.“

Тут вже бачимо позицію, яка мало чим ріжнилась від позиції „Русского Союза“ і руської демократії на Україні: в парі з національно-політичними, державницькими домаганнями української демократії йшла соціально-економічна реакція. Це вже була платформа не Всеукраїнського Земського Союзу, а єдиного українського національного фронту, платформа, до якої могли приєднатись не тільки українські хлібороби-демократи, але навіть правіші, більш реакційні групи. Це була спроба перекинути місточок між єдиним національним українським фронтом і гетьманщиною, спроба співробітництва з буржуазією, спроба спільної з генералом Скоропадським та поміщиком Лизогубом „боротьби з ворогами української державности“. Наївна, нездійснима і контрреволюційна спроба, яка залишилась на папері, а все ж характерна для тої еволюції, яку переживала українська демократія в великій мірі під впливом і через національний шовінізм та дике україножерство російської демократії на Україні.

Зі спроб „співробітництва“ з гетьманом, звичайно, нічого не вийшло і не могло вийти: робилися вони більш персонально, кабінетними людьми, інтелігентами і звичайно ніколи не мали співчуття в широких робітниче-селянських масах України, що збройно, страйками й іншими способами вели нещадну боротьбу з диктатурою буржуазії та поміщиків; не пасували вони і реакційній україножерній гетьманщині, хоч вона була і не від того, щоб скористуватись силами української демократії для боротьби з більшовиками і прихильниками „от-того перманентного гвалтовного урівняння“. Та все ж ідея утворення єдиного національного фронту (демократичного, бо інакшого й не можна було утворити, коли малось на увазі спертися на українське робітництво та селянство — єдиних надійних оборонців українського національного визволення, української культури і державности) знаходила собі все більше прихильників в широких колах української демократії.

В результаті змагань правіші української демократії до об'єднання було перетворення Українського Національно-Державного Союзу в „Український Національний Союз“. До Національно-Державного Союзу приєднались інші українські групи, в тому числі й УСДРП та окремі особи з УПСР (центральної течії). Було вироблено спільну платформу (зафіксовану в Статуті Союзу), викинуто з Союзу гетьманців „хліборобів-демократів“, та змінено разом з цим і саму назву Союзу (з Національно-Державного на Національний).

В „Статуті Українського Національного Союзу“ (оголошеному на початку серпня 1918.) читаємо:

„§ 1. Мета Союзу: а) утворення міцної самостійної Української Держави; б) боротьба за законну владу на Україні, відповідальну перед парламентом; в) боротьба за демократичний виборчий закон у всі установи (по п'ятичленній формулі); г) оборона прав українського народу і української держави в міжнародній сфері.

§ 2. Для здійснення цієї мети Союз організує українську політично-громадську волю і, репрезентуючи її, вживає всіх відповідних заходів для її виявлення і реалізації, як в межах України, так і по-за межами її.

§ 3. Український Національний Союз складається з представників усіх політичних українських партій і української селянської спілки на паритетних основах (по 3) і з українських громадських, наукових і професійних організацій також на паритетних основах (по 1).

§ 4. Філії Союзу закладаються по губерніальних і повітових містах та інших пунктах на таких же основах, як і центральна організація. Філії підлягають центрові, який може мати при них своїх уповноважених.

§ 5. Для виконання постанов Союзу (Ради Союзу) і для репрезентації Союзу Рада вибирає президію. В склад президії входять представники всіх партій по одному і два представники від усіх інших організацій, які входять в склад Союзу.

§ 6. Кошти Союзу складаються з внесків партій і організацій, які входять в Союз; їх форма і розміри встановлюються Союзом (Радою).

§ 7. В своїй діяльності президія, філії, комісії й інші органи Союзу керуються відповідними інструкціями Ради.

§ 8. Законодавчим органом Союзу є загальні збори його, які вважаються правомочними, коли на них представлено не менш $\frac{1}{2}$ партій і організацій, записаних до Союзу, і скликаються в міру потреби.

§ 9. Постанови Союзу (Ради) обов'язкові для членів усіх вступивших до Союзу партій і організацій.

Примітка: партія чи організація, не згідна з постановою зборів, може заявити, що це питання для неї принципіальне, і за винесену по ньому постанову та її виконання партія чи організація на себе відповідальності не бере.

§ 10. Постанови Союзу приймаються простою більшістю голосів.

Заснування Національного Союзу вважалось в „поміrkованих“ українських кругах фактом великої політичної ваги. А. Ніковський (перший голова Союзу, укр. соц.-фед.) писав (в „Новій Раді“) про значіння Союзу:

„Український Національний Союз треба вважати за останій час явищем найбільшого почуття національної самоохорони. В Український Національний Союз входять українські соціалісти-революціонери,*) соціаль-демократи, соціалісти-федералісти, трудовики, соціалісти-самостійники; потім в Національний Союзі представлені такі організації: селянська спілка, всеукраїнська вчительська спілка, юридичне товариство, союз залізничників, поштово-телеграфний союз, лікарська спілка, галицько-буковинська рада, холмський комітет, кирило-методієвське братство і мають увійти: центральний кооперативний комітет, бюро професіональних союзів, селянська громада, центральна „Просвіта“, всеукраїнський земський союз, спілка лікарських помічників, політичний „Червоний Хрест“ та інші організації. На провінції вже засновуються філії Національного Союзу....

Платформа Національного Союзу може бути без жадного примусу прийнята всіма свідомими громадянами України. А порозуміння всіх українських партій — від лівих до поміrkованих — і організацій — від пролетарських до конфесійних, — окрім того, що об'єктивно вказує на небезпечне становище національної справи для українського народу, ще й являється дуже позитивним знаком української солідарності і живої енергії тих сил, які вважалися пригнаними чи ослабленими.

Віднині український національний фронт можна вважати єдиним, цілим, і тепер, в цю хвилю, коли скінчилася організаційна стадія в центрі, настав час провадити реальну роботу: з одного боку — треба організувати провінцію для державної роботи, а з другого — повести ту політичну лінію, котра наблизить нас до здійснення платформи Союзу. Головні чинники політичної рівноваги на Україні: п. гетьман і Німці повинні зрозуміти державну ратью основних домагань Національного Союзу і знайти якесь порозуміння, котре привернуло би народні маси до свідомої участі в державнім українським будівництві. Сама по собі платформа Національного Союзу являється певним компромісом українського організованого громадянства, далі якого воно не може піти, тому незалежно навіть від всяких політичних порозумінь і реальної

*) Центральна течія. Автор.

політики, Національний Союз матиме своє внутрішнє велике національне значіння при всяких політичних бурях і можливих поворотах колеса історії.“

Початки організації Союзу, початки його роботи, настрої об'єднаних в Союзі українських громадських кол живо нагадували перший період української революції, перші організаційні прояви її. Здавалось, історія повторюється, з тою тільки однією, що тоді доводилось мати до діла з Временним Правительством і московською демократією, а тепер — з правительством Скоропадського-Лизогуба і тою ж самою російською демократією, що зовсім нічого не навчилася за революцію. Як і тоді, так і тепер В. Винниченко (другий голова Союзу — з 18. вересня) виступив щирим провідником і вдохновителем єдиного українського національного фронту (видно, теж не зовсім добре зрозумівши науку недавнього минулого).

В статі „Рано втомлюватись“ („Роб. Газ.“ ч. 369, 17. вересня) В. Винниченко писав про значіння єдиного національного українського фронту:

„В початку нашого визволення ми йшли дружним єдиним національним фронтом, цупко, міцно взявшись за руки. Нас пробували „брати-товариші“ роз'єднати, розбити. Вони нас всякими способами шпигали, шарпали за руки, розтягали, сварили, їм треба було прорвати наш фронт. Це не вдалось їм, і через те удалась наша справа — національно-державне визволення нашого народу.

Тепер на поміч „братям-товаришам“ шугнули „брати-реакціонери“. Збившись у дружну зграю, вони неотступно ідуть за нами, хапають за ноги, виють, насякають і жадно ждуть слушного часу, коли можна буде накинутись і загризти, закладати, розшматовувати нас. Ні, ні, небезпечно сідати, розлучатись. Навпаки, ще тісніше треба зєднатись, збитись в один неперервний фронт. Коли впочатку нашої трудної путі нам це було необхідно, то тепер тим паче мусимо йти разом.

І ми, соціаль-демократи, мусимо, може, більше, ніж хто. Для нас національне визволення — найреальніша потреба... Ми, соціаль-демократи, мусимо так само, як і весь час нашої боротьби за волю, виявляти найбільше енергії й завзяття. Як в Центральній Раді ми не давали провокаційним рукам розірвати наш фронт і тим знесилили нас, так і тепер мусимо скріплювати, зміцнювати, електризувати своїм духом зтомлені ряди наших національних товаришів. Так само, як тоді, так і тепер, не поступаючись нічим з своєї програми, зєднались на певних умовах в „Національний Союз“, ми мусимо дбати про те, щоб ні одне місто, містечко, село, ні один куточок загроженої, оточеної ворогами України не лишився не зєднаним в цю всенациональну організацію. На нашу мову, на нашу душу й тіло роблять отвертий замах. Вовки вже настільки „обнагдїли“, що хапають за ноги...

Треба рятувати Рабиню-Матір, оточену розлюченою зграєю „братів“.

В. Винниченко висловлював в данім випадку погляди і настрої, безумовно, дуже широких кругів української демократії. По-за ідеологією „єдиного національного фронту“ стояли тільки ліві революційні українські соціалістичні групи, до з'ясування позиції яких ми перейдемо пізніше.*) Українські соц.-революціонери центральної течії (що в той час не мали свого органу) наближались своїми поглядами до українських

*) Рішення Центрального Комітету Української Соц.-Дем. Робітничої Партії про входження соц.-дем. в склад „Національного Союзу“ викликало замішання і де-яке незадоволення на місцях, в наслідок чого „Роб. Газета“ (ч. 385, 8. жовтня 1918.) вмістила в цій справі спеціальну статтю під назвою „Національний Союз і українська соціаль-демократія“, в якій пояснювалось, що входження партії в союз не мусить тягти відмовлення від власної організації і класової тактики“.

соціал-демократів, хоч і ставились до Союзу більш критично і з меншим захопленням, ніж останні. М. Шаповал і де-які інші члени партії, що входили в склад Союзу, провадили там роботу більше на власну відповідальність, ніж після директив партії. Подібну до соц.-рев. позицію займала і Селянська Спілка, що була під впливом соц.-рев. центристів (і видавала свій орган — „Народню Волю“). Інші групи (не торкаючись пролетарських організацій) вкладали в ідею єдиного національного фронту зовсім поміркований зміст, маючи на меті дійти цим шляхом не стільки до цілковитого знищення гетьманського режиму і встановлення парламентаризму і демократизації всіх органів влади, скільки пристосування гетьманщини до своїх дрібнобуржуазних ідеалів і навпаки — себе до гетьманщини.

Повставши до життя, Національний Союз швидко набрав помітного політичного значіння. Популярність його в демократичних українських колах почала швидко зростати, на рахунок, звичайно, не його революційності (вона була досить поміркованою), а поміщицько-капіталістичного терору та московського шовінізму на Україні.

Про конкретні факти з діяльності Національного Союзу скажемо пізніше. Тепер же зазначимо тільки, що Союз дійсно став осередком легальної, опортуністичної боротьби частини української дрібної буржуазії і правого крила демократії з гетьманщиною в напрямку українізації і демократизації останньої.

13. Позиція і тактика лівої (революційної) частини української демократії. Ми вже вказували в свій час на те, що гетьманський переворот приспів і скрісталізував той поділ української демократії на ліве, соціалістично-революційне, і праве — помірковано-опортуністичне крило, який намітився і дозрів в процесі української революції. В процесі боротьби з гетьманщиною поділ цей поглибився і скріпився. В той час, як праве крило стояло на опортуністичній, угодовській позиції, вважало революцію переможеною і ліквідованою і відповідно до цього прихилилось до легальних форм боротьби з диктатурою буржуазії, закликало працюючі маси до „малих діл“ (культурно-організаційної роботи, боротьби за 8 годин. робітничий день, право коаліцій, за демократизацію органів самоврядування і т. п.) і примирення з гетьманщиною, як з фактом, — в цей самий час ліве крило стояло на непримиримій, революційно-класовій позиції, однеючаючи всяке угодовство, всяке примирення з гетьманщиною і підготовляючи робітничо-селянські маси до насильного революційного повалення диктатури буржуазії на Україні. З точки погляду політичної організації, це крило багато в чому уступало правіцї. Організованою силою виступали в цей час тільки українські соціалістично-революціонери (ліва течія, що була тоді офіційною партією), коли не говорити про українські елементи в російській соц.-дем. партії (большевиків) на Україні.*). Українська соціал-демократія ще не виділила з себе сталого організованого лівого політичного ядра: окремі особи

*) Рос. соц.-дем. роб. партія (больш.) на Україні перенесла в цей час центр своєї роботи до Московщини, і про роботу її там ми згадували в II томі „Зам. і матер“.

і групи так званих незалежних доперва робили спроби сепарації від офіційної української соціально-демократії і теоретично-ідеологічного обґрунтування своєї революційно-класової позиції. Через це нам доводиться спинитись тут докладніше лише на УПСР, яка мала в часі гетьманщини свої організації в центрі і на місцях, видавала (нелегально) свій орган — неперіодичний тижневик „Боротьба“, відбувала конференції, одним словом, була активним політичним чинником, відгукувалась, коли не на всі, то хоч на головніші прояви тогочасного суспільного життя.

Зайнявши ще на IV З'їзді Партії (в дні гетьманського перевороту) непримириму позицію щодо гетьманщини, українські ліві соц.-рев. послідовно стояли на ній і далі. Матеріал до зрозуміння цієї позиції дає так звана „Платформа Центрального Комітету Української Партії Соціалістів-Революціонерів (розуміння сучасного менту і тактика партії)“, ухвалена Центральним Комітетом Партії 3. червня 1918. року. Подаємо тут зміст цього інтересного документа:

„I. Центральний Комітет Української Партії Соціалістів-Революціонерів, оцінюючи сучасний мент, констатує, що:

1. Революція на Україні переживає нині велику кризу занепаду. Буржуазія України, поміщики і капіталісти-промисловці, об'єднавшись з дрібно-буржуазними колами — куркулями-власниками, за підтримкою інтернаціональної буржуазії — німецької, російської, польської й иншої, — опершись на силу німецького імперіалізму, повела контрреволюційний наступ, який закінчився так званим державним переворотом в квітні ц. р.

2. Контрреволюція зі ставлениками інтернаціональної буржуазії — гетьманом та його правительством звела на нівець всі здобутки року української революції. Найбільше завойовання національного руху на Україні — Українську Народню Республіку з національно-персональною автономією — знищено. Скасувавши всі політичні й громадянські свободи, виборені революцією, зруйнувавши всі організації трудового люду, реакціонери встановили монархічну державу, яка стоптала і всі соціально-економічні реформи, а передусім найбільші з них — соціалізацію землі та робітниче законодавство.

II. Центр. Комітет УПСР, зважаючи на той розмах і характер, які прибрав революційний рух на Україні, надаючи велике значіння більш ніж року революційного виховання мас — з одного боку, з другого — зважаючи на неминучість революційного розв'язання міжнародною демократією тягара всесвітньої завірюхи, — розглядає сучасну реакцію на Україні, як тимчасовий занепад революції, причинами якого являються:

1. Відсутність міцних організацій в центрі і, що головне, на місцях, які тільки й могли бути опорою революційного руху і в потрібний момент дати належну одсіч контрреволюції;

2. Однобока національна політика Української Центральної Ради, від якої з самого початку українська демократія вимагала відповіді на цілий ряд соціальних запитань, конкретизація і повне розв'язання яких тільки і могло утворити ґрунт для об'єднання всього українського трудового люду круг своїх провідних органів і навпаки — зволікання яких, разом з виключно національним курсом в політиці, викликала недовіря в масах і більшовицький рух, як реакцію на тогочасне становище;

3. Руїнуючий більшовицький похід на Україну, який розбив і здеморалізував трудові верстви громадянства, який своїм нерозумінням національної справи і централізмом викликав шовінізм в народніх масах, утворив ґрунт для національного сепаратизму і державництва та їх угоди з німецькою мілітарною силою, з ліквідацією якого (походу) неминуче були зруйновані або й ліквідовані організації революційної демократії на Україні;

4. Гнучка і непевна внутрішня політика Малої Ради та її правительства — ради народних міністрів, що хиталась між дрібнобуржуазними та трудовими класами суспільства, подаючи можливості для прискореної організації реакції, відходячи чим далі більше від революційної демократії і не даючи їй змоги організуватися, під значним впливом-натиском в цьому напрямкові на український уряд інтернаціональної, з окрема німецької імперіалістичної буржуазії;

5. Недопустима і злочинна, з точки погляду міжнародного соціалізму, спілка українського уряду з німецьким мілітаризмом дискредитувала Українську Центральну Раду в очах широких трудових верств, компромітувала саму ідею національного визвольного руху і українські соціалістичні партії, деморалізувала українську демократію, об'єктивно вела до ліквідації всіх завойовань революції — відкривала широке поле на Україні для діяльності інтернаціональної реакції, що в особі німецької буржуазії, опираючись на баїгети австро-німецького війська на Україні, користуючись відсутністю військової сили Республіки і браком міцних організацій демократії, одверто виступила на допомогу буржуазії в її боротьбі проти земельної реформи та інших соціальних реформ, переслідуючи свої цілі, а саме: а) перетворення України в свою колонію; б) відібрання назад всіх своїх уступок Берестейського миру, заключеного під натиском військових обставин на західному фронті, і бажання в спільному порядку використати політичні обставини в Росії з метою знесення свого імперіалістичного противника; в) утворення на Україні фіктивно-автономного уряду, який би послухно виконував всі вказівки з Берліну в напрямі політичної та соціальної нівеляції з метрополією; незадоволеність видимістю ліберально-демократичної політики Української Центральної Ради і острах того, що зі скликанням Українських Установчих Зборів може ця політика змінитись в бік революційного демократизму; г) бажання не допустити до революційних виступів трудові класи Німеччини, приспати їх військовими, «визвольними» та економічними перемогами німецької держави, щоб цупко тримати її в руках імперіалістичної мілітаристичної буржуазії;

і 6. Відсутність підтримки революційному рухові на Україні з боку міжнародної демократії, яка, будучи роз'єднаною з часів війни і зруйновання II Інтернаціоналу, не спромоглася дати належної організованої одсічі солідаризованим виступам чорного інтернаціоналу проти червоного.

III. Центральний Комітет УПСР, зазначаючи, що революційний рух на Україні мусів збачити і вступити в цю свою фазу занепаду через хибну політику попередніх офіційльних керуючих органів революції, через зруйнування організації демократії, а головне через безпосереднє втручання в хід подій сторонніх до цього часу чинників, через брак організації міжнародної демократії, роз'єднаної штучно-державними кордонами і війною, а через те відсутність солідаризованих її виступів, гадає отже, що повна успішність боротьби трудового люду проти теперішньої реакції за своє політичне, національне та соціально-економічне визволення можлива лише тоді, коли ця боротьба буде спиратися на класово та політично свідомі демократичні організації на Україні і провадитиметься в повному контакті з демократією інших країн, в першу чергу центрально-європейських держав, з якими зв'язав Україну хід історичних подій, — коли демократія цих держав підтримає в тій чи іншій мірі революційний рух на Україні з готовністю виступити в одверту боротьбу з своєю буржуазією.

Українська революція, будучи не тільки політично-національною, а й глибоко соціальною революцією, що з самого початку стрімко перетворилася в міжнародну революцію, поставила своїм політичним гаслом необмежену федерацію республік (що відносно України мало здійснитись шляхом постанови Українських Установчих Зборів), — несприятливими обставинами примушена була залишитись в національних рямках і в цім наближалась вже до свого завершення і закінчення. Привнесення ж тепер до неї елементу міжнародности неможливо штовхає її на цей шлях, шлях відновлення боротьби за здійснення своїх лозунгів — за збудування соціалістичного інтернаціоналу, ліквідацію всесвітньої війни, в яку зараз втягується українська держава, за скликання Українських Установчих Зборів, за Землю і Волю, за Федерацію.

Стоючи на старій позиції партії, зазначаючи, що гасло самостійності, як самоціль — являється лише зброєю в руках реакційної буржуазії, Центральний Комітет Української Партії Соціалістів-Революціонерів вважає, що державницькі змагання, необхідні зв'язані з імперіалістичними тенденціями, ослаблюють класову боротьбу працюючих і неминуче вступають з нею в конфлікт, через що незалежність держави не може бути кінцевим гаслом трудового люду в його боротьбі, а лише тактичним засобом для досягнення всесвітньої федерації.

IV. 1. Центральний Комітет УПСР, виходячи з усіх вищезазначених мотивів, буде — в революційній боротьбі за визволення українського трудового люду — координувати свої виступи з виступами міжнародної революційної демократії, заввавши найтісніші зв'язки в першу чергу з соціалістичними партіями Німеччини, Австро-Угорщини, Великої Росії, Польщі та інших сусідніх держав, і додержуватись неухильно класової тактики, що спирається на революційні організації трудового люду України, без яких ніяка боротьба, ніяке повстання не можуть мати позитивних наслідків і які міцними будуть тільки тоді, коли організовуватимуться під спільними гаслами, здійснення яких провадитиметься однаковою тактикою.

2. З огляду на те, що погрозою революційної боротьби може явитися також імперіалістичний, освічений деспотизм, коли німецька бюрократія піде на заздалегідь розраховані політичні і навіть соціальні уступки в своїй східній політиці в бік української демократії з метою приспати революційну енергію трудового мас, — Центральний Комітет УПСР до подібних компромісів ставиться неіаіивно, непримиримо ставиться до реакційно-буржуазного гетьманського уряду і висловлюється рішуче проти всякого угодовства з теперішньою політикою та входження в гетьманський уряд демократичних елементів.

3. Зважаючи на те, що передчасні виступи окремих сел і волостей приводять лише до перемоги над ними реакційної мілітарної сили, а в наслідок цього — підривають віру в революцію, вносять дезорганізацію і деморалізацію в маси, викликають марну і навіть шкідливу трату революційних сил, — Центральний Комітет УПСР буде утримувати селянство від таких неорганізованих виступів.

4. Стоючи на позиції міжнародного соціалізму і спільності інтересів працюючих всіх націй і країн і не визнаючи за метод класової боротьби шляху війни з утворенням військових фронтів, що неминуче розєднує і нищить сили самої демократії, засуджуючи озброєний похід більшовиків (московських) на Україну, Українська Партія Соціалістів-Революціонерів буде боротися проти деморалізуючих гасел, розрахованих лише на розпалювання національної ворожнечі, гасел виключно військового повстання і оружної боротьби проти німецького війська на Україні, а закликати до боротьби по внутрішньому, класовому фронту.

5. Виходячи з того, що австро-німецьке військо в ряді карательних експедицій і душитель народніх революцій не може бути довго триманим, що з розвіянням завоюницьких ілюзій в ньому неминучі заворушення, а з ними заворушення і в самих Центральних Державах, Українська Партія Соціалістів-Революціонерів буде вести в цьому напрямку пропаганду і організацію серед чужоземного війська на Україні.

6. Ставлячи метою викликати революцію, яка забезпечить всі вимоги українського трудового люду, УПСР з одного боку — вестиме неупинну і активну агітацію і боротьбу в цьому напрямкові, дезорганізуючи реакцію, її уряд, військову та політично-соціальну опору в центрі і на місцях, гуртуючи дезорганізаторські, партизанські відділи, що активно боронитимуть ідею соціалізації землі, стоятимуть на сторожі волі, не даючи змоги імперіалістичній реакції затемнювати класову свідомість видимими (показними) благами; з другого боку — одночасно провадитиме пропаганду, підготовку та організацію революційних центрів селянства і робітництва (земельні комітети, фабрично-заводські та залізничні комітети, ради робітничих та селянських депутатів, революційні комітети), щоб з гаслом рево-

люційного повстання солідаризованим і одноставним та одночасним виступом в центрі і на місцях, разом з організовано переведеним страйком, провалити реакційний уряд і захопити владу в руки демократії.

7. Маючи на увазі те, що, доки соціалістичні партії уявлятимуть з себе лише організовану меншість і доки міжнародна соціалістична демократія не утворить одного організованого цілого — не може бути переведений повний соціальний переворот, не може бути соціалістичної революції і диктатури трудової демократії в окремих країнах, Центральний Комітет УПСР вважає, що передача влади трудовому люду в особі рад робітничих та селянських депутатів можлива лише як на короткі часи революційного піднесення — оскільки революція твориться лише трудовим людом і на організації його спирається, оскільки не забезпечені ще здобутки революційного руху і не переможена реакція. — одночасно ж з тим має підготовлятися перехід формальної влади місцевим саморядуванням, обраним по п'ятисловній формулі, і парламенту в центрі, першим з яких мусять бути Українські Установчі Збори.

8. Констатуємо сприяючий для революційної роботи ґрунт і настрій серед трудових мас, зазначаючи, що гасло Українських Установчих Зборів являється нині тим гаслом, яке революціонізує маси, Центральний Комітет УПСР вважає за необхідне, щоб Українські Установчі Збори зібралися і відкрилися як в найближчому часі, висловили своє відношення до сучасних подій, звернулись до демократії всього світу з відозвою-протестом, з закликом до революційної боротьби проти інтернаціональної реакції та гетьманської влади, до об'єднання всієї української демократії в її боротьбі за землю і волю. *)

Не будемо аналізувати тут цієї „платформи“, звернім увагу тільки на одну точку її, а саме на ту, яка торкається відношення партії до російських соціаль-демократів більшовиків та їхньої політики на Україні і яка кидає світло на розвиток соціалістично-революційної думки на Україні. Прийнято було в ті часи і пізніше твердити, що лівниця української демократії просто копіювала (вдало чи невдало) російських комуністів. Однак дальший розвиток української революції і зазначена точка в „Платформі Ц. К. УПСР“, свідчать, що українська соціалістична думка розвивалась власними шляхами, хоч і користувалась при цім багатьма надбаннями всесвітнього, а в тому числі і російського соціалістичного руху. Як бачимо з „Платформи“, лівниця українських с.-р. гостро засуджувала похід московських більшовиків на Україну і то не тільки з тактичних міркувань, але й через різке розуміння моменту, через ідеологічне розходження з партією більшовиків. Партія обстоювала формально парламентарний демократизм, визнаючи радянську форму влади умовно, лише на час загостреної класової боротьби.

Додатком до наведеної „Платформи“ являється постанова Ц. К. Партії (від 3. червня) в справі внутрішньої тактики партії, якою розпускалися і ліквідувалися (з огляду на переслідування соціалістичних організацій гетьманським урядом) всі дотогочасні легальні організації партії і партія переводилась на нелегальний стан, а також санкціонувалась необхідність політичного терору партії проти „найшкідливіших

*) „Боротьба“ — Орган Ц. К. УПСР, ч. 1, Серпень (п. ст.), 1918. Рік видання 4.

і найвпливовіших представників реакційної деспотії в центрі і на місцях, як рівно і представників інтернаціональної контрреволюції на Україні.*)

Таким чином, між правицею і лівицею було дуже глибоке розходження, яке творило з двох частин української демократії два майже цілком ворожі табори. Ясно, що всі спроби правниці української демократії дійти до якогось порозуміння з генералом Скоропадським чи з німецькими генералами, всякі форми легальної, так би мовити, парламентарної боротьби з диктатурою буржуазії, засуджувались лівицею, як угодовство і зрада соціалістично-революційним ідеалам та як зламання класової пролетарсько-селянської тактики. Замість порозуміння з генералом Скоропадським та з німецькими генералами, лівиця шукала порозуміння з революційно-соціалістичними групами Європи та зокрема з німецькою демократією. Маючи тверде переконання, що панування контрреволюції на Україні являється тимчасовим і що соціально-економічне, й разом з тим і національно-політичне визволення українського народу прийде тільки в наслідок перемоги працюючих мас всього світу над всесвітньою буржуазією, лівиця української демократії не надавала позитивного значіння гетьманській державності навіть з національної точки погляду і висміювала та засуджувала всі заходи правниці коло „українізації“ чи демократизації цієї державності.

*) „Політичний терор, — говорилося в постанові, — впливає з поглядів революційного соціалізму на долю людської особи в історії; на нього нам дає право недавнє революційне минуле і сучасне... Систематичний терор, сполучений з іншими формами одвертих масових виступів (робітничих страйків, селянських аграрних заворушень, демонстрацій, саботажу тощо), набуває величезного значіння: він веде до дезорганізації ворога. Крім дезорганізаційної ролі, терор одночасно послуговує пропагуванню й агітації, уявляючи з себе форму одвертої боротьби, яка проходить перед очима всього народу, руйнує авторитет уряду і викликає до життя нові революційні сили... Нарешті, терористична діяльність нелегальної революційної партії є засобом самооборони і охорони організації від шкідливих елементів, шпигунства та зрадництва. Терористична діяльність припиниться тільки після перемоги над реакційним деспотизмом і повного відновлення всіх політичних громадянських свобод.“ Чи дійсно УПСР виконувала в часи гетьманщини індивідуальні терористичні акти, не відомо. Помітний терористичний акт тих часів, а саме вбивство в Києві 30. липня 1918. командуючого групою німецьких військ на Україні генерал-фельдмаршала Айхгорна, був dokonаний російським лівим соц.-рев. (з постанови Ц. К. Партії) Б. Донським (Б. Донського було сіймано і публічно повішено Німцями в Києві ж 10. серпня). Інтересне відношення виявили до факту вбивства Айхгорна різні верстви і групи українського суспільства. Само собою розуміється, що генерал Скоропадський оголосив з цього приводу спеціальну грамоту, в якій вихваляв заслуги Айхгорна перед українським народом; німецьке командування шляхом військових наказів зарядило жалобу по всій Україні і в деяких місцях (Київ, Житомир) ввело стан облоги. Головний Комітет Партії Соціалістів-Федералістів виніс спеціальну постанову в справі вбивства Айхгорна, якою засуджував вбивство, як злочин, і висловлював співчуття „німецькій державі“, підкресливши, що „вбивство зроблено чужинцем — ворогом українства.“ „Робітнича Газета“ вмістила аж в двох числах передові статі з приводу вбивства з підкресленням, що вбивства міг доконати тільки ворог української держави, не-Українець. Спеціальні українські делегації одвідали німецьких генералів і висловили їм своє співчуття та заманіфестували непричетність Українців до вбивства. Зовсім окремо від цього українсько-патріотичного табору стояли укр. с.-р. (ліві), які похвалювали вчинок рос. с.-р. і ганьбили правницю української демократії за її запобігання перед Німцями, затушування соціально-політичного характеру вбивства і умисне підкреслювання національного моменту в цій справі.

Вже в першому нелегальному числі „Боротьби“ (ч. 1, серпень 1918.) українські с.-р. в статі „Угодовці“ писали з приводу Меморандума Всеукраїнського З'їзду Земств до гетьмана:

„Все там (в меморандумі) єсть. Одне тільки забули панове земці — це сказати хоч словечко, що вони не визнають самої гетьманщини, забули про те, що „пан гетьман“ — узурпатор і ставленик чорної сотні, ворог смертний українського народу. Та, мабуть, і не забули, а просто готові пійти поруч не то що з „ясновельможним“, а з самим дідьком по дорозі до влади і за сочавичну юшку участі в „державній роботі“ продати своє первородство, свої політично-соціальні гасла і, головне, — допомогти інтернаціональним феодално-дворянським і буржуазним колам прикрити їх чорну роботу „демократичною“, жовто-блакитною киреєю.

... Легко зрозуміти, чому всі оті „соціалісти“ і „демократи“, котрі в часи революційного підйому викидали самі „большевицькі“ гасла, аби вдержатися при владі, тепер так легко „отряхають прах“ своєї революційності; одне тільки являється незрозумілим: кого хочуть обдурити українські тонкі політики, удаючи невинних немовляток, котрі не знають, що гетьман — це маріонетка в руках чорносотенних аграріїв та інтернаціональної буржуазії, що сам „пан гетьман“, навіть розчулившись своїм патріотичним серцем від плаксивого принадавання українських „політиків“ до його „ясновельможного“ плеча, зможе уділити їм по-сади хіба своїх камердинерів, конторщиків, найбільше — управляючих власними мастками, але ніяк не більше, і що, нарешті, чорні сили, котрі стоять за гетьманом, поки вони мають силу в своїх руках, не потребують льокаїв з жовто-блакитними стрічками, а звернуться до них за піддержкою в той момент, коли сили у чорного інтернаціоналу будуть за слабії проти сил працюючих. Чи українські „демократичні“ політики бачать вже ту слабкість „чорних“ і хочуть піддержати їх панування за ласий шматок з панського столу? А коли так, то зірвіть із себе, панове угодовці, соціалістичні і демократичні ярлички і не дивуйтеся, що нарід в час перемоги над ворогом прожене разом з господарями і їх вірних слуг. Не той тепер час, щоб „опозиція короля“ когось обдурила.“

Коли ж утворився Український Національний Союз, українські с.-р. (інтернаціоналісти, як вони себе називали) повели проти нього рішучу боротьбу.

„Наше розуміння національної справи, продиктоване основними постулатами міжнародного революційного соціалізму та виразно сформульоване програмою УПСР і постановами партійних органів, — писала „Боротьба“ (ч. 2, жовтень 1918.) в статі „Український Національний Союз“, — проводить різку межу поміж УПСР з одного боку і тими національно-демократичними, буржуазними та псевдосоціалістичними партіями та організаціями, які створюють так званий „Український Національний Союз“.

Як гола ідея „утворення міцної самостійної української держави“ (Статут У. Н. Р.: § 1, п. а) прикрита лише фіговим листячком купецького лібералізму (п. п. б і в § 1), так і тактика Союзу, що виявилась досі в оббиванні порогів німецької влади та у мудрих політичних комбінаціях, які переслідують мету українізації сучасної реакції, замість боротьби з нею, — не тільки виключають для УПСР всяку можливість співробітництва в „Союзі“ (в центрі і в його філіях на місцях), але й ставить завданням партійних органів та усіх членів партії рішучу боротьбу з впливом „Союзу“ на трудівничі маси, невпинне роз'яснення дійсного змісту „істинно-українських“ ідей цих „союзників“ та пропаганду партійної точки погляду на проблему нації та держави. *)

*) Формулювання „партійної точки погляду на проблему нації та держави“ знаходимо на початку статі, яку вгорі цитуємо. „За часів всесвітньої війни, — читаємо там, — коли перед небезпечкою революційних заворушень поставлено на карту дальніше панування буржуазії, проти зросту соціалістичної акції й найліпшим засобом оборону сучасного соціального status quo є втягування працюючого людю в різноманітні національно-державницькі орієнтації. У націй „велико-

УПСР глибоко переконана, що український нарід не має по суті нічого спільного з Українською Державою — все одно чи монархичною, як нині, чи буржуазно-республіканською, про яку мріють наші націонал-патріоти. Борючись за політичне і соціальне визволення — за можливість широкого розвитку своєї національної, народної культури, пролетаріят України, як і всякий інший пролетаріят за часів капіталізму, не має вітчизни. Він лише має її завоювати і зробити це не в союзі з 'своєю' національною буржуазією, а в жорстокій боротьбі з нею, в великій всевітній боротьбі пригноблених проти гнобителів, в інтернаціонально-революційній боротьбі за зруйнування сучасного ладу і встановлення соціалізму“.

Пізніше, вертаючись в огляді міжнародної ситуації на передодні мира ще раз до порушеної теми (в зв'язку з лозунгом визволення пригноблених націй, встановленням воюючими державами), „Боротьба“ писала про відносини на Україні:

„Історичні умови життя на Україні спричинилися до висунення в боротьбі прагнучих мас поряд з ідеєю соціального визволення й ідею визволення національного. Але в розвитку цієї боротьби, особливо за останній час, завдяки ре-

державних' роллю такого затуманюючого фактора відігравали різні теорії, історичних місій, 'расового призначення' і т. и., а також псевдовизвольні лозунги, за якими ховались захватницькі, грабіжницькі наміри. Поміж націй же, 'малих', 'неісторичних' — буржуазією в тих же цілях старанно ширяться та підтримуються сепаратистсько-самостійницькі тенденції та прищеплюються народним масам стремління до національно-державного будівництва, — стремління, які є не тільки чужими, але й цілком ворожими незалежній класовій політиці пролетаріату.

Різнобарвні ілюзії пролетаріату, зв'язані зі зростом та зміцненням власної держави, приводять до найгіршого опортунізму, до міжкласового співробітництва й протиприродного об'єднання по 'національно-державному' фронту, наслідком чого відкриваються для пануючих класів широкі можливості дрібними подачками та 'незначними реформами' остаточно присипляти революційний дух народу й утримувати його від широкої пляномірної боротьби за повну перебудову сучасного ладу. Але ціною соціальних уступок, ціною повної ліквідації революційних змагань і заміни класової боротьби горожанським миром не досягається також жадних поліпшень в справі національній. Національний гніт є шкідливий для мас не тільки тому, що горожанські свободи зводяться на рівень в атмосфері національних обмежень, але ще в більшій мірі тому, що національні утиски утримують нарід в темноті, перешкоджають зросту класової свідомості та одволікають увагу мас від основи всякого поневолення — соціальної нерівності. В боротьбі пригнобленого люду за своє всебічне визволення національна боротьба (так само, як і політична) мусить отже трактуватись, як засіб, і не заступати собою класової боротьби, тим більше недопустима підміна нею остаточної мети — встановлення соціалістичного ладу, в межах якого лише можливе здійснення повної, всебічної суверенної волі людини.

В той час, як свідомість національної кривди мусить відігравати роллю революційного фактору, буржуазній політиці всіма силами штовхають пролетаріят до державницької ідеології, заманюючи його обіцянками національного визволення шляхом створення власної національної держави. Захоплення гаслом національного державництва, розбиваючи солідарність всевітньої трудової демократії і підмінюючи революційну ідею нації консервативним лозунгом держави, віддає національній буржуазії монополію на експлуатацію мас в межах країни та на імперіалістично-завойовницьку політику зовні.

Держава, як така, була й є механізмом цієї експлуатації, знаряддям поневолення більшості меншістю, і централізована національна держава ще в більшій мірі, ніж федеративна. Тому змагання соціалістів в справі національній мусять стреміти до одвойовання ступінь за ступнем признання національних колективів та до передачі їм значної частини функцій сучасної держави, аж до перетворення її зрештою у федерацію автономних, національно-персональних (екстериторіальних) епілок“.

ставрації по фронту соціальних завоювань і призрачній можливості забезпечення національних здобутків революції, українські соціалістичні партії висунули на перший план момент державно-національний, виявивши таким чином свій дрібно-буржуазний характер і крайній опортунізм, вступивши в співробітництво з сучасним реакційним урядом, якому послідовний соціалізм тільки і може проголосити непримиримість в боротьбі.

Таке одверте виявлення національно-державницької фізіономії українських партій, що звуть себе соціалістичними, виставляє їх у їх справжньому ідеологічному вигляді, чужому і навіть ворожому ідеї революційної боротьби за соціальне визволення працюючих. Спіраючись на чужоземні кола і уряди в своїх закулісних комбінаціях по зміцненню українсько-гетьманської держави, вони дискредитують і цинічно профанують саму ідею національного визволення в очах трудових мас, кидаючи їх в обійми тих російських лівих соціалістичних партій, котрі досить яскраво виявили за час революції нерозуміння національного питання і свій імперіалістично-централістичний шовінізм.

.... Момент вимагає висунення на передній план ідеї міжнародньої боротьби єдиним фронтом працюючих усіх країн проти сучасного ладу, непримиримості в цій боротьбі, різкого відмежування від усіх тих проміжних груп і партій, котрі своїм угодовством і опортунізмом розбивають сили всесвітнього пролетаріату, затемнюють його класову свідомість і примушують його служити чужим і ворожим йому цілям і інтересам.“ („Боротьба“, ч. 3, жовтень 1918.)

Отже — працюючі не мають за часів капіталізму батьківщини; вони мають її доперва завоювати і то не шляхом утворення єдиного національного фронту, а класовою боротьбою працюючих проти гнобителів в міжнародньому масштабі. Такою була позиція лівого крила української демократії, і на ній була побудована і тактика лівиці.

Будуючи всю свою роботу на інтернаціональній ґрунті, маючи переконання, що диктатура буржуазії на Україні швидко буде повалена і що революційна хвиля захопить і європейські країни, лівиця української демократії натурально живо цікавилась і дебатовала в часі чорної гетьманської реакції питання про методи дальнішої класової революційної боротьби на Україні, зокрема важне питання про радянську форму влади. Компромісова позиція Центр. Ком. партії, зазначена в „Платформі“, яка формально обстоювала парламентарний демократизм і тільки умовно, на час революції, визнавала доцільність радянської влади, як методу боротьби, не задовольняла лівіших елементів партії. На цій ґрунті в місцевих партійних (нелегальних) організаціях доходило до дуже бурхливих дебатів і розходжень, що часом кінчались цілковитим виходом окремих осіб і цілих груп зі складу партії. Для прикладу вкажемо тут на дебатоване зазначеного питання на партійній нараді Харківщини 14.—15. липня 1918. Група членів партії гостро критикувала те місце „Платформи“, де говориться про Установчі Збори, і зазначала, що вся партійна праця повинна йти під льозунгом „вся влада радам трудової демократії“, і, відповідно до цього, група запропонувала і свою резолюцію. Резолюцію більшістю було одкинуто, після чого група покинула нараду і одночасно заявила про свій вихід зі складу партії. В мотивованій заяві цієї групи з приводу її виходу читаємо:

„Покидаючи губерніальну нараду і одночасно виходячи зі складу нелегальної партії У. С. Р., ми рахуємо необхідним вказати ті мотиви, завдяки яким наша присутність навіть у поновленій нелегальній партії надалі не можлива:

УПСР в останні часи революції дуже скомпромітувала себе в очах трудового народу, що виявлялось особливо після октябрського перевороту. Замість

коаліційної влади, октябрьський переворот висунув гасло влади трудової революційної демократії; це гасло було піднято революційно-соціалістичною партією Росії і було піддержано тільки окремими особами з членів УПСР. Позиція партії в цілому до цього часу була досить невиразною, а на ділі праві течії в партії задушили ліву течію, завдяки чому Центральний Комітет, а також Рада Міністрів і Центральна Рада, де були переважно У. С.-Р., повели націоналістичну політику, одкинули від себе трудові елементи України, кинувши їх до большевиків. Особливого напруження досягла ця політика тоді, коли так звана УПСР заключила спілку з германськими імперіалістами для того, щоб задушити соціалістичну революцію на Україні.

В останні часи, вже після утворення гетьманської влади, УПСР лівої течії задалась ціллю розпустити ганебний склад партії і заснувала нову нелегальну партію певних людей, що міцно стоять на ґрунті революційного соціалізму, але знова обраний нелегальний Центральний Комітет став на платформу не революційну, прийнявши тактику угодовства, виставивши в цей тяжкий час для революції гасло Установчих Зборів, коли за владу рад бореться пролетаріат і трудове селянство Росії. Завдяки такому напруженню роботи нового Центрального Комітету, в партію входять бувші члени УПСР, ці зрадники трудового народу, в той же час члени, які стоять на платформі влади рад, з партії виключаються; через це ми гадаємо, що „Платформа Центрального Комітету“, в якій зазначено, що єдине революційне гасло є гасло Установчих Зборів, є платформа угодовнича, тоді як в цей тяжкий для революції час необхідно стати на ґрунт класової боротьби і вести організацію трудових мас не в парламентських установах, в які поруч з трудовими елементами входе і буржуазія.

Ми, у. с.-р. лівої течії, в межах такої партії рахуємо надалі залишатись неможливим і покадаємо її, як партію, котра пішла не шляхом революційного соціалізму, а шляхом правих російських соц.-рев. та меншевиків — шляхом угодовства.“

Щі розходження і шукання ясної партійної позиції виявились і на Всеукраїнській нараді Емісарів УПСР, що відбулась нелегально 19.—22. серпня 1918. р.*). Хоч Нарада мала на порядку денному майже виключно технічні питання і по принциповим питанням резолюцій не ухвалювала**), проте в дебатах і в проектах резолюцій ідеологічні шукання мали велике місце. Палкі дебати викликало перш за все питання: чи нелегальна УПСР являється цілком новою ідеологічно партією, чи тільки „відшуканою та відродженою“ старою українською соц.-рев. партією? Меншість присутніх на нараді була тієї думки, що твориться цілком нова партія, більшість доводила, що і формально й ідеологічно нового нічого не твориться. „Ми залишаємось при старій ідеології партії, — говорив один промовець (т. Світляк***), — і тільки позбуваємось наносного елемента, який не відповідав партійним вимогам.“ „Ми лише відшукали, відродили справжню свою партію — УПСР, бо її забруднили і направили в чуже її русло наші мартовські гості“, — говорив другий (т. Брат). „В нашій старій партії було

*) На нараду прибули губерніяльні партійні емісари Київщини, Поділля, Волині, Херсонщини, Полтавщини, Харківщини і Чернігівщини і головні емісари Ц. К. партії по справах внутрішніх, зовнішніх, бойових, а також представник літературного відділу Ц. К. та Секретаріату партії — всього 14 чол.

**) На порядку денному стояли такі питання: 1. Доклади з місць. 2. Партійні організації. 3. Про партійний апарат. 4. Відношення УПСР до інших партій та професійних спілок. 5. Бойові організації партії та відношення до них груп і емісарів Ц. К. партії. 6. Партійна контр-розвідка й її організація. 7. Справа скликання партійного з'їзду і 8. Віжучі справи.

***). Наведені тут прізвиська промовців являються псевдонімами.

багацько розходжень, — говорив т. Барон, — були розходження по питанням національному, земельному, і ми пішли найдалі в розрішенню цих питань, права ж частина нашої партії залишилась в болоті. Через це ми маємо себе вважати новою течією в старій партії.“ І так далі. Більшість взяла гору. Хоч і без резолюції, але було прийнято, що нового нічого не твориться, лише відроджується та відшукується старе. На ділі ж це було не зовсім так, коли мати на увазі старий партійний програм, ухвалений на II партійному з'їзді. Партійний програм виразно стояв на ґрунті парламентарного демократизму і буржуазної революції, намічаючи соціалістичну революцію тільки як завдання далекого майбутнього. В той же час партія в цілому, в своїй практичній діяльності пішла далі, переходячи поволі на ґрунт визнання соціалістичного характеру сучасної української революції, що й було, між иншим, зафіксовано на III партійнім з'їзді, а також і виступами партійної фракції в Центральній Раді в кінці 1917. і в січні 1918. р., коли фракція домогалась встановлення на Україні влади рад робітничих і селянських депутатів. Ще далі, само собою розуміється, йшла в цім напрямі ліва течія УПСР, хоч і намагалась удавати, що в сути річі ні про що нове не йде. В дійсности ж творився новий світогляд, нова тактика, хоч зародки їх і можна було відшукати в старій партійній програмі (в її частині-махімум).

Характерними являються далі дебати (що виникли на нараді наче б то побіжно) про класову базу партії, а саме — вказівки багатьох промовців на необхідність не тільки поширити партійну роботу на міський пролетаріят, але навіть перенести центр її ваги на пролетаріят з селянства. „Ми повинні спіратись в своїй роботі головним чином на класу робітництва“, — говорив т. Моджук. „Ми повинні повести широку, енергійну органічну працю серед робітництва, щоб відбити монополію впливу соц.-дем. і большевиків серед фабрично-заводського пролетаріату“ — говорив т. Отелло, докладчик по питанню про партійні організації та партійний апарат. В цім, звичайно, не було нічого дивного. Стаючи на позицію соціалістичної революції, повної перебудови капіталістичного суспільства на цілком нових основах, партія мусіла шукати і відповідних верств, покликаних історично до цієї великої місії, мусіла наповнити цілком конкретним, ясним змістом традиційну партійну формулу „трудодивий нарід“, яка виявила досить велику еластичність в часі революції, віддавши перевагу в партії правіці.

Нарешті, інтересними являються і дебати на нараді про місце в революції національно-державницького моменту і, до певної міри в звязку з цим, про відношення партії до „державницьких“ українських соціалістичних партій і до лівих російських соціалістичних партій (большевиків і лів. соц.-рев.). На цім питанню ми схилялись вже вище і тут не будемо повторюватись наведенням промов, виголошених на нараді. Всі члени наради зазначали необхідність розв'язання в революції не тільки соціально-економічних, але й національного питання, нарікаючи на марксистів за їх легковажне відношення саме до складного національного питання. Але „державництво“, як голий льозунг, як самоціль, відкидалося промовцями; позиція „українських союзників“ засуджува-

лася, як контр-революційна. В той же час засуджувалась і тактика російських большевиків та лівих соц.-рев. в національній справі, особливо українській.

„З комуністами (російськими), які борються вже з соціалістами і теж являються партією державницькою, що бореться за російську державність, а також з російськими лівими соц.-рев., що стремлять йти в купі з большевиками, співробітництво для нас не можливе“, — говорив т. Моджук.

Зокрема, що-до російських большевиків, то вони зовсім не користувались симпатіями українських соц.-рев., і на нараді можна було чути на їх адресу, як також і на адресу рос. лівих соц.-рев., гострі закиди не тільки за їхню національну, але й соціальну політику. Так, приміром, т. Брат говорив в справі відношення УПСР до лівих російських партій:

„З ліва від соціалістичних партій існують комуністи, до яких відноситься і така партія „класичного непорозуміння“, як партія лівих соц.-рев. Не може бути об'єднання з цими партіями, бо ми — соціалісти, вони ж — комуністи, що ведуть завзяту боротьбу з соціалізмом і нами, соціалістами.“

Для вирішення всіх болючих принципових питань, зачеплених на нараді, було ухвалено нарадою скликати в ближчий час V Партійний З'їзд. З'їзд цей, як сказав докладчик по цьому питанню т. Професор, мав „покласти нову еру в життя УПСР“, мав „скристалізувати і поглибити ідеологію“ партії.

Тим же часом, до З'їзду, після названої наради, УПСР продовжувала далі свою організаційно-політичну роботу на місцях. Не зважаючи на терор гетьманського режиму, на розгром багатьох партійних організацій і арешт активніших членів партії, партія поширювалась, закладаючи свої організації, як між селянством, так і між робітництвом, і організуючи партизанські загони для боротьби з поміщицько-капіталістичною диктатурою.

Розділ V.

Гетьманщина перед загибеллю.

14. Поглиблення реакції. Раз заведена поміщицько-капіталістична машина з холодною, питомою їй логікою працювала далі над поневоленням трудового люду. Ні селянські повстання, ні тим більше протести, делегації та поради-вимоги Національного Союзу не могли спинити їх. Навпаки, генерал Скоропадський почав входити в смак гетьманування, і його премер-міністр Лизогуб вже заявляв співробітникам німецьких газет (підчас своєї серпневої подорожі до Берліну), що „теперішня державна форма України ні в якому разі не має тимчасового значіння“, що „навпаки, в урядових українських колах і навіть в країні майже виключно панує погляд, що гетьманство, як традиційну і для України типову форму державного ладу, має бути збережено.“*) А другий

*) З розмови Лизогуба з представл. газети „Berliner Tagblatt.“

міністр (міністр внутрішніх справ І. Кістяковський) відновляв стару царську „охранку“ для боротьби з усіма, хто смів в тій чи иній формі виступати проти цієї „традиційної і типової форми“ дикого панування буржуазії на Україні.

Поруч з все новими заявами про відновлення громадянських і політичних свобод, про прихильне відношення уряду до робітничих професійних організацій і толерантне відношення до економічних страйків, про прихильність до органів самоврядування, до української культури, про великі клопоти уряду в справі наділення селян землею, — поруч з усіма цими й иншими подібними ж лицемірними заявами продовжувався політичний терор, розганялись робітничі професійні організації, збройною силою припинялись економічні страйки (як, наприклад, залізничний страйк), розганялись далі рештки народніх самоврядувань, нищилась українська культура, гуляли, як і на початку, карні загони по селах, здиралися з селянства контрибуції.

На початку вересня було офіційно оголошено гетьманський закон „про зміну і поповнення“ закону про 8 год. роб. день, ухваленого Центральною Радою. „Зміна“ та полягала в повній ліквідації 8 годин. робочого дня. Згідно з новим законом, міністрові торгу і промисловости надавалось право одступати од вимог закону Центральної Ради що-до норми робочого дня і видавати про це відповідні постанови. Користуючись цим правом, гетьманський міністр торгу і промисловости й поспішив виробити (в другій половині серпня) законопроект про встановлення дванадцятигодинного робочого дня в металургічній промисловости. Так виглядало „законодавство“, капіталістична ж практика, керуючись „духом часу“, зопроводжувала таку експлоатацію робітництва, що перевершувала і гетьманські закони.

Капіталісти збивались все в тіснішу й тіснішу спілку визискувачів. 16.—20. серпня відбувся з'їзд заводчиків і фабрикантів України (так званого „Суозіфа“ — союза українських заводчиків і фабрикантів), під головуванням п. Оцуа. Метою з'їзду було тісніше об'єднання фабрикантів і заводчиків для більш успішної боротьби з пролетаріатом і викачування в свої кешені грошей з державної скарбниці. Вже в своїй вступній промові голова з'їзду, п. Оцуа вказав на „основний, первородний найнебезпечніший для самої класи гріх — відсутність зв'язання й єдності“ між капіталістами. З'їзд вітали гетьманські міністри і голова „Протофісу“ кн. Голіцин. Промовці підкреслювали необхідність „єднання промисловців з аграрною класою для оборони більш високих, спільних їм інтересів“ і найтіснішого співробітництва буржуазії в цілому з гетьманським урядом. З'їзд ухвалив низку постанов що-до „відродження рідної промисловости“, які зводяться до домагання, щоб гетьманське правительство ріжними державними заходами (звільненням капіталістів від податків тощо) і коштами допомогло „збіднілим“ капіталістам стати на ноги. В кінці з'їзд ухвалив текст проклямації до заводчиків і фабрикантів з закликом до самоорганізації і об'єднання біля „Суозіфа“. В тій проклямації між иншим говорилося: „Перше проміння державности, що заблищало над нашим краєм, дає надію на відродження нашої напівмертвої,

зруйнованої, знищеної оброблюючої промисловости. Тягар мобілізації, тягар соціальних спроб ліг на її плечі; ще більший тягар чекає її далі — будівництво держави. Революційні плани принесли нам лише розруху. Нехай же цей тяжкий досвід не мине даремно, нехай ні одна фабрика, ні один завод не лишиться по-за союзом та організацією; нехай всі зеднаються в єдиний організм, який би міг висловити свою волю.“ Перед закриттям з'їзду було обрано Раду Всеукраїнського Союзу Товариств Заводчиків та Фабрикантів.

Одночасно відбували свої з'їзди та наради й інші групи визискуючої класи: домовласники, млинарі, поміщики, які виносили свої резолюції, підганяючи ними гетьманський уряд до все більшого і одвертішого опікування інтересами цих груп. І гетьманський уряд спішив допомогти, уділити своєї батьківської уваги всім визискувачам і гнобителям.

В вересні було ухвалено вироблений домовласниками (під головуванням п. Дякова) новий виборчий закон про вибори до міських дум, який віддавав весь вплив в органах міського самоврядування буржуазії. В жовтні гетьман ухвалив вироблений поміщиками (під головуванням князя Голіцина) закон про нові вибори до земських самоврядувань, яким земства передавались до рук поміщиків.

Славнозвісний „земельний закон“, ухвалений гетьманським правительством, залишався єдиною ознакою турбот генерала Скоропадського про селянство, коли не рахувати карних експедицій. Поміщики вперто не хотіли поступитись хоч чим-небудь з своїх „святих прав“ на маєтки. Нарада землевласників, що відбулась в серпні місяці в міністерстві фінансів і обмірковувала статут Державного Земельного Банку (котрий мав допомогати поміщикам у спродажу маєтків), в своїй резолюції зазначила, що вона „вважає при існуванні Державного Земельного Банку будь-яку примусову продаж землі для утворення земельного фонду непотрібною“, а також „запевняє, що добровільний продаж землі вистарчатиме цілковито, щоб утворити фонд Банку для майбутньої парцеляції й розпродажу землі дрібним власникам“. Після цієї наради міністр земельних справ заявив, що „ні про яке примусове вивласнення приватно-власницьких земель говорити не доводиться, бо на ринкові спостерігається пропозиція земель по порівнюючи недорогих цінах“ („Роб. Газ.“ ч. 361, 6. вересня 1918.).

Великий поміщицький з'їзд (з невеликою домішкою селянської куркульні, котра впливу на з'їзді не мала, хоч і не завше солідаризувалась з поміщиками), що відбувся на початку листопада в Києві (при участі генер. Скоропадського і міністрів), potwierдив і розвинув резолюцію згаданої наради поміщиків при міністерстві фінансів. В резолюції з'їзду в земельній справі між іншим читаємо:

„6. При енергійному переведенні вищезазначених заходів (кредит, агрономична допомога, скасування сервітутів, урегулювання оренди, посередництво земельного банку при вільній мобілізації землі) всяке примусове перерозподілення земель буде зайвим. Разом запас земель досягає 700 тисяч десятин, тоб-то такої кількості, яка для пляномірного розподілення між хліборобами потребує не малого строку. Негайне значне збільшення цього фонду поведе тільки до того, що він буде лежати невикористаним.

7. Примусове перерозподілення землі не тільки зайве, але й не корисне для зміцнення дрібного сільського господарства, бо передбачає збільшення землекористування не тільки тих, що вміють хазайнувати, а поголовно всіх, хто має менш певної норми.

8. Мало того, заходи примусового перерозподілення землі не тільки зайві і некорисні, але й небезпечні, позаяк вони порушують принцип приватної власності. Цей принцип повинен бути недоторканий, і держава повинна обережно до нього відноситись, пам'ятаючи, що він є підвалиною самого державного існування.

Так остаточно було поховано земельну реформу — „зайву, некористну і небезпечну“.

Вся країна горіла далі в полум'ї повстань, езекуцій, політичного терору, направленого головним чином і в першу чергу проти української національно-свідомої революційної демократії.

Для характеристики того, як розвивались далі події на місцях, подаємо тут (за львівським „Ділом“ з 28. серпня 1918.) уривки з відкритого листа подільських громадян (під цим листом було 75 підписів) до гетьманського міністра внутрішніх справ, в якому говориться саме про те, як реакція, розгорнувшись, „привертала порядки“ на Поділлі:

„Вачучи українську пресу, яка доходить до нас з Києва, день у день поконфісковану, з білими пятами або і сторінками, звертаємось до вас — міністра Української Держави — через Галицьку Україну і подаємо вам до відома ряд правдивих подій, які мають місце на Поділлі, — писали громадяне з Поділля до міністра „своєї держави“.

Український народ нищиться матеріально, а українську інтелігенцію усовується з усіх урядових місць і вьязниться тільки за те, що вона українська. Не можна сказати, щоб вину цього поносили австро-угорські війська. Вони не знають обставин і у всіх полягають на інформаціях українських державних властей, а ті власти, набрані на Поділлі виключно з Великоросів, бувших чиновників за царського режиму або з поміщиків, ворожих Українській Державі. І це урядування відбувається так: поміщики зголошуються до повітових старостів і заявляють, що хотять стягати контрибуції за заподіяні їм шкоди. Повітові старости, не розглядаючи справи, не переслухуючи селян і без комісійного оцінення шкоди, відносяться до австрійської військової команди про військову асистенцію. Поміщик одержує чету австрійських садлатів, їде в село, приказує селянам зібратися на сільський сход і оголошує, що селяне мають заплатити йому таку-то суму до 4 або 6 годин. Часом продовжується реченець до 1 або 2 днів. Рівночасно заповідають, що, коли селяне не зложать належної суми в зазначенім часі, то заберуть їм худобу, посадять до тюрми, спалять село і т. и. І, дійсно, справа не кінчається на словах: по впливі назначеного кількогодинного часу починають війська братися до діла — в однім селі арештують людей (напр. в селі Гринчук заарештовано 19 людей), в другім забирають худобу (напр. в селі Завадівці забрано 70 штук худоби), а кілька биття дізнають люде, то річ звичайна. Де-куди побивають людей до крові (напр. в селі Яничинцях побили тяжко українські стражники, бувші поліцейські за царського режиму, Ф. Іваницького, П. Рачинського і багато інших). Рідко хто з селян відважиться спитати, яка комісія оцінила шкоду, чи поміщик має право стягати й скільки. За таке запитання з місця арештовують або б'ють, як бунтовщика. Навіть не можна того дня вийти з села, бо всі входи й виходи замкнені. Таким чином, стають поміщики самі суддями в своїх справах. Від цього немає жадного порятунку. Не помагають ні прохання, ні заходи; ніхто селян не вислухає. Поміщики накладають контрибуції довільно, без жадної контролю.

Навіть австрійські власти запримітили, що поміщики хотять відбити собі на селянах все те, що стра-

тили на війні, і накладають страшні суми на селян. З тої причини заборонили вони своїм нижнім органам давати військову допомогу раніш, ніж буде доведено наглядно, хто і скільки заподіяв шкоди. Однак на ділі того ніхто не придержується. Поміщики стягають не тільки те, що втратили, але в два-три рази більші суми, які виносять їх ціле майно. Контрибуції доходять в де-яких селах і до мільона карбованців. Один поміщик — Я. — ямпільського повіту похвалявся, що його ціле майно мало вартість 150.000 карб., а він стягнув собі 250.000 карб. В селі Гуківі наложено 20.000 карб. тільки за 'випас' першої конюшини на 40 десятинах, котра з причини посухи зовсім не вродилася. Це значить по 500 рублів з десятини... В селі Чайкові наложено 610.895 карб. контрибуції, в селі Несторівцях — 237.434 карб., в с. Гринчук — 254.600 карб. (Цілий фільварок таки в тім селі має 460 десят.). Арештовано 19 людей. Люде зложили вже 117.000 карб. — очевидно, продали коні, корови, щоб заплатити таку суму, а більше вже не мають грошей, і тому 19 людей сидять в тюрмі. В с. Залізцях наложено 633.000 карб. і т. д.

Навіть уневажнюють купно, заклучене з земельними комітетами в часі Української Республіки. В селі Гуменці продав земельний комітет селянам дрова з ліса по 75 коп. за чвертку. Селяне заплатили добровільно аж по 2 карб. 50 коп., а тепер Жид-орендар жадає від них по 20 карб. за чвертку, уневажнюючи давнє купно, що противиться всякому праву й австрійським приписам, котрі виразно говорять, що можна стягати контрибуції тільки за розграбовані річи. Закон про утворення тимчасових земельних ліквідаційних комісій, підписаний гетьманом дня 15. липня, зовсім не виконується. Він зостався мертвою буквою. Громадам не доручають копій прохань поміщиків про відшкодовання, не визнають для них судових днів, ніхто не поясняє селянам, що вони мають право відкинуку постанов повітових комісій до губерніяльної комісії, так що селяне взагалі не мають ніякої змоги боронитися. До селян приходять пани поміщики і орендарі з відділами війська на ексекуції, диктують селянам величезні суми і зараз-таки стягають оружною силою.... Ексекуціями забирають для поміщиків худобу, корови, немов би в рахунок відшкодовання, навіть від вдів і малолітніх сиріт, котрі ніяким чином не могли брати участі в жадних грабунках...

Селяне оповідають і скаржаться, що 'людей бють, замикають в пивниці — гинлі та темні, заставляють робити панщину', що від контрибуцій та побиття 'селяне кидають свої рідні хати і тікають в ліс і хто куди попав', що 'за найменьший проступок людей ставлять по шию у воду'....*)

І дійсно. Панщина вже вповні вернула. Селян гонять до роботи на панські лани, без огляду, чи своє поле оброблене, чи ні. Недавно видав повітовий староста в Кам'янці на Поділлі панщиняний указ, в яким грозить українському населенню, що кожного, котрий не буде робити панщини, зашле на тяжкі роботи в Австрію і Німеччину (Оголошення з 19. липня 1918.).

Ще гірше відношення тих властей до української інтелігенції. Вистане голословний донос, що якийсь Українець — аїтатор, щоб його українські власти арештували й держали місяцями в тюрмі без суду. Особливо важко терпить народне вчительство. Українські державні, чи радше поміщицькі власти на Поділлі, забороняють вистави, навіть царською цензурою дозволені українські пєси (як робить це повітовий староста поміщик Врублевський і начальник державної варті Великорос Новіцкій). То ті 'ліби українські' державні власти забороняють збори 'Просвіт' і доходять до того, що навіть на вчительські курси висилають малярську сторожу, яка з рушницями і байнетами сидить на лекціях (Брацлав). В Кам'янці арештовано рознощика українських книжок п. Грица за те, що розносив українські книжки на припоручення губерньської земської управи...

*) Це місце з листа (особливо оповідання селян різних повітів, до речі, частково сконфісковане галицькою цензурою) ми передаємо тут у скороченню. Автор.

Начальники державних варт на українські питання відповідають: „говорите ко ми тільки на общепонятномъ языкѣ.“ Розв'язано чотири повітові управи, що були в руках Українців. В Ольгополі замінено в урядах всі українські написи на російські....

По цілім Поділлі переповнені тюрми Українцями, які сидять там без всякої вини. Дійшло до цього, що австрійська команда видала наказ, щоби не переповнювати тюрем невинними людьми, бо дійшло вже до її відома, що арешти робляться з причин особистої помсти панів поміщиків. Але це нічого не помагає, і реакція лютує гірше, чим за царських часів.

Отці факти подаємо тільки як приклади до відома панові міністрові прилюдним способом, закріплюючи, що таких фактів можна зібрати тисячі.

Безперервні бійки між українським повставшим трудовим селянством і німецько-гетьманським військом переходили вже в справжні бої, дуже часто з вживанням артилерії.

Злочинні німецько-австро-угорські генерали без милосердя вигублювали в тих боях не тільки українське працююче населення, але й німецьких салдатів — тих же пролетарів та селян. Оборона генер. Скоропадського і поміщицько-капіталістичної диктатури на Україні коштувала Німцям дуже багато. Навіть після офіційних сводок німецького військового штабу полягло в тих боях біля 20.000 німецьких салдатів. Розстрілюючи селянство, випалюючи цілі села артилерією, німецькі генерали викликали до німецьких військ страшну ненависть з боку українського селянства. „Німці“ і поміщики — ці два явища злились в уяві селянина в єдиний образ лютого ворога, якого треба було нищити за всяку ціну і на всякім місці. „Німців“ почали забивати при всякій нагоді, як тих злодіїв. І це після того, як при Центральній Раді українській демократії вдалося було стерти в народній уяві сліди здержаного і почасти неприхильного відношення населення до Німців, викликаного чотирьохлітньою війною, і направити розвиток взаємовідносин між військами Центральних Держав і українським населенням на шлях людських, взаємно доброзичливих відносин, виключаючих всяку національно-шовіністичну ворожнечу. Та хіба німецьких генералів, цих типових реакціонерів, вірних слуг німецько-австро-мадярської буржуазії, обходила справа встановлення дружніх відносин між працюючими масами Німеччини й України! Хіба їм шкода було крові німецького робітника в салдатській шинелі і українського селянина, проліятої в бійках на степах і в селах України? Вони знали, що своєю злочинною роботою заслужать ласки російсько-польсько-єврейської та української буржуазії і поміщиків на Україні, знали, що без цього буржуазія на Україні не вдержить влади в своїх руках, що ген. Скоропадський моментально злетить зі свого стільця — і цього їм було досить, щоб вигублювати і німецьких салдатів і українських селян-працівників.

Поруч з класовою, соціально-економічною реакцією, йшла реакція і національно-політична. Ступінь за ступнем ліквідувались національні революційні здобутки українського народу, під голосні заяви гетьманського уряду про його „самостійницькі“ позиції. Та з часом і цих лицемірних заяв не стало. Під осінь 1918. в німецькій пресі почали появлятися все частіше й частіше голоси за необхідність зміни німецької політики на сході Європи — в Росії. Перелякана можливістю військо-

вого розгрому Антантою, німецька буржуазія почала шукати способів до зближення з Росією. Одним з таких способів мало бути знищення самостійних держав, що повстали на терені бувшої Росії при тій чи иншій участі Німеччини, і відновлення єдиної Росії. З цієї причини з великої „прихильниці“ самостійності України німецька реакційна буржуазія робилася все більшим ворогом її. Консервативна німецька преса почала писати, що „не може бути завданням німецького уряду противитися стремлінням України й інших державних областей до нового об'єднання з Великою Росією“ („Neue Freie Presse“, „Der Tag“, „Vossische Zeitung“, „Frankfurter Zeitung“, „Kreuzzeitung“, „Berliner Tageblatt“ й інші за серпень і дальші місяці). Де-які газети (як от „Berliner Tageblatt“ від 28. серпня 1918.) почали доводити, що між Українцями і Москалями настільки мінімальні різниці, що „розділ цих двох народів не дасться на довго удержати.“

Гетьманське правительство зраділо з такої зміни фронту німецькою буржуазією і сміливіше почало затагати на мотив „єдиної невідлимої Росії“. „Самостійник“ Лизогуб, — председатель ради міністрів, пробуваючи в Берліні (в серпні місяці 1918.), поспішив заявити своїм німецьким панам про готовність гетьманського правительства піти на федерацію з Росією. В „Berliner Tageblatt“-і (від 19. серпня 1918.) з'явилося велике інтерв'ю з Лизогубом, де Лизогуб заявляв, що керуючі кола на Україні в справі відносин до Росії стоять на ґрунті переяславської умови 1654. і що на базі цього договору можуть бути уложені федеративні відносини з Росією, а також заключено оборонно-наступальний союз.

Інтерв'ю це викликало цілу політичну завірюху на Україні. Російська преса без різниці напрямків вітала виступ Лизогуба; українська — виявляла обурення і незадоволення, називаючи всякі балачки про федерацію з Росією в той час абсурдними, особливо на ґрунті переяславського трактату 1654. Національний Союз оголосив гострий протест проти заяв Лизогуба, як „невідповідних дійсности та інтересам Української Держави“.*) Обурились і Українці, члени віденського парламенту. Лизогуб мусів писати спростовання до німецьких газет, що немов би розмова з ним була передана не зовсім точно, що він говорив про можливість федерації більш з теоретичної точки погляду і то про таку федерацію, яка зовсім не порушувала б самостійності Української Держави. Та спростовання нікого з Українців не задовольнило і не зменшило радості всіх „істинно-руських“. Гасло „федерації“ з бур-

*) Ось зміст цього протесту: „Український Національний Союз, ознайомившись з заявами голови Ради Міністрів гетьманського уряду і бувши під вражінням цих заяв, якими прокладається можливість зв'язку України з Росією, а, значить, і робиться погроза справі скріплення самостійності Української Держави; констатуючи разом з тим, що слова Ф. Лизогуба суперечать відповідним офіційним заявам Ф. Лизогуба і його кабінета тут на Україні, а також звертаючи увагу всього громадянства, що в оцінці нашого міжнародного і внутрішнього становища всі партії й організації, які входять в Український Національний Союз, стоять на зовсім иншій позиції, Рада Українського Національного Союзу виносить свій протест проти цих заяв, як невідповідних дійсности та інтересам Української Держави.“ („Роб. Газ.“, ч. 351, 24. серпня 1918. р.)

жуааною, монархичною, реакційною Росією, — лъозуні, який означав фактичне знищення української державности, повис в повітрі.

В Державному Сенаті, в Раді Міністрів повели похід проти української мови. Роспочату було для людського ока „українізацію“ державних органів припинили. Протести Національного Союзу в справі нехтування урядовими установами української мови не справляли жадного впливу на урядову політику в цім напрямі.*)

В той же час почали набирати все більш „дружнього“ характеру взаємовідносини між гетьманською Україною і Доном, що саме вів завзяту війну з червоною Московщиною. Зносини з Всевеликим Військом Донським (як назвали себе донські козаки, зорганізувавшись в автономно-державне тіло) почалися з досить кумедної ноти гетьманського уряду до отамана Донського Війська, надісланої в кінці липня. В цій ноті (підписаній Ф. Лизогубом, як міністром-президентом, і Д. Дорошенком, як управителем міністерства закордонних справ) гетьманський уряд висловлював свою готовність визнати Донщину самостійною державою, встановити з нею сталі кордони і завести добросусідські зносини, висловлюючи в той же час свій жаль з приводу того, що в декларації Всевеликого Війська Донського Донщина проголошується „самостійною демократичною республікою“ лише до „утворення єдиної Росії в тій чи иншій формі“ і що в згоді з цим „Донське Військо пропонує всім державам визнати його права на самостійне існування тільки до часу утворення в тій чи иншій формі єдиної Росії“; гетьманський уряд „вірив, сподівався і щиро бажав“, щоб Донщина визнала себе цілком і на всі часи самостійною державою. Після цієї ноти почалися жваві зносини між правительствами генерала Скоропадського і донського отамана генерала Краснова (не зважаючи на те, що Донське Військо не „вволило волі“ гетьманського правительства і не зріклося своєї єдинонеділимчеської декларації). 7. серпня 1918. було підписано представниками уряду Української Держави й Уряду Всевеликого Війська Донського умову, по якій Ростов-над-Доном, Таганрог і вся Донецька округа без згоди населення закріплялись за Всевеликим Військом Донським.**)

Про цю „закордонну“ політику гетьманського уряду „Робітнича Газета“ (ч. 356. 31. серпня 1918.) писала:

„Невідомо, в яких цілях наш уряд визнав Донську державу і вступив з нею у взаємовідносини. Ще можна було б зрозуміти цей крок, коли б він давав якісь вигоди українській державі в її теперішньому вигляді. Однак і цього немає. Пізніше український уряд підписав з Доном угоду, по якій віддавав йому всі заселені українським народом землі Донщини . . . Донські реакціонери прагнуть

*) В протесті-відозві з приводу замахів на українську мову Національний Союз писав: „Вороги української державности, користаючи з тої атмосфери, яка зараз зананувала в урядових колах, разом з одночасною байдужістю де-яких представників вищої урядової влади до цього важливого питання, а почасті і при явній де-кого з них допомозі, вживають всіх заходів, щоб відняти у мови української ті права, які їй належаться на Україні по праву, яко мови державної . . . Національний Союз невен у тім, що український народ в обороні прав свого слова, своєї мови зуміє дати належний опір ворогам українства.“ Союз домагався далі видання закону, яким би визначались права української мови, як державної.

**) Укладав трактат з Донщиною с.-ф. С. Шелухин.

до нової реставрації дореволюційного становища, щоб-то і до поневолення України. Чи можуть же бути у них якісь спільні інтереси з яким би то не було урядом або урядом самостійної України? Ми і в момент заключення угоди українського уряду з донським вважали цю угоду помилковим кроком з боку українського уряду. Тепер ця помилка набирає вже реального значіння і загрожує самим життєвим інтересам, як української держави, так і нації.“

Український Національний Союз запротестував. На засіданню Союзу 30. серпня було ухвалено в справі Донщини резолюцію,^{*)} в якій заявлялось, що „українське громадянство та народ ніколи не примиряться з фактом відокремлення та поневолення українського народу на Донщині“, і вимагалось перегляду умови.

Та справа йшла не до перегляду. Те, що спочатку може було для когось не зовсім зрозумілим в стосунках між гетьманським урядом і контрреволюційним Доном, далі набирало все ясніших форм. В той час, як Національний Союз складав свій протест, генерал Скоропадський вишивав по чарці з представником Всевеликого Війська Донського генералом Черячукіним, „поливаючи“ згоду. „Дружні“ відносини з Донщиною переходили в цілком приятельські. На засіданню Донського Військового Круга (в Новочеркаську, на початку вересня) посол України генерал Середин оголосив таку „грамоту Гетьмана України“:

„Звертаюсь до вас, козаки й отамани Всевеликого Війська Донського, з щирим привітом нашим — усього народу українського. Ось розмахнулися могутні крила орлів України і Дона і піднеслися високо під саме сонце; дозором летять вони над своїми зруйнованими землями, пильно слідкуючи за ворогом, що сіє розбрат, анархію і братовбивчу війну. Ми пильно слідкуємо за ворогом, віримо, що великі ще сили твердо була загартована воля у нас козаків, як не важкі переживання минулого. Промине тяжке лихоліття, і настануть ясні дні. Тихий Дон зіллється з Україною, що навіки зміцнить між ними братерські почуття й єднання в боротьбі з ворогом. І між цими двома державами пануватиме вічна приязнь. Дай же, Боже, укріпити братерський союз на славу України і Дона, і тоді нас не подолають ніякі сили. Амінь.“

^{*)} Ось її зміст: „Український Національний Союз, стоячи на сторожі державного єднання всього українського народу, довідавшись про попередню угоду урядів України та Всевеликого Війська Донського, по якій то угоді три округи: Ростовська, Таганрогська і Донецька, залюднені майже цілком українським населенням, відділяються мимо волі населення від України і віддаються під владу донського уряду, що позбавляє повних політичних прав українське населення, в кількості більше як півтора мільона людей; беручи під увагу, що нині ця безправність українського населення на Донщині являється закріпленою міжнародним актом (як відомо, згідно з п. 5. попередньої угоди, українське населення Донщини користується такими правами на Донщині, якими користуватимуться донські козаки на Україні, щоб-то корінне українське населення прирівнено в правах до чужинців); визнаючи, що умови про кордони, прийняті цією попередньою угодою, менш сприятливі, ніж ті умови, які були виставлені російським урядом, — вважає, що українське громадянство та народ ніколи не примиряться з фактом відокремлення та поневолення українського народу на Донщині. Конституючи, що минулого року кабінет Винниченка з державною гідністю боронив права нашого народу на Донщині і допоміг йому здобути собі політичну рівноправність (право на самоврядування та участь в організації вищої крайової влади). Український Національний Союз рішуче вимагає, щоби при складанні остаточної угоди з Донщиною твердо захищалися права українського народу і не було допущено його поневолення та безправности.“

„Грамота“ ця викликала буйну радість донських реакціонерів, що вже передчували перемогу над червоною Московщиною і снили на яву про „злиття“ не тільки „Дону з Україною“, але і всіх країв колишньої Росії в єдину неподільну російську державу „в тій чи іншій“ дореволюційній формі. У відповідь на „грамоту“ донський отаман відповів такою промовою:

„Тихий Дон сердечно дякує Україну за її привіт. Він дорогий нам тим більше, що Україна перша не побоялася визнати Всевелике Військо Донське самостійним і незалежним від Східної Росії. Сердечна участь у наших кривавих гратах дає нам надію гадати, що скоро буде час, коли ми зіллємося всі разом в одне велике ціле.

Коли зароджувалась велика російська держава, два міцних вартових стояли оплохом по грані руській, два багатирі київських — Добриня Никитич та Ілля Муромець. І жахалися їх Татари погані і Соловей-розбійник. Два славетних війська берегли ключі землі руської — військо запорізьке і військо донське. Іноді трудно було панові гетьманові — він кликав отамана донського йому допомогти, — і кров козака лилася по окраїні землі руської, і червоні жупани гайдамаків мішалися з синіми жупанами донськими. І коли задумував борзний наскок донський отаман — він кликав на Чорне Море і чайки запорожців.

Але злився Дон з Росією і визнав царем своїм Михайла Федоровича Романова, — і сказала разом з Доном Україна: „волимо під царя московського, православного“, і народилися на Україні відважні співробітники Петра — гетьман Скоропадський, і народилися Мордовець і Данілевський, і на дивний російський мові заспівав про Україну Гоголь“...

Так розшифровував донський отаман характер, значіння і ціль „дружніх звязків“, які встановляло гетьманське правительство з Доном. Спільний ворог — Східна Росія, спільна мета — відновлення єдиної монархічної дореволюційної Росії, в якій Скоропадський міг би рахувати, що найбільше, на тимчасове „відважне співробітництво“ з новим „собирателем“ російської держави, а українське населення — на засвоєння „дівної російської мови“. Конкретно ж, сьогодні справа йшла про спільну військову боротьбу „самостійного Дону“ і „самостійної України“ з „ворогом, що сіє розбрат, анархію і братовбивчу війну“ — з Східною Росією, з всеросійською революцією.

Ясно після цього, що наскільки „успішними“ були переговори гетьманського правительства з реакційним Доном, настільки безрезультатними, затяжними і безпредметними були мирні переговори з Східною Росією. Визнаючи самостійність Дону, коли він сам навіть того не хотів, відступаючи Донщині після одного росчерку пера цілі округи з українським населенням, гетьманське правительство в той же час до смішного чіплялось за всяку дрібницю в переговорах з делегацією Східної Росії в Києві, вимагало від останньої з'ясування „юридичної природи“ державного устрою Східної Росії і тому подібних „мудрих“ річей, перетворюючи мирові переговори в теоретичні, часто нікому не потрібні і кумедні диспути.*). Замість миру, гетьманщина готувалась до війни з Східною Росією (7).

Так поглиблювалась соціальна реакція і підготовлювалась поступово і ліквідація національних завоювань українського народу. Україн-

*) Головою української мирової делегації був сенатор С. Шелухин, який своїми виступами на засіданнях делегацій давав не малу розвагу громадянам в ті сумні та невеселі часи.

ська державність на очах підкопувалась в самих своїх основах. С. Ш е м е т (ватажок української селянської куркульні) даремно посилав безконечні „хліборобські“ делегації до „ясновельможного пана гетьмана“, даремно дорікав „хліборобові“ Лизогубові, що його політика суперечить „думкам, висловленим п. гетьманом в квітні місяці в листі до хліборобів-демократів“, даремно домагався „демократизації й українізації“ поміщицько-капіталістичної диктатури в інтересах „скріплення самостійності Української Держави“. У відповідь на таке надокучання „хліборобів“ гетьманське правительство заборонило скликання з'їзду „Української Хліборобсько-Демократичної Партії“, призначеного на жовтень місяць. І тільки „за поміччю самого пана гетьмана“, з великим трудом, після безконечного числа делегацій вдалось „хліборобам“ добитись скасування тої заборони і відбутися в кінці жовтня конференцію. Конференція ухвалила низку постанов, вислала нову делегацію до гетьмана з домаганням — „демократизувати й українізувати політику“, але „пан гетьман“ вже орієнтувався в другий бік. Він вже примушений був слухати нового пана — переможницю Антанту — і танцювати під її дудку, а не під самостійницьку сопілку „братів-хліборобів“ (8).

15. Українська демократична держава чи реакційна „Великая Россія“? (Кріза кабінету). Бачучи, що справа явно йде до ліквідації української державності і в той же час учитуючи опозиційні настрої в країні до гетьманщини та почуваючи за собою підтримку частини дрібної буржуазії і правіці української демократії, Український Національний Союз повів наступ на „пана гетьмана“, домагаючись від нього зміни реакційного кабінета міністрів на демократично-український. До ген. Скоропадського і до німецьких генералів ходили одна за одною численні делегації Союзу. Скоропадський і Німці, здавалось, почали подаватись. 5. жовтня „сам гетьман“ запросив до себе (через міністра закордонних справ Д. Дорошенка) представників Національного Союзу для розмови. Союз послав В. Винниченка (голову) та членів президії А. Ніковського (представника партії соц.-фед.) і Х. Швеця (представника селянської спілки). Бесіда відбулася, як писали газети, „в дуже прихильнім тоні“. Делегація висловила погляд Союзу на внутрішню і закордонну політику Української Держави, вказала на необхідність переведення демократичної земельної реформи. Генерал Скоропадський вдавав, що він з усім погоджується, і в газетах другого дня писали, що „по всіх питаннях, які порушено підчас розмови з п. гетьманом представниками Національного Союзу, виявилось, що погляди Національного Союзу і п. гетьмана взагалі сходяться“. Отже, „пан гетьман“ „згожувався“; треба було тільки усунути гетьманський кабінет міністрів, який цупко держався влади, вперто вів раз намічену політику і ні з чим, що виходило з боку Національного Союзу, „не згоджувався“. І Національний Союз повів проти кабінета міністрів енергійну боротьбу всіма можливими для нього засобами, намагаючись в першу чергу здіскредитувати його в очах Німців, які, під впливом поразок на фронті і внутрішніх ускладнень в Німеччині, починали виявляти де-яку „прихильність“ до демократизму.

В середніх числах жовтня Національний Союз оголосив (за підписом В. Винниченка — голови і П. Дідушка — секретаря) свою „Заяву про внутрішнє і міжнародне становище України“. В тій „Заяві“, розрахованій на громадську опінію Центральних Держав, Союз писав:

„Ми не вважаємо сучасний уряд на Україні повномочним і законним представником Української Держави. Сучасний кабінет міністрів, складений переважно з старих урядовців самодержавного російського режиму, чужий народові національно і ворожий йому політично та соціально, має опору тільки в невеличких колах великих аграріїв та королів промисловости, не розуміє і не може розуміти нових підстав життя, на які стає весь світ.

В той час, коли європейські держави рішуче переходять до широкого народоправства, на Україні уряд, позбавивши демократію всіх прав, змагається до повернення старого царсько-поліцейського ладу. В правительстві, в творенні державного ладу нарід не бере ніякої участі. На місцях знищено самоврядування і замінено самовладством повернених до влади колишніх жандармів і поліцаїв. Волю зібрань, слова скасовано. Методи репресій нагадують часи середніх віків: порють різками, закопують по шию в землю і т. п. Підпираючи реакційні класи, уряд сприяє розпаленому чуттю класової помсти, яка доходить до нечуваних форм експлуатації і знущання з селянства та робітництва.

Вийшовши з рядів російської царсько-самодержавної бюрократії, теперішній уряд і суть та форми свого думання має російсько-централістичні. Прагнення широким мас української нації до цілковитого національно-державного визволення більшости сучасного кабінету чужі й ворожі. Словесними нещирими заявами та жорстокістю цензурних репресій уряд хоче створити вражіння спокою в державі. Але вся діяльність його веде край до загибелі та руїни, а народні маси штовхає на шлях розлючености, одчаю та анархії.

З огляду на це, Український Національний Союз заявляє, що дійсним, законним представником Української Держави може бути тільки той уряд, який спирається на широкі демократичні маси українського народу. Тільки коаліційно-демократичний національний кабінет міністрів має право тимчасово, до нормального сформування народньої влади, стояти на чолі державної роботи. І першим завданням цього кабінету має бути негайна демократична аграрна реформа на підставі знищення великого землеволодіння і забезпечення землею трудового селянства. Негайно ж має бути вироблено виборчий закон до законодавчого повновладного органу української землі і переведено його в життя як найшвидче. Всі демократичні свободи, які є основою політичного життя в Західній Європі й які було здобуто революцією на Україні, але знищено сучасним урядом, мають бути повернені. Тільки в таких умовах наш край може стати до здорового, пляномірного відновлення всіх своїх великих сил і з повним правом виступити перед народами всього світу, як рівний учасник в розв'язанню великих міжнародних проблем.

Ґрунтуючись же на праві кожної нації на визначення свого національно-державного життя, так виразно проголошеному в мировій програмі Вільсона, прийнятій обома воюючими сторонами, а також спираючись на історичне та природне право кожного народу ґуртувати в одно ціле всі одірвані від його частин, Український Національний Союз вважає цілком природним і необхідним злучення в один державний український організм всіх заселених Українцями земель, які до цього часу через історичні та міжнародні обставини не ввійшли в склад Української Держави, цєб-то: Східньої Галичини, Буковини, Угорської України, Холмщини, Підляша, частини Бєсарабії з українським населенням, частини етноґрафічно-української Донщини, Чорноморії і Кубані.“

Між тим, світові події — наближення миру, домагання Вільсона „демократизації“ Німеччини, голоси антантських держав за відновлення старої Росії — докочувались своїми хвилями до України і викликали тут цілу політичну завірюху. Українські міщанські дрібнобуржуазні кола, користаючись з ослаблення реакційної юнкерської Німеччини,

спішили перебрати на Україні владу в свої руки. Московські круги на Україні, підбадьорені перемогою „союзників“, вже не зважали на вчорашніх своїх друзів — німецьких генералів і одверто орієнтувались на антантські держави, передовсім на Францію. Маючи певність, що антантські держави підтримають їхню боротьбу за відновлення єдиної Росії, московські круги на Україні поставили цю боротьбу на чергу дня.

Десять міністрів Лизогубового кабінету (Василенко, Афанасьєв, Ржепецький, Гербель, Гутнік, Романов, Зінківський, Вагнер, Колокольцев і Державний Секретарь Завадський) подали до Голови Ради Міністрів Ф. Лизогуба (в середніх числах жовтня) „Записку в справі зовнішньої політики України“. Міністри зазначали, що, з огляду на близький мир, вони вважають конче необхідним і невідкладним „визначити раз на завше курс зовнішньої політики України“. Дві можливості стеляться перед Україною, писали далі міністри: з одного боку, будування української держави може йти шляхом цілковитої сепарації від держав, що повстали на руїнах колишньої Росії, з другого — Україна може бачити свій добробут в добробуті інших „руських“ держав, що повстали на теренах бувшої Росії, і зокрема в добробуті Великої Росії. Перший шлях вважався авторами записки шкідливим для самої ж України і цілком одкидався; натомість визнавався єдино правильним другий. В зв'язку з цим Україна має узгайдувати в своїй закордонній політиці інтереси Росії в цілому і повинна з'явитись на майбутню мирову конференцію з твердим наміром „отстаивать тамъ общіе интересы и уже нынѣ ратовать за помощь всеми доступными средствами въ сверженіи большевистскаго ярма и за укрѣпленіе государственности на всемъ протяженіи бывшей Россійской Имперіи.“ Такий був зміст домагань десяти гетьманських міністрів.

17. жовтня їхня записка була офіційно зачитана на засіданні кабінету міністрів. Виникли гострі суперечки. Питання про відносини між Україною і Совітською Росією, що стояло на порядку денному (і було зреферовано міністром закордонних справ Д. Дорошенком), набрало, в зв'язку з запискою, бурхливого характеру. Десять міністрів пропонували розпочати військові операції проти Совітської Росії, викинувши лозунг відбудови єдиної великої Росії. Ф. Лизогуб, Кістяковський, Дорошенко, Бутенко і Любинський виступили проти: вони не годились брати на себе місію відбудови великої Росії і одстоювали, щоб на мировім конгресі Україна виступала тільки в своїм імені і боронила тільки свої інтереси. Дійти до якогось порозуміння не вдалося. Сталася урядова криза: 18. жовтня кабінет міністрів мусів податись в відставку.

Почалось формування нового кабінету Лизогубом. Московська буржуазія обурювалась і твердо трималась раз взятої лінії. „Кадети“ опинились в „опозиції“. Президія Головного Комітету К.-Д. Партії прийняла резолюцію, якою заборонялось членам партії брати участь в новому кабінеті; президія заявляла, що Головний Комітет стоїть на точці погляду „десяти міністрів“ і через це кадети не можуть брати участі в уряді, який формується на іншій платформі. *) Голова „Протофісу“

*) В ці дні в пресі виникло зацікавлення питанням федерації взагалі. Російська газета (київська) „Новости дня“ піднесла питання про можливість

князь Голіцин звернувся до ген. Скоропадського з телеграмою з приводу організації нового кабінету, в якій, в імені поміщиків, капіталістів, фабрикантів і промисловців, висловлювався проти коаліції з українськими національними елементами. В цій коаліції князь бачив небезпеку „соціалістичних експериментів“ і застерігав від єднання з українськими групами, які, мовляв, всі являються соціалістичними; в грізну годину, небезпечну для краю, не місце для спроб коаліції, кінчав голова „Протофісу“. Таким чином, „кіти“ гетьманичини відмовляли в своїй підтримці генералові Скоропадському і поміщикові Лизогубові, поскільки ті не брали одвертого курсу на „єдину неділиму Росію“ і намагались звязатись з українською дрібною буржуазією.

Національний Союз, здавалось, тріумфував. Генерал Скоропадський і Лизогуб звернулись до Союзу за кандидатами на міністерські портфелі. В. Винниченко заходився формувати кабінет. Кандидатів було подано. Але гетьман погодився тільки на частину їх. 19. жовтня було утворено новий кабінет міністрів в слідуючому складі: Голова Ради Міністрів — Ф. Лизогуб; міністр фінансів — А. Ржепечський; міністр військовий та морський — О. Рагоза; міністр закордонних справ — Д. Дорошенко; міністр ісповідань — О. Лотоцький (соц.-фед., бувший Генеральний Писарь в кабінеті В. Винниченка); міністр праці — М. Славинський (соц.-фед.); міністр народньої освіти та мистецтва — П. Стебницький (соц.-фед., бувший комісар Центральної Ради при Временному Правительстві); міністр доріг — Бутенко; міністр народнього здоров'я та опікування — В. Любинський; міністр продовольчих справ — С. Гербель; міністр внутрішніх справ — В. Рейнбот; міністр юстиції — А. Вязлов (соц.-фед., бувший волинський губерніяльний комісар за часів Центральної Ради); міністр хліборобства — В. Леонтович; міністр торгу і промисловости — С. Меринг (поміщик, сахарозаводчик). Кабінет вийшов „коаліційним“ — більшість в ньому належала „протофісовцям“, меншість — українським буржуазно-демократичним інтелігентам; кардинального питання — демократична українська держава чи єдина реакційна Росія — не було розв'язано: воно було тільки трохи затушковано і одкладено одвертим вирішенням на далі.

Український Національний Союз одержав таким чином дуже мізерну часткову перемогу. І голова Союзу В. Винниченко даремно тишив себе і громадянство (в інтерв'ю з співробітниками газет) надіями на радикальну зміну політики новим кабінетом.*) Менш оптимістично і більш

загально-славянської федерації і вмістила низку розмов на цю тему з різними політичними діячами. Між тими розмовами знаходимо і розмову з лідером російських кадетів П. Мілюковим, який, між иншим, сказав: „В Росії відбувається процес иншого роду. Росія, яка розпалася на невеликі частини, прямує тепер до єднання, але не на основах федерації, котрі на російському ґрунті є чужі і неприємлемі. Частини ці прямують до злиття, до будування єдиної Росії.“

*) В розмові з співробітником „Роб. Газети“ В. Винниченко сказав: „Дуже поширена нині чутка в пресі і серед громадянства, що наче-б-то кабінет, який оце склався, є кабінетом Українського Національного Союзу. Я, як голова, мушу спростувати це і заявити, що це не відповідає дійсности. Національний Союз дійсно вживав певних заходів, щоб вплинути на новий кабінет в напрямку

реально оцінювала ситуацію „Робітничча Газета“, яка в передовій статті про новий кабінет, з'ясовуючи відношення до нього Української Соціально-Демократичної Партії, писала:

„Нова влада зорганізувалась на підставі коаліції між „Протофісом“ і певною частиною української буржуазної демократії. Компроміс уложено на основах, які вряд чи можуть тішити представників українського громадянства. Такі впливові і важні портфелі, як фінансів, військових справ, внутрішніх справ, лишилися в руках „Протофіса“. Розуміється, при цих умовах ні одна українська громадська буржуазно-демократична група, не говорячи вже про нас, не може уважати новий уряд своїм“ ...

Компроміс і коаліція вийшли дійсно не втішними. Надії В. Винниченка на те, що новий кабінет візьме виразно самостійницько-демократичний курс і заведе в Українській Державі такі громадянські та політичні вольности, „як у Європі“, не справдилися навіть в найменшій мірі. Поміщик Лизогуб, що далі залишився на посаді Голови Ради Міністрів, не виявляв ніякого бажання „європеїзувати“ Україну, не покладався особливо на своїх нових українських „соціалістичних“ колеґ і в соціально-економічній політиці держався твердо старого курсу, старої орієнтації на „живі, творчі“ капіталістично-поміщицькі верстви України, заявляючи, що радикальна зміна курсу політики уряду не на часі. Представники останніх в кабінеті, цілком підтримуючи в цім Лизогуба, намагались в той же час потягти „коаліцію“ на шлях єдиної неподільної Росії.

Поміщики та капіталісти не тратили надій на свою перемогу. 27.—30. жовтня відбувся в Києві другий великий з'їзд „протофісовців“ — представників „промисловости, торгу, фінансів і сільського господарства“. Голова „Протофісу“ кн. Голіцин, відкриваючи з'їзд, закликав буржуазію цулко триматись єдиного капіталістичного фронту. Новий міністр торгу і промисловости Мерінґ, вітаючи з'їзд, виголосив „єдинонеділимчеську“ промову, в якій зазначив, що промисловість України може бути відновлена тільки при одній основній умові, а саме — „коли Україна

її демократизації і націоналізації, які так необхідні в інтересах народних мас і української держави. Що ж торкається діяльності утвореного кабінету, то Національний Союз буде до нього у відповідальній опозиції і за діяльність ніякої відповідальности на себе не бере. Національний Союз гадає, що всі міністри, які нині увійшли в кабінет, дбати мулять, аби негайно було переведено аграрну демократичну реформу, якої з такими муками віками домагається наше українське безземельне і малоземельне селянство, аби в найближчий час в українській державі залунав голос самого хазяїна — українського робітника і селянина, аби було скликано сойм на підставі загального демократичного виборчого права, а також аби невідкладно було приступлено до утворення української армії. Так само Союз сподівається, що ті всі Українці і громадські політичні робітники, які були заарештовані безпідставно попереднім урядом, будуть негайно звільнені з в'язниць на волю, до рідної їм громадської роботи. Особливо в неможливу становищі було друковане слово та демократичні і соціалістичні організації: Національний Союз сподівається, що і ці всі перепони новим кабінетом буде усунено, і в Українській Державі, як і в Європі, запанують воля слова, друку і зібрань і знищено буде свавільну цензуру. Національний Союз сподівається, що новий кабінет оповістить громадянство про ту нову програму своєї діяльності, яку в найближчий час має виконати. Коли наші надії й сподіванки справдяться, то від цього українська демократія зміцніє, а разом з нею зміцніє і наша державність.“

економічно не буде відділена від решти областей колишньої російської держави". "Тільки міцна економічна злука всіх цих областей поміж собою, при дружній, направленій по одному пляну їхній роботі, допоможе промисловості нашої України розцвісти повним квітом, стати багатою", — закінчив свою „патріотичну“ промову гетьманський міністр під одобряючі вигуки „протофісовців“. Мерінґа підтримав міністр фінансів Ржепецький, який також явився на з'їзд і продемонстрував свою солідарність з поміщиками і капіталістами, заявивши врочисто, що тільки буржуазія може служити надійною підпорою правительства. Всі доклади і дебати на з'їзді відбулись під прапором опозиції до українсько-державницьких і демократичних тенденцій української частини нового кабінету і жагучих надій на відбудовання єдиної реакційної Росії. Голова союзу заводчиків і фабрикантів України (так званого „Суозіфа“) А. Оцул в своїм докладі виступив з осудом яких би то не було соціальних „новшеств“ з боку уряду, заявляючи, що останні „для неіжжившого себе большевизма будуть непременно казаться заигрываніємъ и ослабленіємъ власти“, пролив слюзу „надъ разорванными ризами Руси“ і закінчив свій доклад твердженням, що „будущее южной промышленности возможно только въ воссоединенной и восстановленной родинѣ“. Князь Голіцин журився в своїй промові, що гетьман збився з певного шляху, допустивши Українців до влади і затвердивши коаліційний кабінет. „Нині ми стали, сказав він в своїй промові, на той шлях, на котрому упала велика Росія, коли од єдиного уряду перейшла до уряду коаліційного“. Закінчив свою працю з'їзд в певній надії, що помилку буде виправлено і гетьманська політика знова піде неухильно по тому шляху, який намітили для неї поміщики і капіталісти.*)

Після цього з'їзду протофісовські міністри повели в коаліційному міністерстві формальну боротьбу проти українсько-демократичної частини його, використовуючи своє становище більшості в кабінеті (хоч і невеликої). Куца і компромісова програма роботи нового кабінету, намічена в гетьманській грамоті від 29. жовтня 1918. (справа земельна і скликання сойму), залишалась на папері мертвою буквою (9). Режим політичний не змінився а ні на волосину. На провінції сиділи ті самі старости та коменданти і провадили свою роботу утоптаними за шість місяців поміщицької диктатури стежками. В переповнених тюрмах та по концентраційних лагερях мучились далі робітники, селяне, українська інтелігенція. Гетьманська цензура продовжувала лютувати, як і перед тим. Всякі істинно-руські монархічні і демократичні організації, добровольчі офіцерські загони в Києві і на провінції розгорнули свою роботу ще буйніше, ніж до того, використовуючи „широку гостинність“ гетьманської України, яку запевнив їм і на далі ген. Скоропадський в своїй новій грамоті. Заявою гетьманської грамоти, що „український нарід

*) Інтересними були доклади технічно-ділового характеру на з'їзді. Тими докладами було потверджено повну руїну промисловості на Україні і констатовано, що капіталісти, маючи в своїх руках владу, за шість місяців нічого не зробили для відродження економічного життя на Україні. Це одбилося і на настроях з'їзду: домагаючись, як і раніш, від правительства твердого реакційного курсу, протофісовці вже не виголошували на цім з'їзді таких самовпевнених та хвалькуватих промов, які було чути на першому протофісовському з'їзді весною.

буде сприяти утворенню добробута і непохитного ладу в братерській Великоросії“, легалізувалась цілком справа організації на Україні великоруських військових „дружин“; більш того, гетьманський уряд цією заявою брав на себе обов'язок давати помешкання, озброювати і годувати чорносотенне великоруське офіцерське гайвороння. Від добровольчих офіцерських військових загонів в більших містах України просто не стало життя: розгнуждане офіцерство пиячило, бешкетувало, тероризувало робітниче населення міст.*)

Становище гетьманського уряду після такої внутрішньої політики ускладнялось з кожним днем. Німецьке військо ставало вже не надійною силою: під впливом чуток про революційні заворушення в Німеччині та Австро-Угорщині салдати виходили з послуху, захожувались коло організації рад салдатських депутатів, вимагали одправити їх до дому.**)

Заходи гетьманських послів (в Софії, Стокгольмі й інших центрах), направлені до того, щоб Антанта наказала німецькому війську залишитись і на далі на Україні аж до „сформування власної української армії“, мало тишили (10), хоч в навізанню зв'язків з Антантою в допомозі генер. Скоропадському й його правительству став „всемогутній Протофіс“. Про цю інтересну „допомогову акцію“ „Протофіса“ знаходимо в „Роб. Газеті“ (ч. 429, 5. січня 1919., стаття „Протофісіяда“) такі відомости:

„Як тільки становище гетьманського уряду погіршилось, на допомогу йому прийшов „Протофіс“. Негайно було командіровано до Одеси п. Ярошинського (діяльного співробітника і фіктивного голову англійського фінансового синдикату на Україні) з директивами зав'язати зносини з представниками Антанти. По згоді „Протофіса“ з гетьманським урядом було відкрито таємний кредит у розмірі 5.000.000 карбов. для інформації представників Антанти про „дійсний стан“ справ на Україні.

Кістяківський і Гербель настоювали на інтенсифікації діяльності „Протофісу“ в антантських сферах. Гербель і Ярошинський мали деякі зв'язки ще з Петербургом. Проте Ярошинському не вдалося налагодити зв'язків з керуючими колами Антанти. Союзники до кінця евакуації Німців з України і слухати не хотіли про українське представництво. Через те і перший план впливу на дипломатичні кола шляхом організації українського представництва в Лондоні і Парижі в життя не пройшов. Тоді доручено було генералові Баженову, дипломатичному представникові України в Стокгольмі, увійти в зносини з Ягчем і синдикатом англійських банків. Баженов такі зносини налагодив; в його дипломатичному листуванні помітно

*) В Києві уславився своєю „діяльністю“ в ці дні так званий „Штаб Особой Астраханской Армії“, що вчинив кілька терористичних актів проти робітників. Цим Штабом було розстріляно секретаря професійної спілки робітників по обробці шкіри Урбановича і посажено до Луканівської тюрми голову цієї ж спілки Писоцького. 29. жовтня „астраханські орли“ зробили трус в помешканню професійної спілки робітників по обробці дерева, вимагаючи списку членів правління союзу та їх адреси.

**) Жовтень-листопад були місяцями наростання революції в Німеччині та Австро-Угорщині. Маніфести королів про демократизацію політичного життя і коаліційні уряди вже не задовольняли робітничих мас. Демократія Німеччини домогалась зречення Вільгельма II трону. 9. листопада появилось офіційне повідомлення про те, що Вільгельм II „вирішив відмовитись від трону“. 12. листопада в Києві було організовано німецькими салдатами раду салдатських депутатів під головуванням фельдфебеля Кірхнера. Поруч з постановами про демократизацію військового режиму, Рада Салд. Деп. постановила „підтримувати повний порядок у військових частинах, щоб здійснити нормальну евакуацію“.

вплив синдикату (англійського на Україні) на його працю. В цей час фінансова група „Протофісу“, що спиралась на англійські банки, поставили своїм завданням організувати не тільки цукровий трест на Україні, але й синдикувати всю промисловість і торгівлю на Україні.

Стокгольм, котрий підчас війни був єдиним нейтральним містом, як у фінансово-економічних, так і в політичних зносинах, був як найпридатнішим місцем для переведення завдань „Протофіса“ щодо налагодження зв'язків з Антантою. Баженов намалював картину повного краху англійського фінансового синдикату на Україні в разі провалу гетьманського уряду. Всі національні кола України було атестовано, як різко соціалістичні. Проте, брак часу і перемога Директорії привели до того, що й цим шляхом не пощастило нічого зробити.

... Крім усього цього, особливу увагу звернув був „Протофіс“ на формування польських військових частин. Ці частини було визнано державами Антанти, як частину війська Антанти. „Протофіс“ гадав використати їх за для захисту інтересів великих землевласників... З приводу організації цього війська „Протофіс“ вів переговори з польським урядом через представника його в Києві.

Чекати після цих невдалих заходів на „власну українську армію“ було по меншій мірі безнадійно. Хоч ген. Скоропадський і похвалявся в своїй грамоті, що він положив „міцні основи створенню української армії і флоту“, однак в дійсності гетьманський уряд нічого не зробив для створення української армії. Генерал Скоропадський просто боявся і не міг приступити до цього завдання при тому страшному терорі, який він вчинив над селянством і робітництвом. Єдиною пробою в цім напрямі була організація Скоропадським „сердюцьких“ військових частин з поміщицьких та куркулівських дітей для власної охорони. Так звана організація українського козацтва, заповіджена універсалом Скоропадського від 16. жовтня 1918., допіру не починалась (11). Сподіватись на якусь підтримку широких народніх мас не доводилось. Отже становище гетьманської влади було дійсно трагічне. Хвиля народнього гніву могла кожної хвилини змести Скоропадського з його коаліційним урядом з лиця землі. Єдиною верстовою і силою, що хоч трохи могла підтримати „ясновельможного пана гетьмана“, залишались московські офіцери і взагалі чорносотенні реакційні елементи. Зоставалась ще надія на Антанту, на висадку нею свого десанта в Одесі. Але обидві ці сили вимагали ясного і одвертого курсу на „єдину неділимую“, обидві вони не могли примиритись з коаліційним правительством і його компромісовою політикою. Поміщики і капіталісти вимагали від ген. Скоропадського цілковитого послуху, цілковитого підпорядкування політики гетьманського правительства їхнім класовим соціально-економічним і державно-політичним інтересам. Коаліційний кабінет конав, підрізаний внутрішніми тертями. „Единая Великая Россия“ почала видимо перемагати.*)

*) В цей час почалась по великих містах України, після рішення гетьманського уряду, організація добровільних дружин „з певних елементів людности“ — російських офіцерів, для „підтримання ладу й законности в залюднених місцях України“. На початку листопада було видано статут про ці дружини. В статуті було зазначено, що „факт приналежности до дружини не являється для московського офіцера фактом вступу на українську військову службу“. На чолі київської добровільної дружини став генерал Л. П. Кіріпчов, з начальником штабу генер. Л. Г. Демидовим. Боячись заворушень, особливо на межі з Совітською Росією, генер. Скоропадський оголосив 10. листопада Чернігівщину, Полтавщину і Київщину на військовому стані. Приспішеним темпом йшла органі-

16. Перемога „єдиної неподільної великої Росії“ (Уступлення коаліційного кабінету, грамота генер. Скоропадського про федерацію України з Московщиною). Приспіненим темпом справа йшла до своєї логічної розв'язки. Вся московська рать готовилась до зустрічі на терені України „дорогих союзників“. Орган єдиного московського національного фронту — „Русскій Голосъ“ писав:

„Телеграф приніс вістку про те, що в Одесі й Севастополі готуються до зустрічі союзників. Ми полишаємо тимчасом на боці всі наслідки цієї радісної звістки, крім одного. Це й тільки це одне примушує нас зараз зітхнути вільно і легко: загорілась зоря об'єднання Росії, загорілась зоря нової світлої будучини! Привіт тим, для кого шість букв імени „Россія“ були, єсть і будуть єдині, а не шістьма частинами того, що не повинно бути ні єдиним, ні великим, ні самостійним.“

По військових частинах було дано офіційний наказ готуватись до зустрічі союзників. В мійських самоврядуваннях (особливо в київському) московською буржуазією і демократією вироблялись плани вшанування союзників, розподілялись ролі, готувались промови. Товариш міністра закордонних справ А. Галіп „з'ясувався“ з „союзниками“. На вулицях міст біля штабів добровольчих дружин почали маячити трьохколірові національні російські прапори. Україні не можна було вже пізнати: всюди був „руський дух“, всюди смерділо реакційною московщиною. Українські елементи було загнано на задвірки. Говорити на вулицях по українському, маніфестувати український „сепаратизм“ стало небезпечно.

Становище українських міністрів в кабінеті стало просто безглуздим. З ними зовсім на рахувались, їх ігнорували. Нарешті, в газетах з'явилося повідомлення, що генерала Денікіна призначено верховним головнокомандуючим усіма військовими силами, що були в той час на території бувшої Росії. В кабінеті міністрів відбулось бурхливе засідання. Міністри-„протофісовці“ заявили, що цим самим і українська армія підпорядковується і мусить бути підпорядкована генералові Денікінові. Міністри-Українці заперечували, вбачаючи в цім порушення суверенітету Української Держави. Відносини загострились до краю. „Протофісовці“ стояли на своєму і вживали відповідних заходів, не зважаючи на протести українських міністрів. 14. листопада було розіслано „по корпусах української армії“ спішну телеграму про „можливість утворення єдиного протибольшевицького фронту з метою захисту культури та права“. В Генеральному Штабі офіцери розробляли (під проводом полковника Слівінського) план „об'єднання командування військами Дона, України та Добровольчої Армії під верховним командуванням досвідченого командира Добровольчої Армії, генерала Денікіна“. А ще перед цим генер. Скоропадський відбув таємничо обставлену зустріч з отаманом Донського Війська генералом Красновим, на якій було умовлено, що генер. Скоропадський „має рішучо піти по шляху довершення того тяжкого, але великого і славного, що приготвила для нього історія“, як сказав генер. Краснов, тоб-то по шляху відбудови єдиної Росії (12).

зачія „Особливого Корпусу“, що був в розпорядженні самого генер. Скоропадського. Офіцерів від 35. до 43. року життя мобілізувалось.

Нарешті, виникла справа скликання Українського Національного Конгресу, призначеного Національним Союзом на 17. листопада. „Протофісовці“ зробили опір: ніякого Українського Національного Конгресу вони рішучо не хотіли допустити.

Для українських міністрів залишалось після всього цього одне: вийти зі складу правительства, що вони й зробили 14. листопада. „Коаліцію“ було зірвано. Генерал Скоропадський рішучо став на бік істинно-руських капіталістів і поміщиків. 14. листопада він затвердив новий „однородний“ реакційно-московський кабінет в такому складі: голова ради міністрів і тимчасовий міністр хліборобства — С. Н. Гербель, міністр фінансів — А. К. Ржепецький, міністр внутрішніх справ — І. Кістяковський, міністр закордонних справ — Г. Є. Афанасьєв, тимчасово виконуючий обов'язки військового міністра — Д. О. Щуцкой, морський міністр — адмірал А. Г. Покровський, міністр праці — проф. В. А. Косінський, міністр торгу і промисловости — С. Ф. Мерінг, міністр народньої освіти — В. П. Науменко, міністр продовольчих справ — Г. В. Глінка, міністр юстиції — В. Є. Рейнбот, державний контролёр — С. Н. Петров, міністр здоров'я — В. Ю. Любинський, міністр сповідань — М. М. Воронич, тимч. управляючий міністерством шляхів — В. Є. Ландсберг, державний секретарь С. Завадський.*)

Того-таки 14. листопада було оголошено „Грамоту Гетьмана всієї України до всіх українських громадян і козаків України“, якою касувалась суверенність Української Держави і проголошувалась федерація України з Великоросією. Ось зміст цього документу:

„Перемир'я між Німеччиною і Державами Згоди заключено. Найкрівавіша війна скінчилась, і перед народами всього світу стоїть складне завдання утворити основи нового життя.

Серед решти частин многострадальної Росії на долю України випала порівнюючи більш щаслива доля. Україна перша завела у себе основи порядку й законности. При дружній допомозі Осередніх Держав вона заховала спокій аж до нинішнього дня. Ставлячись з великим співчуттям до всіх терпінь, які переживала рідна їй Великоросія, Україна всіма силами старалась допомогти своїм братам, оказуючи їм велику гостинність і піддержуючи їх всіма можливими засобами в боротьбі за відновлення в Росії твердого державного порядку.

Нині перед нами нове державне завдання. Держави Згоди здавна були приятелями колишньої великої і єдиної Російської Держави. Тепер, після пережитих Росією великих заворушень, умови її майбутнього існування повинні, безумовно, змінитись. На інших принципах, на принципах федеративних повинна бути відновлена давня могутність і сила Всеросійської Держави. В цій федерації Україні належить зайняти одно з перших місць, бо від неї пішов порядок і законність в краю і в її межах перший раз свобідно віджили всі принижені й пригноблені більшовицьким деспотизмом громадяне буйшої Росії. Від неї ж вийшли дружба й єднання з славним Всевеликим Доном і славними Кубанськими і Терськими Козацтвами. На цих принципах, які — я вірю — поділяють і всі союзники Росії, Держави Згоди, а також яким не можуть не співчувати всі без винятку інші народи не тільки Європи, але і всього світу, по-

*) Українська дрібна буржуазія — УДХН УПСФ і „Всеукраїнський союз дрібних і середніх власників“ — умовляла й упрошувала генер. Скоропадського не рвати з нею, не віддаватись безповоротно за московських поміщиків і капіталістів й утворити український кабінет міністрів. Одначе Скоропадський, вірний собі, бажаючи запобігти ласки нового пана — Антанти, рішучо пішов своїм шляхом.

винна бути збудована майбутня політика нашої України. Їй першій належить виступити в справі утворення Всеросійської федерації, якої кінцевою метою буде відновлення Великої Росії.

В досягненню цієї мети лежить заповідь добробуту, як всієї Росії, так і забезпечення економічно-культурного розвитку цілого українського народу на міцних підставах національно-державної самобутності. Глибоко переконаний, що інші шляхи були б загибллю для самої України, я кличу всіх, кому дорога її майбутність, тісно зв'язана з будучиною і щастям всієї Росії, зєднатися біля мене і стати грудьми на захист України і Росії. Я вірю, що в цій святій патріотичній справі ви, громадяне і козаки України, а також і решта людности, дасте сердечну і могутню підтримку.

Новосформованому нами кабінетові я доручаю найближче виконання цього великого історичного завдання. Павло Скоропадський."

Так цією останньою грамотою генерала Скоропадського доповнювалась і замикалась перша його грамота. Перша і остання — це два ганебні стовпи на кручах того страшного провалля, в яке диктатура буржуазії кинула на цілих сім місяців український нарід. Першою грамотою Скоропадський ліквідував всі соціально-економічні і політичні революційні здобутки українського працюючого народу і накладав на нього рабство тяжкої соціальної неволі. Останньою своєю грамотою він ліквідував і другу частину революційних здобутків — українську державність, проголошуючи федерацію України з Московщиною, як переходовий ступінь до "кінцевої мети — відновлення Великої Росії." Остання грамота цілком послідовно, логічно і з необхідністю випливала з першої: відштовхнувши від себе і кинувши в економічне рабство єдину основу української державности — працюючий люд, трудове селянство і робітництво — та витворену цими верствами українську трудову інтелігенцію, і спершись в своїй роботі виключно на поміщиків і капіталістів України, верстви національно не українські, генер. Скоропадський мусів, хоч би того й не хотів і мріяв про створення української монархії, дійти до повної ліквідації української державности. Ускладнення міжнародного характеру: перемога держав Антанти і розбиття Центральних Держав, творців і підпори гетьманщини, мали для даної справи другорядне, не принципове, а цілком технічне значіння. Вони приспішили розвязку, але передрішена була вона всім попереднім розвитком гетьманщини, як мали ми нагоду не раз переконатись з огляду політики гетьманського уряду за весь час його діяльности (варто пригадати тут хоч би знамените інтерв'ю Лизогуба про можливість федерації, дане ним в часі військової могутности Центральних Держав). Українська буржуазна державність не може бути відроджена силами національно-української буржуазії, хоч би вона того і хотіла, бо вона занадто мала числом, безсила і мізерна в порівнянні з неукраїнською — московсько-єврейсько-польською буржуазією України. І тут, коли можна так сказати, полягає трагізм української (національної) буржуазії. Клясові, соціально-економічні інтереси її штовхають на боротьбу з українським робітництвом і селянством, цією єдиною основою українського народу і державности; цілком же природний і необхідний для оборони тих же класових її інтересів перед українським працюючим людом інтернаціональний союз з рештою буржуазії України, Росії й інших су-

сідніх країн веде її — національну українську буржуазію в стан ворогів української державности, навіть архи-реакційної і буржуазної. Ясно після цього, що й гетьманщина могла існувати тільки завдяки збігові міжнародніх обставин, в першу чергу завдяки обезсиленню російської буржуазної державности і прямій, мілітарній підтримці Центральних Держав. І треба було захитатись тільки однієї з тих міжнародніх сил, на які спірався генер. Скоропадський, треба було викликати революційні заворушення в німецьких військах на Україні, як гниле, штучне дерево гетьманщини було раптом і цілком підрізано в самій своїй основі. Добра наука для української буржуазії, на коли б історія судила її ще раз спробувати будувати українську буржуазну державність і на коли б буржуазія здатна була чогось навчитись.

Та вернемось до дня 14.—15. листопада 1918. В додаток до грамоти генерала Скоропадського новоутворений кабінет міністрів оголосив 15. листопада („срочно“) повідомлення про свої найближчі завдання такого змісту:

„Пристапивши до виконання своїх обов'язків, Рада Міністрів Української Держави доводить до загального відома, що найближчими задачами її діяльності буде:

1. Праця коло відбудовання єдиної Росії на федеративних основах з задержанням на Україні всіх прав на розвиток її державности і національної самобутности;

2. Збереження і зміцнення державного ладу на Україні, що може бути досягнуто лишень при умові забезпечення України від анархії і більшовизма;

3. Негайне оголошення закону про Державний Сойм і вибори до нього на демократичних основах;

4. Земельна реформа на основах, оповіщених Паном Гетьманом в грамоті від 29. жовтня ц. р.;

5. Охорона поліпшень умов праці;

6. Звільнення торгу від обмежень і в першу чергу скасування хлібної монополії та твердих цін на хліб;

7. Негайно має бути вжито самих рішучих заходів до відновлення залізничного транспорту і до полекшення харчових і житлових негод служачих і робітників на залізницях.

Знаючи всю трудність своєї праці в цей час, Рада Міністрів сподівається, що важкий обов'язок, котрий спав на її долю, буде полекшено широкими верстами людности, котрі відчують потребу забути партійні і національні незгоди для осягнення великої мети оновлення рідного краю на демократичних основах.“

Звичайно, всі заяви в цій „деклярації“ протофісовців про скликання Союму на демократичних основах, про переведення земельної реформи та взагалі про „оновлення рідного краю на демократичних основах“ були лицемірними і підступними. З'їзди поміщиків і протофісовців, що одбулись нещодавно, заборона скликання Українського національного Конгресу й інші давніші й свіжіші факти свідчили красномовно про той брехливий „демократизм“ поміщицько-капіталістичного московського правительства на Україні.

І немов би навмисне день повстання до життя нового реакційно-московського правительства на Україні було ознаменовано розстрілом мирної студенсько-робітничої маніфестації в Києві, що виїшла на вулиці з червоними прапорами і революційними співами. Невинна кров, пролита гетьманськими жандармами, явилась червоним символом грядущої безпросвітної реакції і злочинних намірів гетьманщини.

Та гетьманщині вже приходив кінець. Національний Союз, використовуючи ситуацію — революцію в Німеччині та Австро-Угорщині і зв'язаний з цим розклад в німецько-австро-угорським війську на Україні, — рішив стати на чолі селянського повстання проти гетьманщини.

В ніч з 14. на 15. вже було розліплено на вулицях Києва відозву Директорії Української Народньої Республіки, якою гетьман оголошувався узурпатором влади і зрадником української держави.

17. Плани ліквідації гетьманщини. Гетьманщина не мала правдивої підпори ні в одній суспільній верстві на Україні. Горнулися до неї більш-менш широко тільки де-які міщанські та сільські куркулівські елементи, які хотіли бачити в гетьманщині оборону своїх дрібнобуржуазних класових, соціально-економічних, а разом з тим і національно-культурних інтересів. Та й ці елементи, зрештою, були в певній своїй частині одіпхнуті до табору ворожих гетьманщині сил гострою великобуржуазною класовою політикою гетьманського уряду і пізніше навіть брали де-яку участь в поваленні генер. Скоропадського. Поміщики і капіталісти, організацією яких власне і була гетьманщина, використовували і цінили її, як апарат їх класового панування, як засіб для визиску і поневолення працюючих українських мас, однак ставилися до неї одверто вороже, як до форми української державності: цю останню форму вони терпіли тільки під примусом збігу міжнародніх обставин та поразки буржуазії в Московщині, вважаючи її тимчасовою і використовуючи, як організаційний центр для боротьби з Совітською Росією і революцією у всеросійському масштабі.

Що ж торкається до активних ворогів, які готові були кожної хвилині піднятися збройно проти гетьманщини, то їх було більше, ніж мав колись якийсь інший режим. Першою і найгрізнішою силою було українське трудове — малоземельне і безземельне селянство та робітництво, особливо перше. Селянські повстання, як ми вже бачили, не вщухали а ні на оден день; вони то притихали, переходячи до боротьби невеликими партизанськими загонами, то охоплювали ширші терени і творили кількатисячні армії. Частина повстанських загонів з часом перетворилася в постійні, подібні до регулярних, військові частини; де-які з останніх, не маючи змоги опертись наступові німецького війська, пізніше організовано перейшли на територію Совітської Росії. Найближчу участь в цих повстаннях, як керівники, брали УПСР (головним чином ліва течія) та члени Селянської Спільки; брали участь в них, як окремі особи, і російські більшовики на Україні, але вони не були зв'язані організаційно а ні з УПСР, а ні з Селянською Спількою, і про них ми скажемо пізніше. Однак УПСР (офіційній, лівій) не вдалося взяти селянського повстанського руху цілком в свої руки, в великій мірі через те, що партія своєчасно не розробила плану загального всеукраїнського повстання проти гетьманщини і не утворила потрібного для цього всеукраїнського революційно-політичного центру: для цього партія не мала в потрібній мірі а ні сил, а ні авторитету, а ні організаційно-технічних зв'язків з повстанськими елементами у всеукраїнському масштабі.

Дуже пильно стежили за революційно-повстанським рухом на Україні московські більшовики, особливо та група їх, яка виїхала з Укра-

ни після ліквідації Української Радянської Республіки. Ця частина [що влітку 1918. утворила на Московщині Комуністичну Партію (більш.) України] кілька разів пробувала взяти провід над повстаннями в свої руки, творила для цієї потреби „робітниче-селянський уряд України“, складала і оголошувала маніфести до пролетаріату і трудового селянства України з закликом стати до збройної боротьби з гетьманщиною за відновлення Радянської України. Однак ні одна з цих спроб не мала успіху: ні робітництво, ні тим більше селянство України не відчувало в організованих в Москві „робітниче-селянських урядах“ своїх природних революційних центрів і через це не відгукувалось на їх заклики і не ставало під їх провід, хоч радянські лозунги комуністів (большевиків України) і мали прихильників серед робітниче-селянських мас. Останній „робітниче-селянський уряд України“ потерпів повний неуспіх на Україні і був за це „розжалований“ в Москві саме на передодні повстання Директорії.

Директорія ж, хоч і вийшла з лона найменш революційної організації — „Українського Національного Союзу“, проте одразу перемогла всіх своїх конкурентів на провідництво протигетьманським повстанням на Україні. Та про це далі.

Тепер же спинимось ще на одній силі, що також готувалась до насильної ліквідації гетьманщини. Силою цією була московська соціально-патріотична демократія, захоплена ідеєю відбудовання „єдиної великої Росії“. Розвинула вона свою „боеву“ акцію тільки в останні два місяці гетьманщини, коли появились надії на військову допомогу Антанти. Після плянів цих московських соціалістів (с.-р., с.-д., народників і т. д.), що спіралися на російське монархічне офіцерство, на всю оту добровольчеську наводоч, що засмітила всю Україну при гетьманщині, генер. Скоропадський мав бути повалений, як „сепаратист“ і „ворог єдиної Росії“, Українська Держава зліквідована і розпочато, за допомогою „вірних союзників“, наступ на Совітську Росію. З цією метою відбувалась по всій Україні організація військових добровольчих частин, а також велися дипломатичні переговори з представниками Антанти в різних європейських центрах. Оголошення ген. Скоропадським федерації з Росією і викинення ним гасла спільної боротьби за „єдину Росію“ цілком збило з пантелику цю групу. Коли почалось повстання Директорії проти Гетьманщини, московські „соціалісти“ не знали вже, що їм робити: реакціонер генер. Скоропадський був їхнім природним союзником в боротьбі за „єдину велику Росію“, і було безглуздом виступати проти нього вкупі з українським селянством та робітництвом за зненавиджену цими „соціалістами“ Українську Народню Республіку.

Де-що про ці пляни і переживання соціально-патріотичної московської демократії на Україні знаходимо у спогадах російського трудовика (групи А. Керенського) В. Б. Станкевича, що був в ті дні на Україні і брав участь в названих плянуваннях. Ось що він пише у своїх „Воспоминаниях“*):

*) В. Б. Станкевич „Воспоминанія. 1914—1919 г.“ — Станкевич був в свій час членом Петроградського Союзу Робітничих і Салдатських Депутатів і Военним Комісаром Вреж. Правительства на північному фронті, а після (перед упадком Керенського) Комісаром при ставці Верх. Головнокомандуючого.

...Київ був містом опозиції. Ці настрої відбивались і на політичних кругах. За безсумнівну аксіому вважалось: боротись з большевиками і з Скоропадським. А через те що Скоропадський був ближче, то головним чином критика била по ньому. Його обвинувачували поперед всього за його німецьке походження, далі за реставраційну внутрішню політику, далі за неясність його українофільства і т. д. ... І це не були тільки розмови. Інтересна риса: опозиція вже не уявлялась инакше, як тільки „озброєна“, і політичні розмови нагадували мені штабні наради в хвилину військових операцій... Число рушниць, салдатів і патронів входили складовою частиною в аргументацію за кожну політичну пропозицію.

... Піддаючись загальному настроєві, група радикального офіцера в Києві, спираючись на політичну піддержку лівих організацій, рішила зробити політичний переворот в самому Києві. Метою перевороту було повалення Скоропадського і передача влади кругам, що групувались коло „Союзу Возрождения России“, котрий повинен був координувати свою діяльність з Уфимською Директорією і вже в ширшому масштабі вести боротьбу з большевизмом в Росії.

... Хоч я й належав до керуючого гуртка, але я до цього часу не можу сказати, чи було щось серйозне в нашій спробі, чи тільки авантюра. Докази тому, що це було серйозним, такі: ми були в контакті з представниками вищого воєнного командування в Києві, низка офіцерських дружин заявили про свою готовність цілком допомогати нам; темні чутки про наш намір дуже хвилювали і турбували Скоропадського, про що повідомляли нас з найближчих до нього кругів; суб'єктивно ми були настільки певні в успіхові, що було намічено новий кабінет з Одином, призначено день виступу і навіть виготовлено було прокламації для розповсюдження в день перевороту.

... Але в призначений для перевороту день Скоропадський оголосив сам, можливо іменно для попередження перевороту, свою нову чергову орієнтацію, вже на Єдину Росію... і тим вніс розбрід в офіцерські дружини, бо частина офіцерів визнала, що більш нічого і не треба. Ми примушені були скасувати свій виступ.

... Одночасно з підготовленням змови в Києві, з тих же кругів виходив другий, більш серйозний намір: використати Україну, як базу, для операцій проти большевиків. З огляду на евакуацію України Німцями, було рішено прикликати на Україну союзників і під їхнім прикриттям організувати істинно-демократичну державність і нову армію для походу на Совдепії. Через це було рішено послати послів в Яси, де перебували дипломатичні представники Союзників. Якотиним було складено переконуючу докладну записку про становище на Україні та про необхідність на перші часи після виїзду Німців оборонити Україну перед організованими силами большевизма. Делегація в складі Титова, Бунакова і деяких інших осіб виїхала з Києва через Одесу. Ми ж дожидались результатів подорожі з тим більшою нетерплячкою, що становище на Україні стало швидко дуже погіршуватись, і ми вже не знали навіть, що робити: валити Скоропадського чи боронити його.

... Як раз наша змова і великоросійські тенденції довели до того, що довелось побачити на ділі силу українських течій і побачити українську аргументацію рушницями та кулеметами. Зараз же після нової грамоти Скоропадського, що заявив себе прихильником єдиної Росії, почалось повстання Українців... Селянство прийняло участь в повстанні, під впливом соціальних мотивів, проти поміщика Скоропадського і проти Німців, на силу котрих спирався Скоропадський і котрих було зненавиджено в селах за їхні екзекуції. Настрої селянства були по-за площиною української національної ідеї. Але українські політичні групи зм'їли зі своїм апаратом впливу підійти до цих настроїв і використати їх.

Повстання розвинулось надзвичайно швидко. Раптом весь край був загублений для Скоропадського, крім Києва, котрий тримався при допомозі офіцерських дружин. Гармати заревли навкруги Києва... Для нас, гостей з Росії, становище було надзвичайно складне і тяжке. Кому допомогати?“

Цей уривок яскраво свідчить про настрої і наміри московських соціаль-патріотів на Україні. В Ясах дійсно відбувалися перед поваленням гетьманщини довгі і численні наради представників московських партій з антантськими дипломатами, на яких обмірковувались плани боротьби з українською демократією. Наводимо тут (слідом за „Новою Радою“) витяги з одного меморіалу, поданого до антантських дипломатів в Ясах, підписаного „участниками делегації рускихъ политическихъ организаций: „Соѣта Государственнаго Объединенія Россіи“, „Національнаго Центра“ и „Союза Возрожденія Россіи“, а также лицами, персонально приглашенными на совѣщаніе въ Яссахъ, включающее представителей всѣхъ главныхъ политическихъ теченій, за исключениемъ крайнихъ правыхъ и крайнихъ лѣвыхъ“. Розвиваючи план окупації України антантським військом, „участники делегації“ писали:

„До часу, коли стане можливою присилка більш великих сил, кількох кораблів в гаванях Чорного Моря — в Одесі, Миколаєві, кількох отрядів війська у великих містах і головних важливіх стратегічних пунктах та на шляхових вузлах було би досить для того, щоб на перший час підтримати цю надію і стримати від виступу неспокійні елементи. Але необхідно, щоб ці перші прояви союзної допомоги з'явилися зараз же, в ближчі дні. Делегація сподівається при цьому, що перші озброєні сили союзників принесуть з собою тверде рішення не визнавати окремих державних організмів, утворених Німеччиною в цілях роздроблення Росії, і вернуть Росії її Андрієвський прапор — символ її єдинства.

... Делегація визнає бажаним, щоб, прибувши в Київ, п. Енно*) керувався в своїй політиці по відношенню до української влади загальним принципом визнання неподільності Росії. Грунтуючись на загальному плані, прийнятому і кілька разів potwierdженню Державами Згоди, п. Енно повинен стриматись в своїй діяльності від всяких заходів, котрі могли б дати кому б то не було підставу вважати, що союзники визнають державну незалежність України або допускають можливість встановлення в майбутньому відносин між Україною і Московщиною шляхом договору.

Що торкається більш докладних вказівок відносно напрямку політики пана консула в Києві, зокрема, до того часу, поки явиться можливість здійснити в повному обсязі об'єднательну програму делегації, то ця політика, на думку делегації, повинна з'ясуватися цілком обставинами, при чому видається корисним, щоб, як при ознайомленню зі становищем справи, так і при наміченню тих чи інших впливаючих з нього заходів і рішень, п. консул використав звязки і активну підтримку російських організацій в Києві, як представлених в цій делегації, так і інших, їй співчуваючих.

Переходячи до ближчого аналізу тих політичних можливостей і комбінацій, які намічаються в ближчий час, делегація вважає, що п. Енно повинен в рішучій формі знищити всякі надії націоналістичних українських кругів на допомогу союзників, які могли б з'явитись в цих кругах після факту навязання зносин і переговорів поміж сторонами.

Що торкається відносин до гетьмана, то у випадку збереження ним політичного status quo, політика п. консула з потрібною ясністю впливає з вищезазначених загальних основ негативного характеру; коли ж гетьман виявить твердий і виразний намір повернути свою політику в бік союзницької орієнтації шляхом, наприклад, утворення поміркованого русофільського міністерства, то п. консул може дати йому в цім випадку певну підтримку, а також не одмовити в порадах у відповіднім розумінню; при цьому гетьману може бути вказано на бажаність оголошення (при утворенні міністерства) декларації, котра містила б

*) Французький дипломатичний агент в Одесі.

в собі певну заяву про признання єдинства Росії і на необхідність обов'язково, по можливості негайно, призначити нові вибори в мійські і земські самоврядування, на основі загального виборчого права, введенного в розумні рямці, тобто з встановленням більш обмеженого вікового цензу і цензу осідлости. Одначе, всі заходи і поради в цім розумінню не повинні в якій би то не було мірі зв'язувати волю союзницької політики в майбутньому, що має на меті радикальну зміну політичного режиму на Україні в напрямку об'єднання з Росією. Після сказаного, взагалі відношення консула до можливого поміркованого русофільського кабінету повинно залишатись негати́вно вичіку́ючим, спіраючись на реальну силу прибувшого вже і того, що має прибути союзного війська.

Коли б, одначе, сталося, що ще до прибуття п. Енно в Київ або після його і наперекір зусиллям п. Енно гетьманська влада не могла вдержатись і була б повалена переворотом, то тут довелось б рахуватись з двома можливостями: перша виявлялась би в перемозі націоналістичних кругів і відновленню влади Центральної Ради без участі большевиків і з нахилом в бік держав згоди; в цім випадку політика п. Енно повинна була б мати негати́вний характер по відношенню до нової влади і одночасно стреміти при підтримці московських кругів до зміни утвореного становища“...

Коли „перша можливість“ — повстання під проводом Директорії — стала фактом, російські демократичні круги на Україні засипали антантських дипломатів донесеннями та телеграмами, в яких писали, що „українські шовіністи підняли повстання на Київщині, в котрому, крім не численного гуртка націоналістів, беруть участь великі банди анархистів та большевиків.“

Забігаючи наперед, скажемо, що, дійсно, російська демократія на Україні в своїй масі не взяла ніякої участі в українському робітничеселянському повстанні проти диктатури поміщиків та капіталістів.

Такі були пляни повалення гетьманщини. Про найсерйозніший з них — повстання українського селянства під проводом Директорії Української Народньої Республіки, що закінчилось поваленням гетьманщини, — далі.

Розділ VI.

Повалення диктатури поміщиків і капіталістів.

18. Правиця української демократії рішає збройно виступити проти гетьманщини. Вибори Директорії УНР. Невдала спроба Українського Національного Союзу з „українізацією і демократизацією“ диктатури поміщиків і капіталістів на Україні, поглиблення реакції і ліквідаційна національна політика генерала Скоропадського мусіли, врешті, і правицю української демократії переконати в повній безнадійности опортуністичних, еволюційно-парляментських методів боротьби з гетьманщиною. Тим більше, що зусилля правиці, направлені на припинення сепаратних селянських повстань, жорстоко задущуваних Німцями, не давали бажаних наслідків: селянство вело боротьбу далі, зовсім не думаючи про яке б то не було примирення з гетьманщиною.*)

*) Про розміри цієї боротьби свідчать „сводки“ Німецького Штабу на Україні про кількість забитих в боях: по цих сводках за шість місяців гетьманщини було забито селянами 19.000 німецьких солдатів і офіцерів. Цифра ця, майбуть, зменшена. Нема вже чого говорити про те, що селян за цей же час забито в кілька разів більше.

Револуція в Німеччині та Австро-Угорщині, що підкопувала разом з тронами Вільгельма та Карла і гетьманський стілець Скоропадського, розв'язувала руки. Півміліонна німецько-австро-угорська армія на Україні була вже не такою страшною, як перед тим. Можна було починати збройну боротьбу з гетьманщиною з надією на перемогу. До того ж і елементарну організаційно-підготовчу роботу для повстання було вже в суті річч переведено, а саме: Центральний Комітет Селянської Спілки мав найтісніші зв'язки з селянськими організаціями майже всієї України; центральна течія Української Партії Соціалістів-Революціонерів перейшла вже стадію внутрішньої організаційної роботи в центрі і зв'язалась з існуючими провінційними організаціями партії і окремими видатнішими партійними товаришами; залізничники, після хвилевого „співробітництва“ з гетьманщиною, стали чи не найбільшими її ворогами; соціалісти-самостійники, що на початку гетьманщини вітали її разом з хліборобами-демократами, тепер готові були виступати проти генерала Скоропадського збройно в обороні національних здобутків української революції, нарешті, і Національний Союз досяг того ступня в своїм організаційнім розвитку і мав вже настільки авторитету в очах широких кол українського демократичного суспільства, що міг стати до більш рішучої і радикальної боротьби з гетьманщиною, ніж яку провадив досі.

Питання про збройне повстання проти гетьманщини поставили на чергу дня українські соціалісти-революціонери і Селянська Спілка. До них пристали без вагань залізничники, потім самостійники-соціалісти. Вагались, а то й заявлялись рішучо проти повстання, українські соціаль-демократи та соціалісти-федералісти. Це гальмувало справу. Особливо прикрий було те, що в опозиції до повстання були соціаль-демократи, котрі мали якийсь вплив на українське робітництво. Та з часом, особливо коли вдалося прихилити до думки про повстання В. Винниченка, змінили свою позицію і соціаль-демократи (в великій більшості). Таким чином, можна було вже приступати до підготовчої роботи. І саме в той час, коли агонізував „коаліційний“ гетьманський кабінет міністрів, коли генерал Скоропадський остаточно рвав з Українським Національним Союзом, українські соціалісти-революціонери, Селянська Спілка і українські соціаль-демократи повели роботу в напрямі збройного повстання: зв'язалися з полком січових стрільців, що стояв в м. Білій Церкві і, незадоволений русифікаторсько-реакційною політикою генерала Скоропадського, ще перед тим віддав себе в розпорядження політики Національного Союзу; подали звістку про можливість повстання війську, що стояло на фронті на Чернігівщині та на Харківщині, і, користуючись авторитетом названих організацій і Національного Союзу зокрема, прихилили його на свій бік; притягли до активної участі в підготовці повстання залізничників; почали обраховувати військові сили, що могли перейти на бік повстанців, зважувати можливу позитивну роль в повстанні залізничників-робітників і так званої дружини залізничників, підраховувати гроші, які можна було б використати для повстання, — оцінювати все за і проти. Найбільшою порепоною на шляху повстання все ж було німецьке військо, що ще корилося своїм генералам і могло, коли не все, то в де-якій своїй частині, виступити проти повстанського

війська. Перешкоджала також і відсутність грошей. Не зважаючи на відозви Національного Союзу, гроші надходили до скарбниці Союзу дуже мляво. Нарешті, було вироблено, при участі представників січових стрільців (Коновальця і Мельника) і залізничників (А. Макаренка і генерала Осецького) план повстання, ухвалений центральними комітетами українських соціаль-демократів і соціалістів-революціонерів (центр. течії).

Залишалися отже тільки українські соціалісти-федералісти; приєднання їх до думки про необхідність повстання дало б можливість поставити питання на вирішення Національного Союзу з певністю, що більшість голосів буде за повстання. Було скликано приватне зібрання представників від партій: соціалістів-революціонерів, соціаль-демократів, самостійників і соціалістів-федералістів. Однак соціалісти-федералісти поставились до ідеї повстання з такою гострою критикою, з таким недовір'ям до можливості успіху його і з таким обуренням до небезпечної „авантюри“, що годі було думати про прилучення їх до організаційного повстанського ядра. Соціаль-демократ В. Садовський став по стороні соціалістів-федералістів. Спроби В. Винниченка і М. Шаповала переконати в необхідності повстання і його успіхові не досягли цілі. Ес-ефи були проти. Перелякані можливістю організації повстання по-за їхніми спинами, вони почали навіть вживати заходів до попередження і дезорганізації його. Єдиний національний фронт, для утворення якого так багато було покладено праці, здавалось, розлазився в самий рішучий момент. Це не могло, звичайно, допомогти успіхові повстання і турбувало організаторів його. По-за цим виникала ще небезпека передчасного відкриття змови і арештів керівників її. Гетьманські шпиги вже довідалися про повстанські заходи, і Національний Союз міг бути кожної хвилини розгромлений. Соціаліст-федераліст М. Кушнір, з доручення ес-ефів, поставив одверто на зборах Союзу провокаційне запитання: чи дійсно, мовляв, в складі Національного Союзу є авантюристи, що організують повстання? По місті ходять подібні чутки, казав М. Кушнір, і Національний Союз повинен недвозначно заявити своє становище супроти тих чуток. А саме: Національний Союз повинен рішуче одкинути думку про можливість повстання і осудити ті організації й окремі особи, які штовхають населення на цей небезпечний і шкідливий шлях.

Революційній частині Союзу довелося після цього удати перед соціал-федералістами, що немов би вона „кається“ і дійсно нічого не замишляє робити без згоди ес-ефів. 9. листопаду Національний Союз ухвалив постанову, якою „заперечував неправдиві чутки“ про „якісь наміри Союзу в напрямі активних виступів.“ *) 10. листопада генерал

*) Зміст цієї постанови, переданої УТА, був наступний: „Зважаючи на те, що під впливом останніх подій в громадянських колах поширюються чутки про якісь наміри УНС щодо зміни тактики в напрямі активних виступів, Головна Рада УНС заявляє, що чутки про зміну тактики Національним Союзом не мають підстав; зазначені питання в Головній Раді не виникали. Головна Рада прохає все громадянство прийняти до уваги лише постанови УНС, відкидаючи всякі чутки, котрі ширяться з метою знервувати громадянство і внести дезорганізацію, яку використовують на шкоду українській справі.“

Скоропадський звернувся „до всіх громадян України“ з спеціальною грамотою, в якій закликав зберегти спокій, „не розпалювати ворожнечі“, відмовитись „від яких би то не було самочинних виступів“, „не наражати країну на небезпеку“ і так далі, обіцяючи здійснення своїх обіцянок щодо скликання Союму та переведення земельної реформи і погрожуючи, що в розпорядженню буржуазії „мається достаточна сила, щоб не допустити до жадного порушення державного порядку“. Справу з організацією повстання трохи було затушовано. Підписані гетьманським урядом ордери на арешт де-яких членів Національного Союзу залишилися не виконаними. Але справа од цього не виграла. Арешти могли відбутись кожної хвилини. Крім того, ширші круги української демократії, не посвячені у внутрішні конфлікти Союзу і в причини, що викликали з боку Союзу оголошення подібних до наведеної заяв, деморалізувались такими заявами. Де-які військові частини, що спочатку без вагань заявили за повстанням, починали тепер вагатись. Отже об'єктивні умови примушували прискіпити справу з повстанням. Соціалісти-революціонери, Селянська Спілка, залізничники, соціаль-демократи вже схилились до того, щоб почати повстання в крайнім випадку і без участі Національного Союзу. Та тут прийшов на виручку генерал Скоропадський.

В ці дні остаточно виянилось, що генерал Скоропадський порве з „Українцями“, що міністри ес-ефи примушені будуть вийти з коаліційного кабінету і що буде утворено новий, цілком реакційний і московський кабінет, який остаточно поставить хрест на українській дрібній буржуазії і на українській державності і візьме курс на єдину реакційну Росію. Ес-ефам вже не залишалось ніяких надій на гетьманщину: вони просто, недвозначно і рішуче викидались на смітник „за ненадобністю“. Після цього, звичайно, ес-ефам не залишалось ніякої рації обстоювати далі генерала Скоропадського, і вони також стали „революціонерами“. Цим і скористувалась революційна частина Союзу. На спеціально скликаних зборах Союзу В. Винниченком було доложено, що проти гетьманщини вже організовано і підготовлено повстання і що без обговорення і дебатування цього питання політичні партії мають обрати Директорію і дати їй повноважень на провадження повстання. Збори Союзу так і зробили: без довгих балачок ухвалили всі заходи, зроблені в справі організації повстання, і постановили обрати Директорію УНР на спеціальному таємному засіданні уповноважених представників всіх політичних партій, що входили в склад Союзу, а також представників війська.

13. листопаду відбулося в помешканні міністерства шляхів згадане таємне засідання представників всіх політичних партій, що входили в склад Союзу (в тому числі й ес-ефів), січових стрільців, залізничників і Селянської Спілки, на якому і було обрано Директорію Української Народньої Республіки в складі Голови В. Винниченка (представника УСДРП) і членів — С. Петлюри (УСДРП — кандидат січових стрільців), Ф. Швеця (кандидат Селянської Спілки, заявлявся за приналежністю до УПСР, хоч активної участі в роботі партії не брав), П. Андрієвський (самостійник-соціаліст) і А. Макаренка (кандидат залізничників, непартійний). Двох останніх було обрано умовно

і тимчасово; С. Петлюру було обрано по-за очі: давши раніш свою згоду на входження в склад Директорії, він на передодні засідання виїхав в Білу Церкву, до січовиків, куди мала виїхати і вся Директорія.

Директорія вийшла з погляду соціально-політичного безбарвною, сірою. Українські соціалісти-революціонери зовсім не дали до неї свого представника; українські соціаль-демократи хоч і дали до складу Директорії двох найбільш популярних своїх представників, але обидва вони — і С. Петлюра і В. Винниченко, відомі були з своєї попередньої політичної діяльності, як великі угодовці і опортуністи; решта ж членів Директорії, по-за цими двома, були звичайні українські дрібнобуржуазні патріоти; де-які з них, хоч і вважали себе „заступниками інтересів працюючих“, загалом дуже кепсько розбіралися в складній тодішній світовій ситуації, мало розумілися на загально-політичних справах, про соціалізм чули тільки одним вухом і в оцінці подій, в наміненню напрямку й тактики боротьби, на чолі якої їх було поставлено, керувалися більше „здоровим розумом“, не сягаючи зором далі того, що було їм видно з української патріотичної дрібнобуржуазної та міщанської дзвіниці. На такий невтішний вислід виборів вплинуло багатько причин. Головну роль між ними відіграла спішність і конспіративність виборів. (Тому наприклад, від с.-р. на таємному засіданні, котре вибирало Директорію, були присутні випадкові особи). Поруч з цією причиною відбився на виборах і самий склад виборців — Національного Союзу: правниця української демократії, розбавлена дрібнобуржуазними та міщанськими партіями, не в стані була утворити виразно класовий, робітниче-селянський, революційний соціалістичний орган. Єдиний національний фронт, хоч би і демократичний, зобов'язував до чогось, і цим щось якраз і було одмовлення з боку революційної демократії від ясно закреслених позицій класової боротьби. Директорія вийшла такою, якою її породили об'єктивні умови: єдиний національний фронт і прискіплені конспіративні вибори (13).

19. Національна і соціально-економічна платформа Директорії.

Стаючи на чолі селянсько-робітничого повстання проти диктатури поміщиків і капіталістів на Україні, Директорія (як і Національний Союз, що породив її) не мала виразної соціально-економічної платформи. Зміст першої відозви Директорії, складеної згідно з вказівками партій В. Винниченком 14. листопада, був слідуєчий:

„Громадяне!

Генерал російської служби П. Скоропадський, порозумівшись в квітні 1918 р. з німецькими генералами, штиками німецьких — тоді ще не вільних підлеглих їм салдатів, — назвавшись гетьманом, захопив владу на Україні і скасував Українську Народню Республіку.

З того менту зачалось знищення всіх народніх прав та печувані знущання над демократією України жандармів і поліцаїв старого царського ладу. Класова помста поміщиків та буржуазії дійшла до такої міри, якої не знав і царський режим.

І що більше панування генерала-гетьмана посувало Україну до єдиної неділимної Росії, то лютіше, отвертіше і циничніше ставало попірання прав народу й глузування пануючих клас над усіма здобутками революції, як політично-соціальними, так і національними.

Останнім зрадницьким актом генерала-гетьмана П. Скоропадського про скасування самостійности Української Держави український народ віддається

остаточно на поталу поміщицько-бюрократичній реакції і на цілковите поневолення. Сформований новий уряд із представників реакційних клас, які мають творити єдину неділиму Росію, виразно говорить про те, що чекає український народ, коли він не встане рішуче і до останнього чоловіка в оборону свого життя.

Український Національний Союз, яко найвище представництво організованої української демократії, вживав до останнього дня всіх заходів, щоб мирно, без пролиття крові і дезорганізації громадського життя, захистити і одстояти права народу. Але всі мирні заходи української демократії весь час зустрічали лютий опір з боку поміщиків, бюрократії та буржуазії.

Отже настав час залишити мирні заходи.

Од імени організованої української демократії, від усього активного народного громадянства, яке обрало нас, ми, Директорія Української Народної Республіки, сим оповіщаємо:

Генерал Павло Скоропадський є насильник і узурпатор народної влади. Все правительство його, як протинародне, протинаціональне, оповіщаємо недійсним.

Пропонуємо генералу П. Скоропадському і його міністрам залишити обманом і насильством захоплені ними урядові посади.

В імя спокою, порядку в Республіці пропонуємо зробити це негайно, без пролиття крові.

Офіцерським руським організаціям пропонуємо мирно скласти зброю і виїхати за межі України, куди хто схоче. В противному разі місце висилки їх буде призначено Урядом Української Народної Республіки.

Застерігаємо генерала Скоропадського, його міністрів, руських офіцерів і всіх, хто з ними, що всякі насильства, утиски, образи і пошкодження Українцям, а також демократичним особам і організаціям якої-будь національності, викличуть помсту, вибуху якої ніхто не зможе спинити. В інтересах цих груп і осіб пропонуємо утриматись від агресивних заходів проти демократії.

Німецьке воєцтво демократичної Германської Республіки оповіщаємо, що українська демократія більш не може терпіти насильств, знущання і злочинного для всього краю панування монархично-поміщицької реакції і зі зброєю в руках буде обстоювати права поневоленого народу. Ми віримо, що салдати германського визволеного народу поставляться до боротьби пригніченого українського народу відповідно до своєї гідності.

Всім громадянам заявляємо:

Хто стоїть за утиск та експлуатацію селянства та робітництва, хто хоче панування жандармів і охренок; хто може спокійно дивитись на розстріл мирних студентів озвірілими руськими офіцерами, — той нехай виступає разом з гетьманом і його урядом за єдину неділиму гетьмансько-монархичну Росію проти волі демократії Української Народної Республіки.

Всі останні чесні громадяне, як Українці, так і не-Українці, повинні разом з нами стати збройною дружиною силою проти злочинців і ворогів народу, і тоді всі соціальні й політичні здобутки революційної демократії будуть повернені. А Українські Установчі Збори твердо і непохитно закріплять їх на вільній Українській Землі.

Разом з тим Директорія Української Народної Республіки закликає всіх борців стежити за порядком і рішуче та безпощадно прийняти грабіжи.

Українські народньо-республіканські війська підходять до Київа. Для ворогів народу вони несуть заслужену ними кару, для демократії всіх націй України — визволення.

До зброї, громадяне, і до порядку!

Голова Директорії Української Народної Республіки В. Винниченко.

Члени Директорії: С. Петлюра, Ф. Швець, П. Андрієвський.

У Київі, 15. листопаду 1918."

По-за загальними фразами про необхідність повалення поміщицько-буржуазного режиму і відновлення політичних і соціальних революційних здобутків українського народу, що мали бути закріплені Українськими Установчими Зборами, не знаходимо у відозві більш конкретного і сталого

визначення цілей боротьби; одне тільки було зазначено в ній з безсумнівною ясністю: оборона незалежності Української Держави в формі Української Народньої Республіки.

Правда, Національний Союз, вибіраючи Директорію, більш-менш свідомо уникав виразного формулювання соціально-політичних лозунгів, свідомо укладав це питання на далі, доручаючи Директорії лише виконання обмежених технічно-військових функцій — оружного повалення гетьманщини. Така позиція мала свої вигоди — едінала біля Директорії різні суспільні класи і групи, але мала і великі невидоди, як показалося пізніше, коли Директорія поширила свої функції по-за межі уділеної їй компетенції.

З документів того часу, які з'ясовують соціально-економічну платформу Директорії, наведемо тут ще уривок з „Універсалу“ С. Петлюри, оголошеного Петлюрою в Білій Церкві майже одночасно з „Відозвою“ Директорії. В „Універсалі“ С. Петлюра писав:

„По наказу Директорії Української Республіки, я, яко верховний главнокомандуючий, закликаю всіх українських салдат і козаків боротися за державну самостійність України, проти зрадника, бувшого царського наймита, генерала Скоропадського, самочинно присвоївшого собі права гетьмана України. По постанові Директорії, Скоропадський оголошений по-за законом за утворені ним злочинства проти самостійності Української Республіки, за знищення її вільностей, за переповнення тюрем найкращими синами українського народу, за розстріл селян, за руйнування сел і за насильства над робітниками і селянами. Всім громадянам, мешкаючим на Україні, забороняється під загрозою військового суду допомагати кровопийцеві генералові Скоропадському в тіканню, подавати йому споживання і захисток. Обов'язок кожного громадянина, мешкаючого на Україні, арештувати генерала Скоропадського і передати його в руки республіканських властей.

Гетьманські розпорядження і накази по військам касуються; військові частини гетьмана Скоропадського, аби усунути даремного кровопролиття і розрухів, повинні перейти до лав військ Республіки, вслід за тими, які вже перейшли.

Війська Республіки мають на меті до щенту знищити лад, заведений гетьманським урядом, знищити нагайку, на яку він спірався до останнього моменту. В цю велику годину, коли на всьому світі падають царські трони, визволяються народи, коли на всьому світі селяне і робітники стали панами, в цю хвилину ми, брати козаки, хіба дозволимо собі піти з поміщиками, з гетьманським урядом проти своїх батьків? В цю велику годину ви, брати козаки, хіба осмілитеся служити запроданцям, котрі самі продавались і хотять Україну продати недавнім царським міністрам Росії, її пануючій класі — безробітному російському офіцеровству і мародерам, що скупчилися в контрреволюційне кубло на Дону?*)

„Універсал“ С. Петлюри (який він, до речі, оголосив без згоди решти членів Директорії і за це мав докори від голови Директорії В. Винниченка), як бачимо, мало, майже нічим не різнився своїм змістом від „Відозви“ Директорії. І в „Універсалі“ і у „Відозві“ виразно підкреслювалась необхідність оборони суверенності Української Республіки, плямувався реакційний гетьманський режим, приобіцувалося повернення революційних здобутків, або, як це сказано (хоч і посередньо) в „Універсалі“ Петлюри, — встановлення такого порядку, при яким би на Україні „селяне і робітники стали панами“. Отже загальні широкі, а через це майже беззмістовні, твердження і приобіцювання.

*) „Известия Центр. Исп. Ком.“ ч. 256 (520), 23. XI. 1918.

Однаке невиразність соціально-економічної платформи Директорії на початках робітничо-селянського повстання проти гетьманщини майже не давала себе відчувати. Повставший нарід поперед усього хотів за всяку ціну здихатись гетьмансько-поміщицького режиму, і в цім Директорія цілком задовольняла бажання революційних селянських мас. Як і Директорія, так і ті селянсько-робітничі маси, що піднесли її на висоту свого керуючого повстанче-державного центру, одкладали конкретизацію форм майбутнього по гетьманщині політичного і соціально-економічного ладу на час після перемоги. Нині ж, сьогодні, трудове селянство хотіло тільки одного — повалити, в коріні винищити гетьманщину, знищити карні офіцерські загони, скинути з себе поміщицьке ярмо і то так, щоб вже на завше одбити поміщикам можливість і охоту повертатись в свої бувші маєтки. Ті гасла, під якими брала провід над повстанням в свої руки Директорія, тимчасом не ставали в суперечність з цим основним, черговим завданням селянства і робітництва в їх боротьбі з диктатурою поміщиків і капіталістів. В той же час Директорія сміливо брала в свої руки провід над повстанням, мала опорну базу в формі регулярних військових частин (хоч би полк січових стрільців), закрюювала справу у всеукраїнському масштабі, була зв'язана з широкими колами української інтелігенції, одним словом, являлась тим давно сподіваним революційним центром, потребу якого вже гостро відчувало українське трудове селянство, не раз жорстоко каране саме через брак такого центру, через сепаратність своїх виступів. В цих об'єктивних умовах лежать причини успіху Директорії на початках її повстанської діяльності.

20. До зброї! Виїжаючи з Києва, Директорія залишала там своїм репрезентаційним органом і органом боротьби за владу Директорії Український Військовий Революційний Комітет, утворений перед тим при Центральному Комітеті УСДРП в складі М. Авдієнка, В. Чеховського, А. Пісоцького, З. Висоцького, М. Галагана, Н. Завгороднього і М. Марченка.*) 15. листопада над вечір всі члени Директорії (крім А. Макаренка, який біля 10 днів переховувався в Києві) були у Білій Церкві з січовими стрільцями. Січові стрільці вже переговорили з німецькою залогою у Білій Церкві, повідомивши її, що „цими днями почнеться український національний рух“ проти зрадника і реакціонера гетьмана і запропонувавши не втручатись „у внутрішні справи“. Переговори закінчились підписанням умови, після якої Німці зобов'язувалися не втручатись у боротьбу між гетьманом і Директорією, а війська Директорії — не нападати на Німців і допомогти їм якомога швидше виїхати з України.

16. листопада почалось повстання. Свідок тодішніх подій в Білій Церкві та її околицях О. Назарук, так описує їх в своїх споминах **):

*) З невідомої причини в склад В. Р. Комітету не входив ні один укр. с.-р., хоч працювали під проводом його і с.-р.

**) Др. О. Назарук. „Рік на Великій Україні. Спомини з Української Революції.“

„Дня 16. листопада 1918. р. в полудне вирушила з казарм біля двірця в Білій Церкві одна сотня С. С. і помаширувала на місто, де розстріляла двох чи трьох гетьманських урядовців, що найбільш допікали українському населенню. Гетьманська залога в Білій Церкві була мала. Вона без боротьби розбіглася або зложила зброю. Наша сотня зайняла центр міста, і переворот в Білій Церкві був доконаний. Німецька залога виставила сильні сторожі коло своєї команди, але по-за тим не давала знаку життя. Наші патрулі ходили по місті і скоро попали в конфлікт з Німцями, які твердили, що наші роззброюють поодиноких Німців . . . .

Того самого дня виїхав з Білої Церкви перший ешелон (транспорт) С. С. в напрямі на Київ через Хвастів. Пізно вечером одержав я від команди С. С. доручення, удатися зі сторожею до тюрем у Білій Церкві і освободити всіх політичних в'язнів . . . .

На другий день виїхав я разом з Директорією в третім ешелоні С. С. до Хвастова, де ми прибули вночі . . .

Поїзд з Директорією і головним Штабом наших військ (шефом Штабу був отаман О с е ц ь к и й) став на двірці в Хвастові. Ми всі мешкали у вагонах, а урядували і в вагонах і на двірці (залізничники йшли з нами). Тільки частину кімнат займала на двірці німецька команда. Вона мала в місті залого і зразу пробувала не пустити наших транспортів проти Києва. Але енергійний виступ покійного сотника С. С. Черника так на неї вплинув, що вона заховала нейтральність, очевидно, зі страху перед селянськими масами. Німецький командант двірця, чоловік старший і розважний, розумів добре своє положення і старався не доводити до конфліктів. А була це дуже трудна річ. З усіх боків одержували ми депеші, що поодинокі німецькі відділи ломлять умовлену нейтральність, нападають на наші відділи, нищать нам магазини зброї й амуніції, кидають її масово у воду, не допускають до концентрації наших військ, роззброюють їх і т. д.“ . . .

Почалися завзяті бої з Німцями. З усіх боків напливали на допомогу війську Директорії селянські маси, головню з околиць Білої Церкви, де їх організовували і озброювали січові стрільці.

Гасло було кинуте, і народ плавом поплив до повстанських загонів. Вся трудова Україна стала до зброї. Повставали українські робітники, повстало безземельне і малоземельне селянство, повстала майже вся демократична інтелігенція, повстали навіть де-які бувші „гетьманці“ — заможніше селянство, члени Української Хліборобсько-Демократичної Партії. Всім залляв за шкіру сала „ясновельможний пан гетьман“ з поміщиками та капіталістами, всі були обхоплені страшною ненавистю до гетьманського режиму і радо йшли на боротьбу, на знищення його.

„Маси українських повстанців, пише далі в своїх споминах О. Назарук: напливали з усіх боків так скоро, що Штаб Директорії втратив евіденцію що-до їх числа. Я хотів бодай в приближенню довідатись про скільки наших сил, щоби записати це для будучого історика. В тій цілі розпитував я часто всіх, що могли мати що-небудь спільного з інтересним проявом повстанчого руху, почавши від головного отамана Петлюри, скінчивши на урядовцях постачання. Однак вони або подавали мені найбільш суперечні числа або просто стискали раменами і говорили щиро: „Тут уже й чорт не розбереться в тім всім.“ Ури-

До речі, подамо тут, що О. Назарук прибув в ті дні на Україну (до Києва, в початку листопада) з Галичини, як відпоручник Команди Українських Військ (галицьких), прохати „гетьмана всієї України“ Скоропадського про військову допомогу для боротьби з Поляками. Скоропадський згодився дати таку допомогу і визначив полк січових стрільців, що стояв у Білій Церкві. Але галицьким Українцям не довелося скористатись цим полком: січовики вже були на боці Національного Союзу і Директорії. О. Назарук також не вернувся до Галичини, залишившись для праці при січовиках і Директорії.

довці постачання, від яких ще найскорше можна мати певніші інформації, відповідали, що зорієнтуватися неможливо, бо різні відділи прохарчовуються самі, одержуючи харчі від селян, а де-які забирають по дорозі гетьманські й німецькі магазини, нікого про це не повідомляючи. Головним джерелом, відкілья припливали до нас вже зорганізовані повстанці, була Біла Церква: там у казармах Січових Стрільців остали два галицькі старшини — Бісик і Домарадський, які й почали організувати напливаючих селян і залізницею висилали їх через Хвастів на Київ, поки зовсім не захрипли й не вибилися з сил. Бісик, з яким я потому зустрівся, оповідав мені про це. Запитаний о число, відповів, що й він утратив вкінці евіденцію, але припускає, що разом з Домарадським міг зорганізувати по-над 20 тисяч селян, поділив їх на сотні й повизначував їм командантів; де-які села прислали вже готові сотні з власними командантами, підстаршинами. Це було для Домарадського й Бісика вигідне, бо вони вже навіть простих стрільців поіменували сотниками й абсолютно не мали більше кому доручати сотень.

... Найгірше було з озброюванням цих мас. Магазини зброї й амуніції були переважно під сторожею німецьких залог, бо гетьмансько-російські офіцери й так звані «карательні отряди» або розбіглися на першу вістку про повстання, або повтікали з місця свого осідку і старалися по дорозі лучитися в більші групи, про що ми мали досить докладні, хоч нераз фантастичні вісті.

... На загаль відношення між нами і Німцями було вороже, і безнастанно доходило до проливу крові. В краю по двох тижнях мали ми вже перевагу над німецькими залогами, але під Києвом було гірше... Німці, всупереч Білоцерківській умові, заявили, що будуть боронити Київ перед наступом Директорії.⁴

Через де-який час (в кінці листопада) Директорія переїхала з Хвастова до Винниці. Тут вже можна було ліпше ростамуватися і уділити увагу справам не тільки військового, але й цивільного, загально-політичного характеру. Тут почалась організація примітивного адміністративно-політичного урядового апарату. До Винниці почали з'їзжатися партійні і громадські діячі і творити осередки (хоч і невеличкі) політичної думки; Винниця перетворювалась в тимчасову столицю республіканської влади.

Тим же часом повстання захоплювало весь терен України. Під Києвом відбувались великі бої. Найкраща частина гетьманського війська, так звані «сердюки», укомплектована з синів заможного, куркулівського селянства, перейшла після перших же боїв на бік Директорії. В інших містах гетьманські військові частини, поскільки вони були українськими, так само переходили на бік повстанців. Так на дуже важливому участку протигетьманського фронту — в районі Буча-Ірпень-Ворзель (по залізничній колії Київ-Ковель) оперував Чорноморський Кіш, бувши українська частина при гетьмані, організована українськими старшинами-кубанськими козаками немов би для боротьби з більшовиками на Кубанщині. В дійсності в цю частину пішло взагалі дуже багато українських революційних старшин, які і в думці не мали їхати на Кубанщину. Спинимось трохи докладніше на операціях цієї частини і взагалі на розвитку повстання в цім другім після Білоцерківсько-Винницького важливім районі.

Чорноморський Кіш був ще перед повстанням в порозумінню з Національним Союзом (зв'язок держався через старшину Пилішук). Одержавши відомости з Білої Церкви про виступ Директорії, кіш скинув старого командира коша (гетьманського причинника) і перейшов під провід згаданого старшини Пилішука. Штабом республіканських військ

доручено було кошеві захопити лінію Коростень-Київ і околиці. Кіш швидко розрісся, переформувався в дивізію і повів успішні бої, як з Німцями, так і з гетьманськими добровольчими частинами.*) Німці кілька разів хотіли розбити цей центр і ходили навіть в атаку, але раз-у-раз терпіли великі поразки.**). Вступали кілька раз і гетьманські добровольці в завязті бої на цім участку. Один з таких боїв (з гетьманським кінним ескадроном) закінчився цілковитим знищенням (в точнім розумінню цього слова) гетьманського отряду. Тримавши в своїх руках такий важний участок фронту, дивізія в той же час одтягувала увагу німецько-гетьманських військ від Білої-Церкви.

В дні успіхів, після розбиття Німців чи добровольців, козаки дивізії робили наскоки на Пушу-Водицю, а часом і на передмістя самого Києва—Курінівку. Це тероризувало і наводило паніку на гетьманську армію й уряд. Волинський Староста, завязаний реакціонер і гетьманець — Андрю, що на початку повстання став на чолі всіх золотопогонних банд на Волині і замірявся власними силами задусити повстання в своїм „воеводстві“, швидко був примушений відмовитись від цього завдання і тікати зі своїми недобитками на Київ. Чорноморський Кіш розбив банди Андрю (захопивши броневий потяг на станції Ірпень), захопив в свої руки склади зброї та амуніції в своїм районі.

Населення йшло на оголошену кошем мобілізацію плавом, без усяких розмов. Часом тільки (як це було, приміром, в Миронській волості), сільські громади, даючи козаків для повстанської армії, постановляли одночасно запитати керівників повстання, який лад має бути введений після повалення гетьманщини і чи буде одібрано назад землю від поміщиків. Одержавши відповідь, „що все буде народне“, республіканське, що поміщиків буде знищено і землю віддано селянам, селянство не тільки давало козаків для армії, але й щиро опікувалося тією армією і всією справою повстання.

Так дуже трудна справа продовольчого й иншого постачання коша була легко розв'язана самим селянством: сусідні села охоче і справно випікали потрібну для козаків кількість хліба з муки, яка видавалась для цього інтендантурою коша; розбитніщі селяне взяли в свої руки справу опікування козаків їжою (взявши під свій догляд і на свою відповідальність склади) і т. д. Тижнів через два-три після початку повстання, коли кіш мав вже під собою досить велику територію і виникла гостра потреба в полагодженню різних цивільних справ, до цієї останньої роботи став М. Шаповал (у. с.-р.). М. Шаповалові і І. Штефанові (у. с.-р., що з самого початку повстання був при коші, завідуючи поштою і телеграфом в районі операцій коша-дивізії й одночасно виконуючи функцію „зв'язку“ між військовими відділами і населенням) вдалося багатько зробити в той час для налагодження „тилу“.

*) Фактичним керівником дивізії був енергійний, досвідний і хоробрий полковник Леґін — начальник штабу дивізії.

**) Особливо великі бої йшли за станцію Біличі. Станція кілька разів переходила з рук в руки. Закінчилися бої перемогою повстанського війська. Німці мусіли одмовитись від свого наміру заволодіти Біличами. Станцію захопив 3. полк коша під командою укр. старш. полковн. Ліщука.

З захопленням, з самопожертвою, з ентузіазмом, зі зброєю в руках повстала вся трудова Україна на боротьбу з диктатурою поміщиків і капіталістів.

21. Росклад німецької армії і здобуття Київа. Генерал Скоропадський і російсько-єврейсько-польсько-українська буржуазія не могли поскаржитись на німецьких генералів. Останні доклали всіх старань до того, щоб поставити німецького салдата в оборону диктатури буржуазії і монархізму на Україні. Хоч білоцерківська угода з Німцями була укладена і з відома та за згодою німецької Великої Ради Салдатських Депутатів у Київі (в укладанні угоди брав участь представник останньої), хоч ще перед початком повстання з німецькими салдатами велись переговори в Київі і немов би було забезпечено не то що нейтральність, але навіть і де-яку прихильність з боку німецьких салдатів до повстанського фронту, проте німецьке військо виступило спочатку активним і впертим оборонцем гетьманщини. Німецькі старшини поперед всього почали представляти перед німецькими салдатами повстанський рух не як революцію, не як організоване селянсько-робітниче повстання, а як звичайний розбій та бандитизм. Слідом за гетьманською пресою вони затушковували дійсний характер руху, замовчували участь в ньому політичних українських партій, замовчували, що на чолі повстання стоїть Директорія, видвигаючи натомість імя С. Петлюри, який, мовляв, зводить особисті рахунки з ген. Скоропадським. По-за цим німецькі генерали залякували салдатів тим, що в разі розвитку повстання в країні запанує анархія — німецьке військо буде позбавлене можливості виїхати додому, а можливо, і винищено повстанськими „бандами“. Цей аргумент найсильніше впливав на несвідомих, обдурених німецьких салдатів. Примара загину на чужині робила їх слухняними в руках німецьких старшин і викликала ворожість до повстанців. Нарешті, впливали і накази Антанти „боронити спокій“ на Україні і погрози репресіями в разі невиконання їх.

Наслідком цих причин Велика (німецька) Рада Салдатських Депутатів, всупереч білоцерківській умові, стала одверто і активно в оборону Скоропадського. І коли в перших боях під Київом (Хвастів-Боярка) гетьманські ватаги було розбито і республіканські війська зразу ж наблизились до Київа, німецька залога Київа вирушила на фронт і зайняла позиції за Київом. Командуванню республіканських військ було заявлено, що Німці будуть боронити Київ перед наступом повстанських військ. Становище Директорії ускладнилось. Активний виступ Німців (та ще й ради салдатських депутатів) не віщував нічого доброго. Треба було рятуватись. В цій цілі було послано Директорією (з Хвастова) делегацію до Київської Ради Салдатських Депутатів.*) Німці почали „крутити“. Член Ради Салдатських Депутатів майор Ярош заявив делегації в імені німецького командування і Ради Салдатських Депутатів, що німецьке військо на Україні не має наміру втручатись у внутрішні українські справи і хоче тільки одного — можливо швидче виїхати з своїм майном

*) В склад делегації входив в числі інших О. Назарук, який власне і вів переговори з Німцями.

з України, але що на перешкоді цьому стоїть переможниця Антанта, яка через французького консула в Одесі (п. Ено) вимагає, щоб Німці не пускали повстанських військ у Київ, погрожучи за невиконання цього наказу різними репресіями. Як висновок, майор Ярош запропонував, в цілях уникнення боїв, визначити демаркаційну лінію під Києвом. Директорії нічого не залишалось, як тимчасово погодитись на встановлення такої лінії. Пізніше говорили, що київська німецька залога одержала від гетьманського уряду великі гроші, що й зробило її такою уважною до депеш пана Ено з Одеси (14).

Встановлення демаркаційної лінії, звичайно, не забезпечило республіканського війська від нападів з боку Німців. Німецькі офіцери всюди провокували німецьких солдатів на бійки з повстанцями. Через таку провокацію між ними сталась бійка між Німцями і республіканським військом і у Винниці, куди переїхала Директорія (бійка ця кінчилась обеззброєнням німецької залози). З другого боку — повстанські війська не дуже зважали на всякі договори і били Німців, де тільки могли. Київ з усіх боків оточувався республіканськими військами. Становище гетьманського уряду ставало безнадійним. Воно погіршувалось з дня на день ще й тим, що німецькі війська почали все більше революціонізуватись і „розкладатись“. Провокації старшин вже не помогали. Солдати бачили, що далеко безпечніше скласти зброю і поспробувати вийти, ніж накладати своїми головами за генерала Скоропадського в боях з українськими робітниками та селянами. Де-які полки (як, приміром, Саксонський в Києві) заявили, що навіть активно виступлять по боці повстанших робітників і селян. Поодинокі відділи Німців почали самочинно і сепаратно вести переговори з командами повстанських військ, заявляючи готовність скласти зброю, аби тільки було вивезено їх до Німеччини. Війська Директорії йшли на зустріч таким відділам і, обеззброївши, одправляли їх ешелонами додому. Дійшло до того, що навіть ті німецькі війська, які боронили вхід до Києва, почали „обеззброюватись“. Команда німецьких військ, нарешті, переконалась, що боротьба з республіканськими військами являється безнадійною, і повідомила Директорію, що хотіла б вислати делегацію для остаточного порозуміння в справі взаємовідносин між Директорією і Німцями.

12. грудня 1918. відбулась в Козятині конференція приїхавшої з Києва делегації Висшої Німецької Команди з делегацією Директорії (в склад останньої делегації входив генерал Греков і др. О. Назарук). Німці погодились здати Київ. Було підписано відповідний договір. „Німецький“ гетьман залишався, таким чином, без Німців. Надії на золотопогонників було мало, і через те генерал Скоропадський вже тоді доручив членові німецької делегації майорові фон-Фельзелюві одночасно з підписанням договору про нейтралітет Німців запитати Директорію, чи буде випущено його живим з Києва, коли він уступить з гетьманства.

Золотопогонники пробували ще після цього опиратись, але не могли встояти проти республіканських військ тим більше, що в самому Києві почалось повстання під керуванням Революційного Комітету.

Український Військовий Революційний Комітет координував свою роботу з секцією республіканського війська, підготовляючи повстання в місті. Одним з важливіх завдань Комітету була агітація серед німецьких солдатів і зносини з Київською Радою Солдатських Депутатів. Спочатку ця робота дуже утруднювалась непевною поведінкою голови німецького Совдепу під-офіцера Кірхнера, як і взагалі всієї президії, котра помітно розходилась з настроями більшості німецьких солдатів. Зносини і переговори пішли успішніше після того, як було переобрано Совдеп, і взагалі ситуація на Україні дуже змінилась не на користь гетьмана і Німців. Припадало це вже на перші числа грудня. Крім Совдепа, Революційний Комітет навіязав зносини і безпосередньо з лівими групами Совдепу та окремими військовими частинами. В результаті більшість військових німецьких частин в Києві заявили на початку грудня за нейтралітет в боротьбі між гетьманськими і республіканськими військами, а саксонський полк заявив, що він активно стане на боці української демократії.

Коли з підготовчої роботи Революційного Комітету і розвитку подій виявилась можливість і потреба революційного виступу в Києві, координованого з наступом повстанських військ на Київ, Революційний Комітет призначив для керування виступом окремий Оперативний Штаб в складі М. Авдієнка, М. Галагана і Г. Горобця. Під керування Штабу були взяті боеві групи соціалістичних партій — українські і не-українські (в тому числі і більшовики).

Коли військо Директорії наблизилось в перші дні повстання до Києва і розпочало (19. листопада) наступ на ворожі позиції біля Києва, Революційний Комітет призначив збройний виступ в Києві. В ночі з 22. на 23. листопаду революційні отряди захопили Поділ (більшовики), Либедський Район, частину Старокиївського участка, Лукянівку і Куріївку. Але через різні перешкоди (головним чином через недружний виступ всіх боєвих відділів Комітету) захопити Київ не вдалось, і з наказу Комітету 23. листопада було опущено революційними відділами захоплені вже райони. При цьому виступі німецькі солдати не робили ніякого опору повстанцям, а гетьманські „орли“ розбігались після невеликого опору (підчас виступу гетьманці полонили і звірські замучили т. Іванова, що керував виступом в Либедському районі).

Щоб навіязати тісніші зносини з Директорією і певно координувати слідуєчий виступ в Києві з новим наступом республіканських військ на Київ, Революційний Комітет вислав до Директорії свого представника М. Авдієнка, який і був при Директорії весь час до виступу республіканського війська в Київ.

Другий виступ Революційного Комітету в Києві стався підчас останнього наступу повстанського війська на Київ. В цьому виступі брали участь між иншим і боеві відділи єврейських соціалістичних партій („Серп“, „Бунд“, „Поале-Ціон“); обіцяла виступити зі своїм боєвим відділом і УПСР (лівих), але не виступила. Коли українське військо вщерть наблизилось до Києва, а Німецька Рада Солдатських Депутатів, після умови з Директорією, оголосила свій повний нейтралітет, в ніч

з 13. на 14. грудня з наказу Оперативного Штабу українські робітничі і військові групи захопили увесь Печерськ, Курінівку, Шулявку, Лукянівку і район залізниці. Під ранок 14. грудня було роззброєно всі гетьманські отряди на Печерську, захоплено Генеральний Штаб і Військове Міністерство. На Курінівці отряди повстанців захопили батарею Сердюцького полку і, порозумівшись з сердюками, стали палити з кулеметів і гармат у тил ворожих позицій, що були в районі Пуши-Водиці. В районі залізниць отрядом Революційного Комітету був взятий броневий потяг добровольців. Коли вияснився успіх повстання, з самого ранку 14. грудня частини бувших гетьманських військ (Лубенський, Радомисльський і частини інших полків) почали надсилати до Оперативного Штабу своїх уповноважених з заявами, що вони приєднуються до революційних військ. До третьої години дня в Києві вже не лишалось бездатних гетьманських частин. Лише юрби добровольців, які тікали з фронту, наповнили собою педагогічний музей і там зачинились. О 4. годині 14. грудня — рівно через місяць з дня початку повстання на вулицях Києва вже були перші отряди українського революційного війська з фронту, яке остаточно розбило, після двохденних боїв, добровольців під Києвом (15).

Генерал Скоропадський оголосив, що він зрікається влади. Переодягнутий в німецький військовий одяг, він переховався де-який час в Києві, а пізніше виїхав вкупі з німецькими генералами за межі України.*)

Негайно по капітуляції гетьманського уряду над вечір 14. грудня Революційним Комітетом була призначена Рада Комісарів, яко тимчасова найвища політична влада в Києві до приходу Директорії. Комісари взяли під свій догляд міністерства, а також випустили з в'язниць Києва політичних в'язнів (до 500 чолов.).

17. грудня Український Військовий Революційний Комітет, прийнявши на увагу, що військова влада в Києві перейшла до Командуючого Осадним Корпусом (Коновальця), а політична до Ради Комісарів, розв'язав себе.)

Так німецька революція допомогла українському трудовому народові скинути з себе тяжке ярмо гетьманщини, накинуте на його поміщиками та капіталістами за допомогою німецьких генералів.

---

*) Бувший Секретар гетьмана Скоропадського Моркотун надрукував (в жовтні 1919.) в парижських московських газетах одвертий лист до С. Петлюри (Голови Директорії), в якому оголосив відомості про приналежність С. Петлюри до Масонської Ложі (під проводом „Гросмайстра Моркотуна“), про його зв'язки з антантськими агентами і т. д. В тому листі між иншим говориться, що С. Петлюра знав, де переховується генерал Скоропадський, але не посмів зачепити Скоропадського через заборону масонів.

Додатки до тексту.

1. Свою участь в гетьманському перевороті Українська Демократично-Хліборобська Партія затушковує. Однак та участь являється безсумнівною і очевидно. Працю свою проти Центральної Ради ця партія повела цілком одверто і активно ще з кінця березня місяця 1918., після „славнозвісної“ шеметівсько-хліборобської делегації, яка вже тоді домогалась від Центральної Ради не тільки скасування земельного закону, але й зміни складу Центральної Ради (шляхом доповнення її „хліборобами“) та її загальної політики.

Робота цієї партії, направлена на повалення Центральної Ради, йшла з того часу в повнім контакті з цілком поміщицькою неукраїнською організацією — „Союзом земельних собственников“ (що потім прибрав собі назву „Всеукраїнського Союзу Земельних Власників“). Ще відіжаючи з Києва, шеметівсько-куркулівська делегація постановила ввійти в тісне порозуміння з „Союзом земельних собственников“ (тоді ще областною організацією „Всеросійського Союзу земельних собственников“, яка, до речі, весь час одверто надзвичайно вороже ставилась до відродження української державності) і разом з ним скликати на 28.—30. квітня поміщицько-куркулівський з'їзд для повалення Центральної Ради.

Цей спільний з'їзд делегатів від організацій „хліборобів-демократів“ і від „Союзу земельних собственников“ і відбувся 29. квітня, закінчившись „виборами“ гетьмана. Правда, при цьому вийшов „маленький конфуз“. А саме. Приїхавши на спільний з'їзд, провідники „хліборобів“ побачили, що на з'їзді закидається на щось більше й инше, ніж планували вони. Вони побачили, що справа може закінчитись не тільки розгоном Центральної Ради і настановленням гетьмана (цього вони всією душею хотіли), а чимсь більш серйозним — переходом всієї державної влади на Україні цілком і неподільно до російсько-польсько-жидівської великої аграрної і промислово-фінансової буржуазії з залишенням „не у дѣлѣ“ їх — „хліборобів“, що так дбайливо мостили собі стежку до влади, що так хотіли тієї влади, що ще на початку революції так палко мріяли про куркулівсько-гитайську „хліборобську“ Україну. З цієї причини „хлібороби“ заявили 28. квітня за „шукавання компромісу з Центральною Радою“, а 29. квітня хотіли відбутися окреме (від делегатів „Союзу земельних собственников“) засідання. Однак німецькі генерали призначили на цей день „вибори“ гетьмана і заявили „хліборобам“ недвозначно, що гетьмана повинен вибрати весь „народ“, вкупі — на одному з'їзді. З цієї причини окреме засідання „хліборобів“ не відбулось. „Хлібороби“ кажуть, що вони не були в цей день також і на з'їзді поміщиків в церкву: отже, мовляв, не причетні і до виборів гетьмана. Однак цьому суперечить вся робота цієї партії. Не кажучи вже про комунікати німецьких генералів до Берліну, в яких ці останні виразно і з підкресленням зазначали, що саме „хлібороби“, а не поміщицький „Союз собственников“ „вибрали“ гетьмана, є фактом, що на з'їзді в церкву, хоч і „не організовано“, були присутні делегати „хліборобсько-демократичної партії“. Про пряму причетність до гетьманського перевороту свідчить і даліше поступовання цієї партії.

Другого дня після „виборів“ гетьмана — 30. квітня відбулося окреме зібрання хліборобів-демократів. Нема чого говорити про те, що розгон Центральної Ради і перехід влади до „ясновельможного пана гетьмана“ переполював серця сільських пияків великою радістю. Одне тільки турбувало їх трохи: чи не пиймають вони тут облизня, чи не візьметься часом „ясновельможний“ будувати не „хліборобсько-хуторянську“, а велико-панську, поміщицько-буржуазну Україну? З цієї причини зібрання „хліборобів-демократів“ виробило особливу заяву до гетьмана і ухвалило запросити гетьмана на свій з'їзд, щоб зразу — око на око — порозумітись з ним що-до майбутньої ролі української дрібної буржуазії в державному гетьманському будівництві.

Зміст цієї заяви був наступний:

„Ясновельможний Пане Гетьмане! Ми, українські хлібороби-демократи, знаємо, що без сильної влади не може бути доброго ладу. Але влада ця мусить бути щиро народною, демократичною, щиро українською. Влада мусить бути сильною не тільки багнетами, але, головне, державним розумом і любов'ю усього українського народу. Ми будемо вважати таку владу державно-розумною, котра піде золотом серединою, котра, взявши приклад з великих культурних держав, буде дбати про весь нарід, не дасть запанувати в державі українській ні голоті, ні великим багатилям, а зуміє заслужити любов усіх чесних і вірних синів України. Аби нова влада заслужила любов і признання усього народу, потрібно, щоб вона твердо заявила і заяву ту в найближчі дні затвердила ділом про те, що: 1. Метою нової влади є незалежна, вільна, народна українська держава; 2. Що буде скликано повноправну, вибрану усім народом Українську Державну Раду після того, як настане спокій на Україні і во всякім разі не далі, як через шість місяців, і що виборчий закон не позбавить прав виборчих широких верств селянства і взагалі громадянства і не буде вужчим, як є тепер в німецькій державі в виборах до парламенту; 3. Що після скликання Державної Ради нічого без згоди Ради робитися не буде; 4. Що тимчасові розпорядження української влади в справі земельній будуть тільки такі, які не перешкоджають Державній Раді провести широку земельну реформу, направлену до того, аби великі маєтки на законній підставі були поділені у власність між хліборобами; 5. Що во всякім разі до скликання Державної Ради спекуляція землею не буде дозволена і не буде дозволено купувати землю нікому, окрім українських селян; 6. Що в Українській Уряді більша частина людей буде належати до тих, хто давньою працею своєю показав свою вірність українській національно-державній ідеї і своє розуміння потреб селянства і робітників; 7. Що в Українській Уряді є місце тільки для вірних синів України і не може бути людей, які тягнуть до Росії або до Польщі і 8. Що в цей перехідний час порядок буде наводитись обережними, заснованими на ясному законі мірами.“

Прочитавши цю заяву, генерал Скоропадський замість себе послав на з'їзд „хліборобів“ свого генерального писаря Полтавця і осаула Зеленецького, які прочитали з'їздові записану зі слів Скоропадського таку відповідь на заяву: „Вірні сини України, дорогі брати мої! Коли в такий мент я взяв владу в свої руки, то це для того, щоб збудувати Україну і до кінця днів своїх бути вірним сином дорогої нашої Неньки і всіма силами боронити державні і національні права українського народу. Прошу і наказ даю вам, брати, вірно і щиро служити незалежній Українській Державі нашій. Українська Державна Рада буде скликана зараз же після того, як настане спокій на Україні. Прошу і приказ даю Вам допомогти мені як найшвидше завести добрий законний порядок на Україні. Думки, висловлені в заяві Вашій, взагалі й мої думки. Буду дбати об тім, аби по змозі сил своїх і обставин задовольнити Ваші бажання дорогих серцю моему селян-хліборобів. Кличу Вас всіх не жалючі сил і здоров'я до енергійної праці по відбудуванню незалежної Української Держави, ладу і спокою на Україні. Амінь. Гетьман Павло Скоропадський.“

Збори відкрили відповідь Скоропадського гучним „слава!“ Підбадьорені братанням „ясновельможного“, вони ухвалили ще наступні додаткові до своєї заяви постанови: „1. Аби негайно було повернуто хазяїнам пограбоване у них майно; 2. Аби розпущені були комітети і перевибрані земства; 3. Аби скасовані були вибори до Українських Установчих Зборів і 4. Аби негайно було видано закон про підданство і про присягу на вірність українській державі.“

Провінційні відділи Демократично-Хліборобської Партії також вітали „ясновельможного хазяїна“, вимагаючи репресій проти „селянської голоти“ і нагадуючи про своє палке бажання прикувати до своїх хуторів ще якийсь десяточок десятин панської землі.

Однак „хлібороби“ помилились. „Ясновельможний“ російсько-німецький гетьман не справдив сподіванок „дорогих його серцю братів“ селян-глитів.

2. Подаємо тут де-які відомості, про українських ес-ефів в часі перевороту — партію, що, маючи соціалістичну назву, демократичну фразеологію

і буржуазно-демократичну суть, стояла немов би посередині між правим крилом української соціалістичної демократії і ліберальною буржуазією.

Про дійсне відношення ес-ефів до гетьманського перевороту немає двох думок: ес-ефи давно заскучали за „твердою владою, порядком, діловим урядом, реальною політикою“ і подібними гарними речами тому, широко раділи з того, що, нарешті, було усунуто революційну Центральну Раду і поставлено „державну справу і роботу на відповідний ґрунт“^{*)}; не подобався їм тільки спосіб перевороту, цілком розбишацький, хоч і переведений „європейським, культурним“ німецьким „народом“. Відношення це можна формулювати словами одного з лідерів с.-ф. (А. Ніковського), який сказав (на з'їзді партії), що „не зважаючи на штучність перевороту, в дійсності його треба уважати логічно природним“, бо, мовляв, „людність давно сподівалася твердої влади.“

„Опозиція“ с.-ф. до гетьманщини, що виявилася на їх партійному з'їзді (в Києві, 10.—12. травня, звичайно, легальному), пояснюється в великій мірі невдалим кінцем переговорів с.-ф. з Німцями про утворення ес-ефівського кабінету.

Ображені тим, що влада перейшла до рук не-української буржуазії, ес-ефи винесли кілька „сердитих“ постанов, направлених, як проти німецьких військових властей, так і проти новоутвореного гетьманського правительства.

Подаємо тут де-які з них. Постанова з'їзду І. В справі відношення до Центральних Держав: „Партія с.-ф., виходячи з того, 1. що українське громадянство ніколи підчас війни не було перейняте шовіністичною і якою-будь ненавистю і ворожістю до Центральних Держав, 2. що, коли німецько-австрійське військо приходило на допомогу проти большевиків, на нього дивилося українське громадянство взагалі і наша партія зокрема, як на військо дружньої нам держави, 3. що поведження уряду Голубовича часом не вдовольняло справедливих вимог дружнього війська, яке прийшло на допомогу, партія разом з тим констатує: 1. що в де-яких випадках поведінка німецького командування також була невідповідною дружнім державним взаємним відносинам, 2. що втручання німецького командування до справ вищої політики на Україні, образа парламенту України — Центральної Ради, розгон її, встановлення німецькою силою гетьманства і абсолютно недемократичного та москвофільського своїми тенденціями уряду викликає протест, як з боку партії, так і всього українського громадянства, проти цього тільки почасті задратованого втручання в життя другої держави.“

II. В справах тактики і відношення до моменту: „1. До конституції, яку видав гетьманський уряд, партія відноситься рішуче негативно, як до абсолютистичної і антидемократичної; так само недемократичним і в багатьох випадках реакційним і протидержавним вважає партія сучасний кабінет міністрів, ставиться в рішучу опозицію до нього і забороняє своїм членам вступати в його склад. 2. В своїй роботі партія має боротися проти всякого замаху на нашу державність, проти шовінізму та всякої національної ворожнечі. 3. Ідучи на зустріч народові і виходячи з його інтересів, партія звертає як найбільшу увагу на організаційну та культурну роботу серед мас, яко підвалину державного, політичного, соціального й національного відродження України“

^{*)} Нагадаємо тут, що після повороту Центральної Ради до Києва з Житомира ес-ефи поставились до неї в дуже гостру опозицію. Фракція ес-ефів домогалась скасування Центральної Ради, як „оджившої свій вік“, і підносила проект організації нового парламентарного органу — Державної Ради, складеної „відповідно часові“ з представників великої і дрібної буржуазії. Одночасно ес-ефи, маючи кілька портфелів в кабінеті Голубовича, не задовольнялись своїм становищем меншості в ній, домогались утворення нового буржуазного, чи, як тоді говорили, „ділового“ кабінету. Довідавшись про підготовку перевороту, с.-ф., щоб не потрапити в число „перевернутих“, рішили вийти зі складу правительства Центральної Ради, однак „трохи запізнившись“, як сказав другий лідер с.-ф., В. Прокопович: про одставку заявили тоді, коли Німці вели штурм на Центральну Раду, і тим сами кинули на себе тінь участі в гетьмансько-німецькій змові. На засіданні кабінету це обвинувачення одверто було кинуте с.-ф., що і примусило їх взяти свою одставку назад.

Далі з'їзд виніс постанову в справі мови, зазначивши, що „в українській державі державною мовою повинна бути українська“, а також заперестував проти розгону селянського з'їзду і заведення попередньої цензури, як „проявів політичної реакції та зведення рахунків з політичними противниками.“

Однак всі ці „гострі і рішучі протести“ на всі боки були цілком „європейського“ характеру, були вічнім іншим, як тільки „опозицією його величності“ — пана гетьмана. Вони цілком не заважали ес-ефам постійно добиватись портфелів в гетьманському кабінеті, так само, як і не завадили с.-ф. Л. Старицькій-Черняхівській вітати гетьмана Скоропадського на відкриттю українського клубу в Києві (19. мая 1918.).

Корінь справи полягав не в гетьманщині, як режимі, навіть не в реакційному курсі гетьманського правительства, а виключно в тому, що у влади була не українська дрібна буржуазія, як вона того дуже хотіла, а російсько-жидівсько-польська.

На зазначеному з'їзді с.-ф. винесено також кілька ухвал проірамового характеру. Наведемо тут ухвали в земельній справі (доклад К. Мацієвича) та в справі самостійності України (доклад О. Шульгіна). Ось їх зміст:

„I. В справі федерації і самостійності. Партія підчас складання своєї програми виходила з того погляду, що найреальнішим і найкористішим для України є федеративне єднання з Росією. Дальші політичні обставини — централістична та своєкористна політика російського уряду, суспільства й партій, ворожість їх до дійсного федералізму і, нарешті, більшовицька авантюра — висунули ідею самостійності Української Держави. Рахуючися з новими реальними умовами життя, партія соц.-фед. признала державність України й увесь час в своїй парламентній і загальній політиці підтримувала цю ідею та сприяла консолідації Української Держави.

Але разом з цим партія розуміє, що ідея федералізму в політичній життю має таке саме загально-світове значіння, як в соціально-економічній життю соціалізм, і тому ці ідеї мають залишатись провідними думками партії. Як соціалізм єднає всі трудящі маси всього світу, так федералізм містить в собі ідеал того всесвітнього єднання держав, яке тільки й може бути запорукою проти імперіалізму і війни. Що-до ближніх перспектив, рахуючися з реальними обставинами життя Росії, партія для даного моменту має виключити всяку можливість федеративного зв'язку з Великою Росією. Але разом з тим єднання з іншими сусідами, які утворюють нині свою державність, партія вважає можливим і бажаним для інтересів України.“

„II. В земельній справі на Україні: 1. Верховне право власності на землю належить державі. Для державних і громадських потреб держава відчужує землі від власників за відповідну плату. 2. Зазначаючи свій соціалістичний ідеал, що приватна власність на землю повинна бути згодом скасована, аби остаточно виключити землю з числа засобів експлуатації людської праці, з'їзд вважає необхідним в сучасних умовах господарського життя на Україні в інтересах розвитку її продукційних сил і інтенсифікації сільського господарства провести рішучу і послідовну демократизацію землеволодіння на підставах приватної власності, вважаючи найпродуктивнішим трудове сільське господарство. Ця демократизація повинна переставити на підставі примусового відібрання за певну плату всіх земель вище трудової норми і передачі їх малоземельному та безземельному селянству.

Для цього партія намічає такі негайні конкретні засоби: а) утворення з земель державних, удільних, монастирських, орендних, малокультурних і частини культурних тимчасового державного фонду, з якого наділяються малоземельні і безземельні селяне; б) тимчасове залишення викуплених земельних господарств, зв'язаних з сільсько-господарською промисловістю і високо культурних, на орендних умовах, в руках сучасних власників і вироблення засобів передачі їх трудовому господарству; в) утворення державно-кооперативної гіпотeki, до якої переходять, як бувші борги на викуплених землях, так і викупні платні, з дозволом сплачувати усю суму її окремим хліборобам; г) вільна мобілізація землі, обмежена скількістю трудової норми і контролею органів місцевого урядування; д) передача земельної політики на місцях, як по наділенню землею, так і по

землеустроєнню, розмежуванню, орґанам місцевого самоврядування, а регулювання земельних відносин — місцевим судам; е) орендне законодавство в цілях забезпечення орендаторові права використання утворених ним меліорацій, справедливої орендної ціни та продовження реченців оренди; ж) найширша агрономична допомога селянству в розвитку культури і поширення кооперативної самоорґанізації селянства; з) державно-громадська орґанізація запомоги переселенцям за межі України з утриманням своєї агентури в місцях колонізації.

З. З'їзд признає, що урожай з посівів, зроблений цього року селянами, повинні дістати ті, хто ті посіви зробив, з тим, що, коли посіви зроблено на чужій землі, за користування нею повинен власник врожаю виплатити орендну ціну, яка вноситься в державну скарбницю, як що її ще не внесено.

В економічній політиці з'їзд став на ґрунт „необхідности відбудовання української промисловости при участі і за допомогою держави“, з притягненням до цієї справи „приватних ініціативних осіб-підприємців та промисловців“ і „притатної творчої ініціативи“ взагалі. З'їзд зазначив необхідність вироблення і переведення в життя „в ім'я економічної і політичної самостійности України“ загального економічно-промислового і загально-державного фінансово-господарського плану для цілої України, з заведенням цукрової, винної, тютюнової й інших монополій.

З. Подаємо тут повний склад Головного Комітету К.-Д. Партії: П. Бутенко, Г. Биховський, А. Безрадецький, М. Василенко, А. Іольдман, Д. Григорович-Барський, М. Йоселевич, С. Крупнов, В. Левітський, А. Жекулін, А. Ржепецький, С. Франкфурт, В. Уманіцький, І. Черниш, С. Чебаков, Л. Чолганський, барон Ф. Штейнфельд, А. Ярошевич, В. Бублік, А. Іоловін, Л. Зайцев, А. Лурье, Луначарський і Е. Полторацкая — від міста Києва; І. Вайнштейн, М. Гепштейн, С. Гутник, Г. Добровинський, Н. Кіреевський, С. Штерн — від міста Одеси; А. Анциферов — від Харькова; М. Імшанецький — від Чернигова; Д. Ярошевич — від Полтави; Сніжинський — від Катеринослава; Рейненкамф — від Поділля і Логвинович — від Умані.

4. Про арешти членів земських самоврядувань німецькими властями Голова Всеукраїнської Спільки Земств писав в травні місяці до німецького й австро-угорського послів в Києві слідуюче:

„Події, що відбуваються на Україні, примушують мене звернутись до Вас, яко до представника уряду заприязненої нам держави. Уважаю необхідним повідомити, що звертаюсь до Вас не яко політичний діяч, а яко голова київської губернiальної управи й одночасно яко голова Управи Всеукраїнського Земського Союзу, що об'єднує собою всі народні земські управи на Україні. Для Вашого відома інформую. Народні управи є інституціями самоврядування, що дбають про народню просвіту і культуру, допомагаючи народові в його економічних, господарських і просвітних потребах. Народніх управ, вибраних самим народом, 115; вони удержують сотні тисяч народніх шкіл, сотні професійних шкіл і учительських семінарій, велике число шпиталів, амбуляторій, опікуються будівлею шляхів, дбають про ріжні кооперації на селі, заводять досвідні сільсько-господарські станції, ветеринарні пункти, мають свої великі майстерні, заводи, центральні склади для постачання населенню книжок, сільсько-господарського знаряддя, медикаментів і ріжних предметів домашнього вжитку; дають юридичну допомогу населенню — словом, охоплюють мало не всі боки народнього життя, через що являються інституціями державного значіння, близькими народові і народом поважаними. Як голова орґану, що об'єднує діяльність цих інституцій по всій Україні, як людина, що її широкі круги громадянства вшанували довір'ям і яка через це саме повинна перед тим громадянством бути відповідальною, особливо в моменти великих змін і іспитів в життю цього громадянства, я не можу спокійно обминути тих фактів, які нині мають місце скрізь по Україні і до яких має відношення німецька військова влада, на чолі якої стоїте Ви, Exzellenz.

В звязку з державним переворотом скрізь на Україні почалися арешти і замикання в тюрми без суду та слідства ріжного стану громадян України. До мене, як до голови Всеукраїнської Спільки Земств, звертаються й окремі особи і цілі делегації з повідомленням, що в однім місті арештовано земських гласних, а в другім членів земської управи, при чім в де-яких випадках, як от в Липовці на Київщині, навіть запечатано помещання цієї інституції. Я звертаю

уже увагу п. гетьмана Скоропадського на ці недопустимі і небажані для спокою краю арешти, вказуючи йому на велику небезпеку від тих арештів.

Маючи на увазі, що часто подібні арешти виконуються німецьким військом, я вважаю необхідним і Вашу, Exzellenz, увагу, звернути на ці прикри і дуже небажані явища. Я повинен заявити вам, Exzellenz, що мене дуже хвилюють ці явища і я не жду від них нічого доброго не тільки для України, але й для тої дружньої держави, вищим представником влади котрої на Україні являєтесь Ви. Я, як громадянин свого краю, хотів би, щоб дружня держава, котра допомогала моему народові здійснити його вистраждані великими жертвами національно історичні ідеали й була першою, що признала Українську Народню Республіку за самостійну державу, — залишилась на завжди в свідомості і памяті народу, як справді дружня держава; я хотів би, щоб наш народ з подякою і признанням ставився до Вашого народу за історичну прислугу, вчинену ним Україні, щоб засвоїв культурні здобутки вашої держави та взагалі позискав той організаційний досвід, яким славилася на різних полях життя Німеччина. Український народ охоче перейме що кращого в інших, має великий хист до культури, просвіти й організації та здатний в короткий час зробити те, до чого иншим треба значно більше часу. 264 роки московського панування не вбили в нім ні національного почуття, ні змагання до створення власної держави, як льоїичної форми, в яку вилились його давні історичні й національно-політичні ідеали. Він знає й твердо певний, що Українська Народня Республіка, як окрема держава, повинна бути й що вона буде існувати та що ніяка сила на світі не в силі буде цієї його певності знищити. Якої б долі не судилося українському народові ще пережити, він все одно своє право на самостійне державне життя виборє. За це говорить та певність, яку ми, Українці, в цій справі відчуваємо.

Я спинаюсь надцим, Exzellenz, для того, що бви були поінформовані про наші найбільші національні змагання, про нашу певність в цій справі і щоб відчули ту відразу, яку наш народ матиме, коли серед нього продуне чутка, що та держава, яка першою признала за ним, право самостійного державного існування і через це стала заприятельною, несподівано для нього стала через своїх агентів чинити йому те, що ніяк не вяжеться з уявою про дружню державу. А саме фактами, що суперечать тій уяві, і являються арешти німецькими офіцерами і салдатами тих людей, яким висловив народ і своє довір'я і свою пошану. Замість того, щоб дивитись на військо Вашої держави, що перебуває тепер на Україні, як на друзів і прихильників, він стане дивитись на нього з великим недовір'ям, упередженням і бачити в нім вже не приятелів, а людей, саме їм протилежних. Я не думаю, Exzellenz, щоб це було в інтересах Вашого війська, я хочу думати, що це не в інтересах Вашого краю.

Берестейським договором установлено певні обовязки української державної влади що-до постачання хліба, мяса й иншого для Вашої держави. Вам певно відомо, що наша країна здебільшого хліборобська і головний чинник в державнім життю України є селянин. Отже для того, щоб наше селянське населення могло допомогти державній владі виконати свої обовязки супроти Вашої держави, являється конечною необхідністю, щоб селянин наш міг спокійно обробляти своє поле та спокійно міг почувати себе громадянином Української Народньої Республіки. Такого запевнення він не матиме, коли на його очах творитимуться безпідставні арешти людей, котрих наш народ признає за найкращих з-поміж себе.

Я боюсь, Exzellenz, що від того добра не буде ні Україні, ні Вашій державі. В нашім краю починається неспокій, експеси, які можуть прибрати небажані для обох заприятельних сторін форми. Війна, опісля революція і без того розхитали господарський організм країни, а ці можливі розрухи можуть ще більш його розхитати. Після революції наш нарід почав братися за організацію свого власного життя і життя вибороної ним держави. І я мушу ствердити, на підставі досвіду і життєвих спостережень, що ця праця його в напрям державного будівництва почала пускати глибоке коріння в народню свідомість: почали люди платити податки, заорювати землю, сіяти, відкривати просвітні й економічні товариства, наша зруйнована промисловість стала відроджуватись на благо нашого краю, даючи заробіток величезній армії безробітних, — взагалі життя стало наладжуватись. І, коли я пригадую історичні аналогії з історії революції у инших народів, я схиляюсь перед моїм народом з пошаною за те, що він в хвилину

розбурханого життя свого виявив державний розум і тверду волю в будівництві своєї Держави. Ви, Exzellenz, знаєте, що Ваша держава має життєвий інтерес в тім, щоб Україна, яко самостійна держава, існувала і розвивалась. Треба зробити все, щоб всі умовини теперішнього її життя сприяли зміцненню України, як держави, дружньої до Вашої. Я боюсь, що вчинки агентів військової влади на місцях цій справі шкодять і створюють атмосферу, дуже негарну і дуже невідповідуючу культивуванню цього почуття серед наших селян до Вашої держави і Вашого народу. Я маю глибоке вражіння, що Ваш народ, як і народи інших заприязнених нам держав, хотіли б жити в дружніх зносинах з нашим. Неодноразові заяви представників Вашого Правительства і дебати в парламенті впевнюють мене в цьому. Отже, з мого погляду, всяка влада і всякий агент влади повинен допомагати цій справі, а не йти всупереч (і ні в яким разі не робити того з початку приязні, щоб не псувати її).

Зважаючи на звернути Вашу увагу на арешти, я керуюсь не тільки тим, що вони деморалізують правосвідомість нашого народу, не тільки тим, що через ці арешти життя земських управ терпить велику шкоду, бо господарський і культурний апарат країни не може правильно функціонувати, а ще й тим, що німецька й австрійська влада, яко не знайомі у відповідній мірі з відносинами краю, часом роблять ті арешти, як мені удавалось встановити, після того, як хтось штовхає їх на це негарне діло з особистих мотивів. Я виношу вражіння, що тут де-які люди зводять свої політичні й особисті навіть рахунки з противником. Звертаючись такі люди до німецьких і австрійських офіцерів з проханням арешту, офіцери арештовують, а потім виясняється, що арештовано невинних і арештовано, Бог зна, за що. Бували випадки, що арештовувано членів земських управ по обвинуваченню в большевизмі тоді, як ці арештовані вели завзяту боротьбу з большевиками і були останніми присуджені до смертної кари й тільки чудом від неї спаслися. Таким випадкам треба положити кінець, бо вони наносять великий удар правосвідомості нашого народу, треба зупинити вакханалію арештів членів земських управ і гласних земських, бо від того терплять велику шкоду земські апарати та все культурно-просвітне й економічне життя приходить до руїни. Треба положити кінець цим явищам, бо вони створюють дуже негарну атмосферу серед нашого народу і настроюють його проти війська заприязнених нам держав, з якими ми повинні жити дружно й по-приятельськи.

Я маю тверду надію, Exzellenz, що Ви з особливою увагою поставитесь до цього мого звертання, а ті мотиви, які керували мною в цім разі, будуть прийняті Вами під особливу увагу, що Ви приймете мірн, відповідні для того, щоб в підлеглих Вам агентах влади на місцях наше населення бачило дійсно представників заприязненої держави. Я тішу себе надією, що мій лист до Вас, яко лист людини, що відповідає нормально перед земськими установами цілої України за невинний господарський і культурно-просвітний розвиток Української Держави, послужить товчком для привернення ладу й порядку в нашій країні, без яких не може вона виконати своїх великих обов'язків до представленої Вами держави.

З правдивим поважанням Голова Київської Губерніяльної Земської Управи та Всеукраїнського Союзу Земств С. Петлюра.

5. Наслухавшись „меморандумів“, Скоропадський написав (на початку липня) на імя міністра-президента Лизогуба „рескрипт“-лист, в якому радив не дуже далеко заганятись в реакційних заходах.

„Напрямок політики Вашого кабінету, писав Скоропадський: що постановив собі метою затвердження на Україні сильної влади, закономірності, збудовання могутньої незалежної Української Держави на міцних національно-демократичних основах, вповні відповідає моїм поглядам і стремлінням. Через те я рахую особливо приемним для мене довгом принести Вам і всім панам міністрам мою глибоку подяку за те, що в виключно важкий час ви всі допомогли мені покласти початок міцному будуванню Української Держави і продовжуйте нині, не покладаючи рук, працювати на користь і процвітання українського народу. Разом з тим я нахожу необхідним одмітити, що, не дивлячись на всю цю виключно напружену працю, де-які питання первостепенної державної важливості все ще потребують прикладення особливих зусиль з боку уряду.

Першим питанням в цій області являється не відповідаючий в де-яких випадках підбір осіб, призначених на посади по міністерству внутрішніх справ, недостатність згоди, а іноді навіть противоречивість їх вчинків на місцях з замірами і цілями центрального уряду. Не можу поставити цього в вину міністерству, бо вповні розумію, як важко зробити відповідний підбір осіб при сучасних умовах. Але я надаю цьому питанню особливо важливе значіння. Необхідно мати на місці людей твердих і рішучих, але стільки ж необхідно, щоб люде ці працювали вповні відповідно до духу і напрямку державної програми.

Другим питанням являється те, що основа наміченої мною аграрної реформи до цього часу майже невідома в широких кругах населення, толкується ними неправильно, чим утворюється дуже сприятливий ґрунт для самої злонаміреної агітації.

Третім питанням являється організація продовольчої справи і боротьба з спекуляцією. В цьому відношенні досягнені урядом за минулі місяці результати не можна признати досить задовольняючими. Між тим нелад в цій області викликає сильне незадоволення і броження серед маси населення.

Врешті, самим серйозним питанням являється відсутність до цього часу належного освідмлення широких мас населення з діяльністю уряду, з його цілями і стремліннями. З огляду на це все, плідотворна направлена на добробут українського народу діяльність, яка пройнята стремлінням до збудування самостійної незалежної України, зостається невідомою не тільки масі селянства, але навіть мійському населенню. Мало того, на цьому ґрунті виникає запекла і не зустрічаюча повинного відпору агітація проти нині існуючого уряду...

Я переконаний в тому, що указані мною питання будуть близько прийняті до серця Вами і папами міністрами, як вони були прийняті мною.

Гетьманські міністри дійсно прийняли всі зазначені в „рескрипті“ справи „близько до серця“ і зробили все од них залежне для „належного освідмлення широких мас населення“ про фактичну, а не писану програму гетьманського уряду.

6. „Робітнича Газета“ (ч. 353, від 23. серпня 1918.) писала з приводу напливу „фаховців“ з Росії (в статті: „Нашествіє іноплемеників“) та про їхню роботу на Україні:

„Як те вороння збірається на мертвечину, з усіх російських центрів, з колишнього фронту на протязі цілих місяців тягнуться на Україну по одинці і цілими великими тупами „руссіє“. Колишні офіцери, одставні політичні діячі, що без сорому і без жук кинули роботу у себе на батьківщині, продажні і непродажні газетчики, колишні поміщики, колишні урядовці, спекулянти, раб-тьери, шулери і карні злочинці — вся ця армія „руських“ колишніх людей суне і суне на Україну без кінця. Суне в такій кількості і поводитьсь на Україні так, що появлення і перебування її тут набуває характеру громадського лиха... Колишні офіцери вважають своїм правом організовувати у нас свої доброволь-чеські армії для здійснення своїх завдань, чужих і далеких нашим інтересам. Колишні урядовці, перейняті інтересами „єдиної недеімої“ Росії лічать себе в праві домагатись посад в нашому уряді, займають їх, провадять на них роботу, ворожу нашій державі і нашому народові. Одставні політичні діячі, приїзжаючи на Україну, розпочинають тут свою роботу, роблячи нашу державу центром своїх політичних комбінацій, направлених на відбудовання єдиної Росії. Російські газетчики одразу після приїзду пропонують свої пера до послуг всім тим, що йдуть проти українського народу й української нації... Що далі, то все більше попадаємо ми (Українці) в становище пригнобленої нації, що далі, то все менше просвітку лишається від всіх цих „руських“, що все збільшуються в числі і все жвавніше провадять свою антидержавну і антинаціональну роботу“...

В тій же „Роб. Газеті“ (ч. 369, 17. березня 1918.) В. Винниченко писав (в статті „Рано зтомлюватись“): „З кожним днем росте до нас любов любих милих братів — руських. Палка, непереможна, надзвичайна любов. Цілі потоки братів руських, братів малоросів, братів підрублених, сфальшованих Українців линули на нашу землю. Гемороїдальні, випробовані, патентовані завжди поліцейсько-жандармського режиму; забраковані кандидати в царські міністри; недорозстрілені недобитки імператорського двору; зажурені, виселі од туги, з торбосхожими черевами колишні поліцеймейстери, губернатори, сенатори; тощі

публіцисти всяких рептілій; поети з моноклями, з гнилятинкою; одставні лідери ріжних воздыхающих за реакцією партій; жвавi спекулянти з акулячими пашами. Як висхлі з голоду, люті, пекучі блощиці, сунули й обсипали нас ці виборні, кваліфіковані екземпляри найчорнішої реакції. Одні, сласно плямкаючи голодними, слинявими синіми губами, обсіли щедро розкладені перед ними казенні пироги й уминають їх з таким радісним гарчанням, що мороз іде по всій Україні. Другі, розставивши акулячі паші, весело виричавши нахабні очі, смачно глитають дурну українську рибку, велику й маленьку. Треті, набравшись сили, піджививши недокровні ноги, прожогом нишпорять по всіх закутках, винюхують революцію та українську свідомість, хапають їх, таскають, гризуть. Четверті, обсидували по теплих, людних куточках чепурненські редакційні павутиння, тихо, поважно ловлять українських мушок. А лідери партій тимчасом бігають по прийомних, через залні ходи завязують вузлики, протягують ниточки, мотузя, шворки, обидують, забивають кілки — словом жваво, заклопотано, з веселою надією в серці роблять підготовчу роботу“...

7. Подаємо тут де-які відомости про інтересніші моменти в переговорах Світської Росії з гетьманським урядом.

Мирова російсько-українська конференція розпочалася 23. мая в Києві (в будинку Центральної Ради), при „урочистій“ обстановці, а саме — у вестибюлі будинку, де засідала конференція, чогось було поставлено на поготові два самостріли під зарядом офіцера. З українського боку були присутні в числі інших голова української мирової делегації С. Шелухин і керуючий міністерством закордонних справ Д. Дорошенко, з боку Світської Росії — голова російської мирової делегації Х. Раковський, Д. З. Мануїльський й інші. Перевіривши уповноваження Світської Російської Делегації, С. Шелухин визнав їх незадовольняючими юридичним вимогам, з огляду на те, що в уповноваженнях Х. Раковського і Мануїльського не було сказано, для ведення яких саме переговорів і заключення яких договорів їх уповноважено, а також і через те, що для С. Шелухина було неясно, „які держави входять в склад Федеративної Світської Республіки“, і в зв'язку з цим, від імені яких народів бувшої Російської Імперії виступає російська делегація. Х. Раковський попросив С. Шелухина сформулювати свої домагання на письмі, і на цьому перше засідання було зачинено. Друге засідання відбулось 24. мая. На писану заяву С. Шелухина склав Х. Раковський писану ж відповідь, в якій зазначив, що переговори між Світською Росією й Україною передбачені в ст. мирового договору між Німеччиною і Росією і що про характер цих переговорів свідчать попередні дипломатичні переговори і документи в цій справі: отже з цього всього ясно, що справа йде про мирові переговори і заключення миру; що ж торкається питання про області, які входять в склад Федеративної Світської Росії, то це — справа внутрішнього устрою Росії, яка виступала вже і виступає в імені всіх народів, які „фактом проголошення і здійснення совітської влади ввели вже в життя принцип самоозначення“, залишаючись в межах Світської Росії; „про юридичну природу Світської Росії, говорив Раковський: тепер не може бути річи, бо вона має за собою міжнародне існування і вже признана иншими договорами. У нас нема союзу держав, а союз совітів, союз окремих автономних совітів і самоуправ, що об'єдналися в загальну федерацію.“ Після цього почалися затяжні дискусії на порушені теми, підчас яких Х. Раковський викладав теорію правно-державної конструкції Світської Республіки. С. Шелухин зажадав, аби було на письмі виложено, як розуміє російська делегація юридичну природу Федеративної Світської Росії.

25. травня Х. Раковський подав на письмі декларацію про юридичну природу Російської Соціалістичної Федеративної Світської Республіки, в якій говорилось: „Російська Соціалістична Федеративна Республіка є єдиною державою, що включає в себе території всіх совітів робітників і селян. Місцеві, повітові, губернські та краєві совіти є незалежними в області внутрішнього урядування й у всіх справах, котрі стосуються до всієї федерації в її цілості. Відносно инших держав Російська Федеративна Світська Республіка репрезентується своєю центральною властю, котра єдина правосильна входити в обов'язкові відносини міжнародного характеру що-до територіальних, економічних і инших

інтересів усієї федерації. Таким чином, предметом міжнародного права є Соціалістична Федеративна Світова Республіка в цілому.

Після почалися переговори про умови перемир'я (відход радянського війська за демаркаційну лінію, вільний виїзд українських громадян з Росії на Україну, повернення Україні захоплених військом Росії на Україні паровозів і вагонів, встановлення взаємного представництва для оборони інтересів громадян), при яких виникли гострі суперечки з приводу визначення демаркаційної лінії. Відкидаючи домагання С. Шелухина передвинуту демаркаційну лінію далі на північ від лінії фактичного розположення війська, Х. Раковський заявив, що Світова Росія візьме під увагу при визначенні границь всі докази української делегації. Що-до цього, „коли вони будуть ґрунтуватися на справді демократичним виявленню волі людності.“ „Коли на таких підставах уся людність, починаючи від Владивостока і кінчаючи західними межами, заявить, що вона хоче прилучитися до України, ми не будемо цьому противитися.“ Між иншим, Раковський висловився проти участі Німців в комісії, яка мала розглядати справу встановлення демаркаційної лінії.

Засідання Конференції відновились після цього тільки 31. травня через те, що комісія по встановленню демаркаційної лінії не могла прийти до згоди. На засіданні знов виникло питання про уповноваження російської делегації. С. Шелухин запропонував до підписання проєкт протоколу в цій справі, в якому було сказано, між иншим, що переговори ведуться між „самостійними, ні від кого незалежними державами“ — Україною і Росією. Х. Раковський запропонував иншу редакцію протоколу, яка починалась зі вказівки на те, що Світова Росія є зобов'язана до закінчення миру з Україною по своєму берестейському договору з Центральними Державами, і в якій нічого не говорилось про самостійність України. В пояснення Х. Раковський додав, що питання про самостійність України потребує ще вирішення, бо „яко самостійна держава, Україна досі в міжнародних відносинах не має ще признання.“ На це С. Шелухин заявив, що Україна не потребує признання своєї самостійності з боку Росії, „бо Українська Держава є самостійна і незалежна.“ В справі демаркаційної лінії знов не було досягнуто згоди і передано її до комісії, так само як і справу з виробленням тексту протоколу про взаємне визнання уповноважень делегацій.

2. червня було підписано (на двох мовах — російській й українській) протокол про обмін делегацій грамотами, вироблений російською делегацією, в якому говорилось, як того хотів С. Шелухин, про самостійність української і російської держав. 12. червня відбулося закрите засідання мирової конференції, на якому обговорювались умови прелімінарного миру і було підписано текст тимчасового миру. Згідно цьому тексту, припинялася боева акція на фронті, встановлялись правила вільного переїзду Українців з Московщини на Україну і Москвітів з України на Московщину, обидві держави зобов'язувались „привернути взаємне користування і обмін залізничним рухомим складом“ і заводились взаємно комісари та консули. 14. червня було приступлено до розгляду справи мирового договору і перед усім встановлення кордонів. Дискусія в справі меж набрала гострого характеру. Шелухин підніс при цій головній принципі етнотериторіальний, додавши до нього ще принципи економічний, географічний, політичний і технічний. Раковський закинув, що поміж названими принципами немає принципа про самоозначення народів, натомість є багато інших, цілком другорядних, які не повинні відігравати рішучого значіння. „Нехай населення голосує“, сказав Раковський. У відповідь на це С. Шелухин сказав, що не про все можна питати думку народу, перебуваючого в темноті. Сторони не прийшли до порозуміння. 22. червня дискусія продовжилась далі. С. Шелухин вказав, що в прифронтових повітах (стародубським, мглинським, глухівським, суразьким, карачевським та інших) більшовики „силою примушують людність робити постанови про бажання прилучитися до Московщини“; через це треба в комісії швидше визначати кордони, а не затягувати справу більшовицькими „плебісцитами“; через це саме подані з тих місцевостей приговори громад про приєднання до Московщини не можуть мати жадного значіння. Х. Раковський обстоював переведення плебісциту, зачитав низку приговорів сільських громад з прифронтових місцевостей і лист з села Баламутівки, Сквирського повіту на Київщині, в якому селяне скаржились на гетьманський режим і заявляли про своє бажання належати

до СРСР. В результаті дискусії було ухвалено запропоновану Х. Раковським і виправлену С. Шелухиним таку резолюцію в справі основних засад при визначенні меж: „Беручи на увагу, що, як українська, так і московська, мирові делегації є однаково тої думки, що треба вирішити спірні питання, які можуть виникнути між державами після зроблення миру, шляхом міжнародного суду, про котрий буде окремий розділ в мировому договорі, та що мир, який робиться між Україною і Московщиною, повинен ґрунтуватися на міцних демократичних основах, які в самім зародку усувають можливі в будучині причини непорозуміння, і що визначення кордонів є передумовою не тільки теперішніх, але й майбутніх взаємних відносин між обома державами, обидві делегації годяться відкинути при визначенні кордонів усяку думку про захвати й насильства. Через те обидві делегації, заявляючи, що будуть при визначенні кордонів рахуватися в однаковій мірі з політичними й иншими інтересами народів в їх цілості, та освоюючися на етнографичнім принципі, виходячи з нього, годяться визначити державну межу мировим договором, при чім в окремих, визначених в тім договорі спірних місцевостях і в зазначених в тім самім договорі речинці обидві сторони годяться ужити зорганізованого й вільного перепиту людности для встановлення остаточних кордонів в цих місцевостях. Перепит повинен робитися під доглядом спільних московсько-українських комісій після ратифікації договору та при умові звільнення спірних місцевостей від війська, як з одного, так і з другого боку“.

Однак прийняттям цієї спільної „формули переходу“ питання про межі не посунулось вперед. Переговори зійшли на мертву точку. Прилюдні засідання майже зовсім припинились. СРСР, нехтуючи етнографичним принципом, заявляла претензії на етнографічно українські місцевості, як от частина Харківщини та Катеринославщини, не кажучи вже про ті, що лежать на північ і схід від них. Українська делегація також вперлась і обстоювала кожне українське село в прифронтовій пограничній смузі, зовсім не виявляючи тої уступливості, яку гетьманський уряд виявляв у відношенні до Донського Війська. На одному з останніх засідань (в початку листопада) українська делегація запропонувала провести політичну українсько-російську границю, починаючи від Вигопільського озера, в такім напрямі: в межах Мінської губернії — рікою Шара, далі на Любашеву, Локтиші, Чепелі, Погост, на Уріче, Пасіки, Слуцьк, Борову, Нову Степ; в межах Могилівської губернії: Дніпром, 4 верстви вище Жлобина, далі на Рачин, Шепетовичі, рікою Сожею до ріки Весіди, далі на Святське; звідси адміністративною границею Чернігівської губернії до Красного Рога, далі на Семиць Трубчевський, рікою Нерус, рікою Сівою до ріки Тари на Анешковичі — Орля; далі в межах Курської губернії на схід на Ажон, Сафранівку, р. Свапу, далі Свапою й Сеймом до Глушкова, на Гуцино, Лукіянівку, Старий Оскол і Петропавловське (Обухівка); в межах Вороніжської губернії — на Шеталівку, Ріпівку, Колбино до Дону поверх Короточку, далі Доном на Лиски Мастівку, потім на Шестаково, Нижню Кислю, Козлівку, Бутурлинівку, Василівку (Бодяне), Банну і до східньої границі вороніжської губернії. Звідси на південь мала йти вже границя з Всевеликим Військом Донським. Російська Делегація не погодилась на ці границі і в зв'язку з загальною міжнародною ситуацією зовсім перервала переговори з гетьманським урядом.

8. До історії взаємовідносин між гетьманським урядом і Українською Хліборобсько-Демократичною Партією подаємо тут такі додаткові відомості. Повітовий з'їзд партії в Лубнях 9. червня 1918. доручив Генеральній Управі партії звернути увагу гетьманського правительства на те, що політика його суперечить думкам, висловленим київським з'їздом партії в квітні і ухваленим гетьманом в його листі до з'їзду. З'їзд виніс такі ухвали-уваги: „1. Закон про дозвіл купувати і продавати землю не застерігає проти земельної спекуляції. 2. На урядові посади в державні інституції покликано людей, чужих українському народові мовою, національністю, громадськими і політичними тенденціями. 3. Боротьба з злочинством на місцях ведеться незакономірно і без авторитетного керівництва з центру. 4. Необхідні повідомлення про майбутню земельну реформу, аби бідніше селянство найскорше упевнилося в тому, що надії його на краще життя здійсняться. 5. Необхідно, аби до комісії, які виробляють проекти земельного закону і реформи місцевого самоврядування, було покликано представників українських партій. Коли комісії ці зостануться в складі, призначеному вже мі-

ністерством, з самих прихильників „старого режиму“ та людей, чужих українському народові, то справа найважливіших реформ буде поспівана. 6. З'їзд звертає увагу на те, що середні школи і в цій році не українізуються, а через це дітей з українських початкових шкіл до гімназій не приймають. Цим робиться велика перешкода хліборобам в навчанні їх дітей.“

В жовтні місяці 1918. партія, як ми вже згадували, відбула свій II Всеукраїнський З'їзд. Міністр внутрішніх справ Рейнбот спочатку був заборонив з'їзд. Та „хлібороби“ з цим не примирились. Саме під той час відбувався в Києві всеукраїнський з'їзд „Союза Земельних Власників“ (поміщицький), на котрому виступав Пуришкевич з промовою проти суверенної Української Держави, проти влади гетьмана за єдину неподільну монархічну Росію при дружних оплесках з'їзду.

„Хлібороби“ використали цей виступ Пуришкевича: паскаржились ген. Скоропадському, натякнули на те, що міністр Рейнбот являється членом цього антидержавного „Союза Земельних Власників“ і, мовляв, чи не солідаризується і сам з виступом Пуришкевича. Рейнбот мусів поступитись: з'їзд УДХП було дозволено, і він відбувся 26.—28. жовтня 1918. З'їзд розглянув деякі принципові програмові питання і виніс такі ухвали: „1. Українська Демократично-Хліборобська Партія стоїть за незалежну, самостійну Українську Державу з конституційним ладом, якого форми встановить сам народ на першому Українському Сеймі, що вийде з загального, рівного, тайного і безпосереднього голосування. 2. У внутрішній політиці Українська Демократично-Хліборобська Партія оборонятиме принцип як найширшої автономії земель. 3. В закордонній політиці УДХП буде прямувати до забезпечення самостійності Української Держави і неподільності її території. Партія проти федерації з Росією. 4. Виходячи з того становища, що в міжнародних відносинах, крім права й справедливості, грає рішачу роль реальна фізична сила, УДХП обстоюватиме потребу негайного створення могутньої української національної армії і флоту, на основі двохлітньої обов'язкової служби. 5. Ніякий громадянин Української Держави не може бути обмежений в своїх правах інакше, як після приговору суда. 6. В освітній політиці УДХП тримається того погляду, що освіта широких народних мас повинна бути всім доступна, безплатна і обов'язкова, на кошт Держави, оперта на національно-державним-вихованню. 7. УДХП ставиться з повною пошаною до кожного віроісповідання й церкви в Українській Державі. Церкві православній належить перше місце між усіма рівноправними церквами України. Партія стоятиме рішуче за її автокефалію і повну незалежність, як і інших церков, від сторонніх політичних впливів. 8. УДХП стоїть за те, аби створити численну, економічно сильну дрібну та середню земельну власність. Через те партія стоятиме за примусовий викуп по-над призначену норму великопоміщицьких земель, при чім з фінансового боку ця реформа мусить бути переведена в ім'я інтересів державних, а не класових, чи станових. 9. Партія оборонятиме всі оправдані і реальні професійні домагання і права українського робітництва. 10. В політиці торгово-промисловій УДХП оборонятиме повну незалежність Української Держави й народу і підтримуватиме найвищий розвиток рідної торгівлі й промислу.“

Крім цієї постанови, конференція ухвалила кілька резолюцій по питаннях біжучого характеру: а) в земельній справі (зазначено необхідність визначення норми максимуму земельного володіння), б) в фінансовій справі (зазначено необхідність випуска паперових грошей під державний земельний фонд, що мав бути утворений через примусовий викуп латифундій, а також визнання російських грошей біржевим товаром), в) про державну мову (зазначено, що в українській державі повинна бути державною мовою тільки українська і ніяка инша), г) про міжнародне становище України і майбутню мирову конференцію (спіраючись на економічні інтереси України, з'їзд постановив, що партія „уважає потрібним докласти всіх своїх сил, аби вільна незалежна Держава Українська вдержалася по віки“; в цій цілі Україна повинна мати „своїх власних представників на мировій конференції“, повинні бути „замкнені всі російські газети на Україні, що ведуть агітацію проти держави“, „видалені всі російські агітатори з території України“), та „зложений кабінет міністрів з людей, щиро відданих Українській Державі“, д) про відношення до Національного Союзу (доручено Ієнер. Управі Партії „ввійти на певних умовах в активні зносини з Національним Союзом відносно

майбутньої спільної для всіх національних груп активної політики), е) про оборону держави (з'їзд вітає „Універсал ясновельможного пана Гетьмана про організацію козацтва“ і доручив членам партії взяти енергійну участь в організації козацтва, а також висловився за те, щоб було „спинено зовсім формування на українській території, особливо в осередках її, всяких не національних військових частин), ж) в справі церковного собору (партія домогалась роспуску осінньої сесії українського церковного собору і призначення нових виборів).

9. Подаємо тут зміст „Грамоти Гетьмана всієї України та військ козацьких до народу Українського“, виданої в зв'язку з утворенням нового коаліційного кабінету міністрів:

„Громадяне України!

Після року тому назад, 29. квітня, Ми, спонукані бажанням врятувати нашу рідну Україну від загибелі й анархії, вирішили прийняти на себе всю повноту влади в краю. Про причини, що спонукали Нас до цього й основи, на котрих Я прийняв цю владу, говориться в грамоті Нашій від 2. квітня цього року.

За ці шість місяців великою працею обраного Ними правительства, що працювало по наших вказівках, зроблено дуже багато для зміцнення Нашої держави, як самостійної і незалежної держави. Наше міжнародне становище, як суверенної держави, було визнано союзними державами і тепер дістає своє затвердження від нейтральних держав.

Український нарід, прагнучи до своєї державної самостійності, має метою тільки забезпечення свого економічного і культурного добробуту. З відкритим серцем пішов він на зустріч дружньому відношенню з Всевеликим Доном і Кубанню і буде вітати і сприяти утворенню добробуту й непохитного державного ладу в братерській йому Великоросії, синам котрої Україна й тепер дає широкую гостинність. Через це, стоячи на ґрунті незалежності Української Держави і на її найстрогішому дружньому нейтралітетові, Ми сподіваємось, що й інші держави признають Наш державний суверенітет.

В області внутрішнього життя краю Наше правительство видає ряд законів, котрі кладуть міцну основу для майбутньої державності України. Було видано закони про громадянство, про встановлення Державного Сенату, про заведення двох українських університетів, вироблено законопроект про встановлення української Академії Наук і Мистецтв; видано було закони, що кладуть міцну основу створенню своєї армії й фльота, поліпшено становище всіх працівників судового відомства, народних учителів і духовенства; видано закони про порядок виборів в земські і міські установи, заведено державний земельний банк і за цей час видано більше 400 інших законодавчих актів, метою котрих являлось упорядкування політичного й економічного життя України. Наслідки всіх заходів незабаром виявляться у загальному підвищенні економічного і культурного добробуту краю, що являється головною запорукою тривалості самої держави.

В той самий час, памятаючи, що земельне питання являється найголовнішим завданням, котре прийдеться вирішити Нашому правительству, Я, з перших же днів прийняття на себе повноти влади, звернув особливу увагу на те, щоб було зібрано всі дані, потрібні для правильного його вирішення. Тепер ці підготовчі роботи приближаються до кінця, і через це Ми находимо тепер можливим почати здійснення земельної реформи; але для того, щоб питання такої першорядної ваги було вирішено найбільш згідно з потребами людности, Ми вважаємо потрібним запросити до вироблення головних основ земельної реформи й тих законодавчих заходів, котрі повинні бути її доповненням і розвитком, представників всіх класів людности, заінтересованих у цих справах. Із цією метою Ми порішили скликати особливу Нараду, в котрій Ми особисто будемо головувати. Завданням цієї наради є вироблення аграрного закону на головних основах, зазначених в грамоті Нашій від 29. квітня цього року, а саме: 1. Правительство бере в свої руки переведення земельної реформи на Україні; 2. З цією метою повинно бути утворено Державний Земельний Фонд за кошт земель скарбових, церковних і частини приватних власників; 3. Вся реформа повинна бути переведена без порушення інтересів приватних осіб, з платою по належній оцінці всього майна, що поступає в Державний Земельний Фонд; 4. Метою реформи повинно бути постачання — через продаж землі — малоземельним селянам і козакам України землі і утворення

дрібних, але економічно міцних селянських і козацьких господарств на Україні; 5) Реформа не повинна зробити шкоди цукровій промисловості, цьому головному джерелу багатства України, і повинна як можна менше понизити загальну продуктивність і культуру всього сільського господарства України.

Поруч із земельною реформою Особлива Рада повинна виробити низку заходів для розвитку на Україні промисловості. Це — з одного боку — необхідно для того, щоб забезпечити сталим заробітком безземельні класи людності, а з другого — для того, щоб дати тим значним грошовим засобам, котрі знайдуться в наслідок земельної реформи, продуктивний і доходний вжиток у межах самої України. Нарешті, ця Рада повинна виробити законопроект про меліоративний кредит, про сільськогосподарський дрібний кредит, про підземні відра і де-які інші законопроекти, зв'язані з земельною реформою. Нами доручено раді міністрів виробити в найближчий час проекти про склад цієї Ради, про обсяг її компетенції та про порядок її діяльності. Твердо вірю, що Рада ця, до участі в котрій буде закликано всі класи людності, виробить земельний закон і зв'язані з ним закони так, щоб цим було покладено міцну основу економічному добробуту сільської людності на Україні, що являється запорукою економічної й політичної сили нашої молоді держави.

Разом із цим Мною доручено раді міністрів виробити закон про Український Сойм.

Закликаючи всі шари людності допомогти Нам і правительству в вирішенні цих двох найголовніших справ нашого внутрішнього життя, Ми твердо віримо, що при таких умовах свого здійснення вони будуть незрушимою підвалиною майбутнього розцвіту самостійної Української Держави і забезпечать українському народові на довгі роки його економічний добробут.

Гетьман всієї України і військ козацьких
Павло Скоропадський.

Видано в Києві, 29. жовтня, року 1918.

10. Змінити раптово і до того ж успішно орієнтацію з Німеччини на Антанту, звичайно, було дуже трудно, тим більше, що ще не встигли стертися сліди від поїздки Лизогуба і самого генерала Скоропадського до Берліну і забулися вірнопідданські промови, виголошені ген. Скоропадським перед Вільгельмом II. Ще не так давно (5. вересня 1918.) генер. Скоропадський, перебуваючи в ставці імператора Німеччини Вільгельма II, „клявся“ в своїй вірності Німцям, а Вільгельм обіцяв „молодому монархові“ свою приятельську підтримку на вічні часи.

Наводимо тут промови цих двох „приятелів“, виголошені ними підчас побачення. В газетному справозданні читаємо:

„Підчас побачення 5. вересня у Вільгельмсеге п. гетьмана з імператором Вільгельмом, останній звернувся до гетьмана з такою промовою: „Пане Гетьмане! Мені справляє велику радість вітати в Німеччині Вашу Світлість, як признаного представника Українського Народу і його Правительства. Я можу висловити своє найгарячіше задоволення, що дружні відносини між Україною і Німеччиною здобули собі цим візитом явне признання. Кривава війна, яку коварними замислами Антанти накинута світові і яку вона, не зважаючи на дізнану недосяжність своїх державних цілей, злочинним божеством продовжує далі, завдала також і Україні тяжких ран. Коли, по визволенню скованих Російською Імперією народніх сил, Україні, памятаючи про свою славу минувшину, проголосили себе незалежною державою і звернулися до Німеччини з проханням допомогти їм при будівництві їхньої держави, я охоче приложив до цього моїх рук, щоб тільки дана була їм бажана поміч. Моє правительство і правительства моїх високих союзників взяли на себе завдання приготувати для України міжнародню правову підставу для її державного існування, при чому наші армії помогали завести спокій у краю, повнім руїницьких елементів; під охороною цих армій змогло розпочатися відбудовання держави, і Ви, Ваша Світлість, винесені і підтримані широкими масами українського селянства і прихильних до порядку громадян, почали з обережністю і тактом відбудовувати Україну до нового державного життя і положили за допомогою права і закону основу для свободи та порядку. Городянини може від цього часу віддатися спо-

кійно своєму ремеслу, а селянин працювати безпечно коло ріллі і користатися з плодів своєї праці. Ще багатько зостається праці, але Україна під сильним і тактовним проводом Вашої Світлості пройшла вже велику частину дороги, яка веде її до внутрішнього скріплення, і забезпечила собі основу для будучого розвитку. Надзвичайно мене тішить, що в спільній праці пробуваючих на Україні німецьких військ і урядовців з українськими властями починає розвиватися почуття все більшого й більшого взаємного довіря, і це дає мені змогу висловити певну надію, що політичні і господарські зносини, які взаємно себе доповняють, між Німеччиною й Україною, будуть ставати все міцнішими і щирішими.

Імператор закінчив трьохразовим „ура“ за здоровля пана гетьмана, а пан етьман відповів українською мовою:

„Ваша Цісарська і Королівська Величність! З почуттям найглибшої вдячності вислухав я ласкаві слова, з якими Ваша Величність зводили до мене звернутися. Ці слова знайдуть глибокий вдячний відгук по цілій Україні. В страшних викликах цієї війною стражданих прокинулось національне почуття поневолених до цього часу народів, як ясні зорі будучого миру. Завдяки могутній піддержці Німеччини і її високих союзників, здобув український народ міжнародно-правові основи для своєї державної самостійності і невідлеглості. Відбудовання цієї нової держави вимагає від мене і від моїх співробітників великих зусиль. Найласкавіший прийом, яким Ваша Величність зводили мене вшанувати, прийме український народ, як ознаку прихильності Вашої Величності до молоді України, і він додасть нам сил виконати тяжкі завдання, які нас ще дожидають. беру на себе сміливість разом з Вашою Величністю висловити тверду надію, що так щасливо налагоджені вже політичні та економічні зносини між могутньою Німеччиною й Україною ще більше зміцняться на щастя обох народів. В імені вдячного Українського Народу підношу, як гетьман всієї України, мій келих за здоровля Вашої Цісарської і Королівської Величності і за славу будучість хороброго і вірного німецького народу“.

Трикратним „слава“ в честь цісаря закінчив свою мову пан гетьман.“

Після таких „многочисленних“ „слава“ на честь побідної Німеччини, звичайно, трудно було заповнити Антанту в щирій приязні до неї „німецького“ гетьмана. Не дивно отже, що робота О. Шульгіна (с.-ф.), А. Галіпа (тов. мін. закорд. справ) й інших гетьманських „антантофілів“ давала мізерні наслідки. Хоч ген. Скоропадський, як „істинно-руський“ генерал, і відомий був в дореволюційні часи, як великий „російський патріот“ і „щирий антантофіл та ворог Німців“, хоч він і мав звязки з антантськими дипломатами та їхніми грішми в дні наступу війська Совітської Росії на Україну в грудні 1917. — січні 1918., проте Антанта не могла так легко забути його „зради“ і нової „любоби“ до Німеччини.

11. Використовуючи живі ще в народніх масах історичні спогади про козацьку запорожську добу на Україні, генерал Скоропадський хотів втягти селянство в поміщицько-капіталістичну петлю шляхом „відновлення українського козацтва“. В цій цілі і було видано спеціальний „Універсал його світлості Ясновельможного пана гетьмана всієї України та військ козацьких до народу українського“ слідуєчого змісту:

„Ми, Гетьман Усієї України та Військ Козацьких, Універсалом цим Нашим ознайомлюємо всіх тих, кому про це відати належить, а особливо Державний Сенат, Раду Міністрів і всі урядові інституції Держави Української, що визнали Ми за благо для зміцнення сили Держави нашої відродити Козацтво по всіх місцях його історичного існування на Україні, покладаючись в основі його відродження на ті козацько-лицарські традиції, які донесла нам історія наша з доби минулої боротьби Козацької України за свою долю.

Після того, як з дня видачі Нами відручного листа до п. Військового Міністра переведена була вся підготовча праця по цьому питанню, визнали Ми тепер необхідним, як перший реальний крок до цього, видати закон, який остаточно обтунтує в загальних рисах мету Нашу по цьому питанню, і 16. жовтня 1918. був ухвалений Урядом Держави Української в такому змісті:

Великий Народе Український! Ти бачиш тепер, що настав той щасливий час, коли думки Твої і мрії, які глибоко сиділи в серці кожного щирого сина України, перетворюються в дійсність. Тепер Ти будеш мати ту національну військову силу, на якій дійсно одібється Твоє національне обличчя, Твій хист і Твій патріотичний вогонь любови до рідного краю, який 250 літ тому назад палав невгасно в серцях Твоїх славних пращів. Лицарські події їх, широка слава, яка лунала і лунає в національних піснях по всій Україні від краю до краю, і велика історія життя українського і лицарської праці козачої, яка так близька Тобі, Народе Український, і про яку так широко співає в своїх думках незабутній співець України, — будуть міцною підставою, щоб зацвіла знова, як мак, пишним цвітом велика, багата Україна під захистом рідного Козацтва. Ми певні, що Воно не дасть рідного краю на поталу ворогам нашим!

Вас же, козаки — нащадки славних лицарів-запорожців, Ми закликаємо з честю носити даровані Нами козацькі жупани і добре дбати про те, аби соромом і ганьбою не вкрити їх і клейнодів козацьких і тих великих славних сторінок нашої історії, якими ми досі пишалися. Бажаю щастя і успіху в великій і важливій праці на долю і щастя України, рідному Мені і всій Україні славному козацтву, і прошу благословення Всемогучого Бога на всіх вірних синів України — щирх Козаків.

Хай тіні великих предків наших дадуть всім нам міць і силу правдиво і чесно виконати те велике завдання, яке тепер стоїть перед Нами і Державою Українською.

Дан року від Різдва Христового 1918., жовтня 16. в стольному місті Держави Української Київі. Гетьман Всієї України та Військ Козацьких Павло Скоропадський.

Маємо приклад, як часом буржуазія в своїх класових інтересах використовує, здавалось би, найбільш ворожі їй народні традиції. Треба було не аби якої сміливості, щоб ідею козацтва, котра являється в народній уяві ідеєю боротьби не тільки за національне, але головним чином за соціальне визволення покритвдженого українського працюючого людю з-під поміщицького ярма, повернути на службу поміщикам і капіталістам.

12. Побачення генерала Скоропадського з генералом Красновим відбулось 3. листопада на станції Скороходово недалеко від Полтави. В офіційному звідженні (У.Т.А.) подано зміст промови генерала Краснова, виголошеної у відповідь на тост генерала Скоропадського за „здоровля Отамана Краснова і росвіт Війська Донського“, і привітальну промову, виголошену начальником гетьманського генерального штабу полковником Слівінським. Подаємо тут зміст цієї інтересної промови: „Ваша Ясновельможність! Ви Вельможні панове! Ви без сумніву зрозумієте, які глибокі почуття захоплюють мене, коли я нахожусь у Вашому товаристві, на Вашій Землі. Адже ж це Дніпро — широкий могутній, це Київ, Чернігів, Володимир-Волинський. Київ — „мать городов русских“, стольне місто Київ, де сидів Володимир Красне Сонечко у високому палаці, куди з'їздилися його багатирі з застав багатирських. Це батьківщина Ілії Муромця, Добрині Никитича. Тут жила св. Ольга, відси пішла віра руська православна по всій Святурській Землі і тут грізно стояли твердині київські: не зламали їх а ні Печеніги, а ні Татари. Посвистом свистав Соловей-розбійник, наступало на нього Идолище-погане, йшли на нього війною королі польські, султани турецькі, а він ріс, багатів, під захистом Січи Запорожської, під обороною донських людей, православних козаків. Я стою розчулений, очарований. Мені пригадується чарівний образ св. Ольги в соборі князя Володимира, образ, котрий відусюди дивиться на Вас.

Коли в полум'ї пожежи і муках руїни летіли куски Росії, могутній Український Народ найшов в собі сили піднятися та вибрати Вас своїм гетьманом, і знов, як тисячу років назад, очі всіх ліпших людей руських звернулися на Київ. Ваша Ясновельможність, з Вашим народом Ви перші подали руку донському козацтву. Донське козацтво ніколи цього не забуде. Тепер, коли в братній єдності сидимо ми з Вами за одним столом, гадається мені, що це початок того великого, що Ви маєте довершити. Вже багатирі київські стали на всіх заставах молодецьких, вже Дон вільний від идолища поганого.

Вже на Кубані потоки запорожців прочищають шлях по снігових гребтах гір. Вам історія приготувала шлях тяжкий, але славетний. Хай живе пан Гетьман!“

13. Якійсь Наві писав в ювілейному числі „України“ (щоденна газета — Орган Штабу Наддніпрянської Дієвої Армії, N 91, 16. листопада, 1919. Кам'янець) в річницю повстання проти Гетьманщини слідує про вибори Директорії: „В ніч з 13. на 14. листопада (з середи на четвер 1918. р., саме в той час, коли в гетьманській палаті на Олександрівській вулиці виготовлялася грамота Скоропадського про федерацію з Росією і склався федеративний кабінет Гербеля, в будинку Міністерства Шляхів (на Бібіковському бульварі N 34, в кімнаті урядовця для особливих доручень О. Стокоза під числ. 6) зібрався гурток українських діячів, представників Українського Національного Союзу та українських партій, у такій складі: В. Винниченко, А. Макаренко, Ф. Швець, М. Шаповал, О. Янко, О. Осецький, сотник Січ. Стрільців А. Чайківський, полковник Тютюнник, полковник Аркас, П. Дідушок, О. Макаренко, О. Мицюк, М. Кушнір, П. Андрієвський і Кульчицький. Наряду скликали В. Винниченко і М. Шаповал від імені Українського Національного Союзу. Головував В. Винниченко; протоколу ніхто не писав.

... В. Винниченко повідомив нараду про ті таємні події, котрі в той саме час творилися в гетьманській палаті. Всім стала ясна та страшна катастрофа, яку гетьман готовив українській національній державності; в нікого не було сумніву, що, коли гетьман утримається при владі, навяже мілітарні зносини з Денікіним на Дону і видасть політичні векселі Антанті та московським реставраторам єдиної невідомої Росії, тоді іділію Української Держави треба вважати закінченою. Хвиля була дуже важна: від неї залежало бути або не бути українському народові, українській самостійній державі. І тут упала та іскра великого історичного діла, котре повернуло історичне колесо українського народу у протилежний бік, чим це задумував національний ренегат Скоропадський. Народа без довгих дискусій постановила підняти негайно всенародне повстання проти Скоропадського за своє соціальне і національно-державне визволення. Коли було поставлено питання, чи підняти парад в ім'я оборони прав розігнаної Центральної Ради чи в ім'я боротьби за Українські Установчі Збори, нарада одноголосно відхилила ці гасла і також одноголосно постановила вибрати Директорію Української Народньої Республіки, котрій доручено одне-однієське завдання: ліквідувати гетьмана Скоропадського. На випадок щасливого успіху повстання відповідне народне представництво мало означити форму влади та державної організації Республіки.

В склад Директорії були вибрані: В. Винниченко, як Голова, Ф. Швець, А. Макаренко, П. Андрієвський, як члени, і С. Петлюра, як Головний Отаман українських республіканських військ“...

14. Що підкупи дійсно мали місце, видно хоч би з слідуєчих документів (опублікованих в свій час в оригіналах — на російській мові в „Роб. Газеті“ ч. 438, 21. січня 1919.):

„Головнокомандуючому всіма озброєними силами на Україні. Боеві обставини невідкладно вимагають, щоб німецькі війська в крайнім випадку залишалися би в нейтральному стані, як у відношенні до нас, так і до повстанців. Для цього необхідно являється сама широка агітація, як серед німецьких офіцерів, котрі в суті речі до нас прихильні, так і серед солдатів, більшість котрих, за виключенням ельзасців, одверто симпатизують прихильникам Петлюри. Я вважав би необхідним почати таку агітацію негайно, не спиняючись перед прямим підкупом, як начальствующих осіб німецького командування, так і особливо впливових солдатів, особливо з числа членів „Совдена.“ Чи буде на цей доклад згода Вашого Сіятельства і чи дозволите Ви мені робити таємно, безвідкрито і бездокументально витрати з суми в один мільйон рублів, відпущеної мені Вами на секретні видатки. Генер.-лейт. Щуцкой, Військовий Міністр України. З оригіналом згідно: Начальник Канцелярії Воен. Міністра. Генер.-майор Ковалевський.“

На цьому докладі генерал граф Келлер поклав таку резолюцію: „Цілком погоджуюсь: для виконання треба вжити негайно самих енергійних заходів, не жалуючи грошей. Гр. Келлер. 9. грудня 1918. р.“

Міністр ген. Щуцкой направив після цього доклад для виконання з таким приписом: „При цьому надсилаю: 1. Оригінал документа мого да головнокомандуючого 23. листопада с. р. про дозвіл переводити особливо таємні видатки з суми в 1,000.000 рубл., відпущених мені по докладу Начальника Штаба Головнокомандуючого від 21. листопада с. р. „на секретні видатки“ — таємно, безвідчітно і бездокументально, — з резолюцією гр. Келлера — цілком погоджуюсь: для виконання треба вжити негайно енергійних заходів, не жалуючи грошей“; 2. Відчіт про витрату мною одного мільона рубл., відпущеного згідно п. 1 цього припису з докладенням копій: а) доклада Начальника Штаба Голови. від 21. листопада 1918. р. і б) доклада мого від 23. листопада с. р. Наказую, з огляду на особливу таємність всього цього листування, переховувати його в особливо таємному порядку. Відчіт підлядає пред'явленню Полевому Контролеві після першої його вимоги. Оригінал мого доклада від 23. листопада так само. Військовий Міністр Генер.-лейт. Щуцкой. Одержав 9. XII. 1918.“

15. В дні облоги Києва республіканським військом Київ уявляв з себе вже не столицю Української Держави, а „мать городов русских“ — гніздо все-російської реакційно-монархічної зграї. По вулицях розгулювали добровольчеські офіцерські дружини; на головніщих будинках розвішались трьохкольорові російські прапори. Головнокомандуючий добровольчеськими і гетьманськими військами генерал Келлер являвся господарем міста і „Української Держави“. В своїх наказах та відозвах цей „істинно-русскій“ Німець поясняв своєму воїнству і „обывателям“, що ніякого українського народу немає, що є тільки „одинъ русскій народъ“ і через це повинна бути тільки одна держава — „одно „великое Русское Государство“. Щоб підбадьорити хоч трохи „русское население Киева“, гетьманське правительство йшло на політичний шантаж: оголошувало складені міністром внутрішніх справ Кістяковським телеграми („з Одеси“) про прихід на Україну союзного антантського війська та про повний розгром війська Директорії.

Інтересно, що коли 14. грудня (над вечір) революційне військо вступило до Києва, добровольчі офіцерські отряди відкрили по них з кулеметів, розставлених на дахах будинків, стрільбу. Поруч з цим отряд золотопоників під команду генерала Келлера почав стріляти в частину українського війська, що мирно, з кількатисячним натовпом радіючого народу підходило по Хрещатику до будинку Мійської Думи. Що руководило цими злочинними, нічим неоправданими провакційними виступами добровольців, невідомо. Вдохновитель їх, ген. Келлер, був пізніше розстріляний українськими козаками.

ЗМІСТ ІІІ ТОМУ.

Розділ І.

Гетьманський переворот.

Сто інкв

1. „Вибори“ гетьмана і гетьманські „закони“ про державний устрій України. — 2. Українська демократія і переворот (формування гетьманського правительства). — 3. Чорне свято: гучний похорон революції і встановлення диктатури буржуазії (з'їзд „кадетів“ і „протофісовців“) 3—32

Розділ ІІ.

Здійснення диктатури поміщиків і капіталістів.

4. Липемірні заяви генерала Скоропадського і його правительства. — 5. Знищення громадських і політичних свобод (задушення преси і політичний терор). — 6. Розгон демократичних органів самоврядування — земств і дум і реставрація буржуазних цензових самоврядувань. — 7. Переслідування та виморювання голодом робітництва і руйнування економічного життя України. — 8. Поміщицька „земельна реформа“, катування селянства і селянські повстання. — 9. Українська дрібна буржуазія бе на івалт (заснування Українського Національно-Державного Союзу) . . . . . 32—69

Розділ ІІІ.

Московські націоналісти на Україні і гетьманський уряд.

(Боротьба двох культур і двох державних ідей на Україні).

10. Російська буржуазія і демократія скріплюють свої пануючі русифікаторські позиції на Україні (заснування „Русского Союза“). — 11. Україна стає центром всеросійської контр-революції (організація боротьби за відбудову єдиної Росії) . . . . . 70—79

Розділ ІV.

Українська демократія в часі гетьманщини (тактика правих і лівих).

12. Перетворення Українського Національно-Державного Союзу в Український Національний Союз. Угодовство. — 13. Позиція і тактика лівої (революційної) частини демократії . . . . . 79—101

Розділ V.

Гетьманщина перед загибеллю.

14. Поглиблення реакції. — 15. Українська демократична держава чи реакційна „Велика Росія“? (Кріза кабінету). — 16. Перемога „єдиної неподільної великої Росії“ (уступлення коаліційного кабінету; грамота генер. Скоропадського про федерацію України з Московщиною). — 17. Плани ліквідації гетьманщини . . . . . 101—127

Розділ VI.

Повалення диктатури поміщиків і капіталістів.

18. Правила української демократії рішає збройно виступити проти гетьманщини. Вибори Директорії УНР. — 19. Національна і соціально-економічна платформа Директорії. — 20. До зброї! — 21. Росклад німецької армії і здобуття Кієва . . . . . 127—141
Додатки до тексту §§ 1—15 . . . . . 142—159